

جان اول منظر در گاه شد جان جان خود منظر الله شد
(رومی)

لیح خانقاہ منظر

۱۹۷۲ء

اعنی

مکتوبات فی مدائس دیر

۱۳۹۲ھ

(مخزنہ خانقاہ اخوند نسیم الموسوم بہ خانقاہ نور محل، اوچ، دیر)

مترتب

ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان

سندھ یونیورسٹی

جانِ جانِ خودِ منظرِ اللہ شد
(روی)

جانِ اولِ منظرِ درگاہ شد

لیح خانقاہ منظر

۱۹۷۲ء

یعنی

مکتوباتِ ملا سید دیر

۱۳۹۲ھ

(مخزنہ خانقاہ اخوند شیم الموسوم بہ خانقاہ نور محل، اوچ، دیر)

مترتب

ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان

سندھ یونیورسٹی

اظہار تشکر

اللہ بخشتے حکیم حافظ ذوقی الہ آبادی (م ۱۳۹۳ھ) کو، وہ میری اکثر کتابوں کی کتابت کر دیا کرتے تھے۔ اُن کے بعد حیدر آباد میں اب ایسا کوئی کاتب نہیں جو عربی اور فارسی سے بھی بخوبی واقف ہو۔ اسی مجبوری کی وجہ سے یہ کام القواد میں پڑ گیا تھا۔ آخر کار عزیز گرامی ڈاکٹر نجم الاسلام صاحب نے (جنہوں نے کتاب کی ترتیب میں بھی پوری مدد فرمائی تھی) اکثر صفحات کی کتابت خود ہی فرمائی۔ اسی طرح ڈاکٹر مولانا سید محمد نعیم ندوی صاحب نے بھی کرم فرمایا۔ پھر عزیز گرامی ڈاکٹر سید سخی احمد ہاشمی صاحب (حال صدر شعبہ اردو) اور ڈاکٹر مولانا ابوالفتح محمد صغیر الدین صاحب، نیز بیٹی رابعہ اقبال سلیمان نے بھی چند کلمات تبرعاً کتابت فرمائے۔ سندھ یونیورسٹی کے یہ تمام اساتذہ میرے لیے بہت عزیز ہیں۔ اللہ پاک ان کو خوش و خرم رکھے اور دونوں جہانوں میں سرفراز و سر بلند فرمائے۔ آمین۔

ز شوقِ دوستِ بر اور ارقِ دفترِ گلہا (سعد اللہ گلشنی)
ہمارا نامہ نوشتہ ز اشکِ بلبلیا

عزیز گرامی ڈاکٹر نجم الاسلام صاحب نے کتاب کے آخر میں اشاریہ بھی شامل فرما دیا ہے اور میرے عزیز ڈاکٹر ابوالفتح صغیر الدین صاحب اور عزیز پروفیسر ایاز الدین سید کی رفاقت میں اس مجموعے کی تمام و کمال تصحیح بھی فرمادی ہے۔ ان سب حضرات کا شکریہ ادا کرنے کے لیے الفاظ تو نہیں ہیں لیکن دل شکر گزار اور دعا گزار ہے۔

سلسلہ منظریہ کے دوسو مکتوبات کا مجموعہ

مشمول بر دو ابواب

(۱) باب منظر	(۱۲۲ مکتوبات)
(۲) باب نسیم	(۲۸ مکتوبات)

طبع اول

سندہ ترتیب ۱۹۴۲ء

سندہ طباعت ۱۹۴۵ء

قیمت
پندرہ روپے

مطبوعہ: آفریشیا پرنٹنگ پریس، ناظم آباد کراچی نمبر ۱۸

مکاتیب کا پستہ

حکیم محمود الزماں مکان نمبر C/272 یونٹ نمبر 7
لطیف آباد حیدرآباد سندھ پاکستان

فہرست مندرجات

از مرتب

مقدمہ

(۱)

باب مظہر

۱۔ مکتوبات حضرت مظہر:

۲۹

بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی

۳۰

» اخوند ملا محمد نسیم

۴۰

» میر عبد الباقی

۴۳

» "شیخ صاحب"

۲۔ بنام حضرت مظہر:

۴۶

مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی

۵۷

» محمد احسان احمدی

۶۲

» نواب ارشاد خان

۷۵

» ظفر علی

۷۹

» غلام عسکری خان

۸۳

» مولوی ثناء اللہ سنہلی

۸۶

» میر محمد متین

۹۲

» میر علی اصغر عرف میر مکیو

۹۸

مکتوب شیخ محمد مراد

۱۰۰

مکتوب محمد (برادر نامدار خان)

۱۰۱	مکتوب غلام حسن
۱۰۳	» تعیم اللہ
۱۰۶	مکتوبات شاہ علی
۱۱۰	مکتوب اہلیہ حضرت منظر
۱۱۰	مکتوبات محمد حسن خان خاتراہ
۱۱۴	مکتوب رحیم خان خاتراہ (۱)
۱۱۷	مکتوبات عبدالعزیز خان
۱۱۹	مکتوب محمد کلیم
۱۲۱	مکتوبات فتح خان
۱۲۲	مکتوب والدہ عبدالرحیم
۱۲۵	» حمزہ خان
۱۲۶	» غلام نبی
۱۲۹	» جان عالم خان
۱۳۰	» امانی بیگم
۱۳۲	مکتوبات محمد خان (ہمشیرزادہ دوند خان)
۱۳۵	» ضیاء الدین حسین
۱۳۸	مکتوب منصب خان
۱۳۹	» محمد وجیہ الدین
۱۴۱	» اسد خان
۱۴۱	» برادر خواجہ فتح اللہ
۱۴۳	» امان اللہ و ہمشیرہ فتح محمد
۱۴۴	» افضل
۱۴۵	» ناد علی پسر شیخ غلام محمد

۱۴۶ مکتوبات والد محمد رفی خان

۱۴۷ مکتوب پمشیرہ خواجہ بادشاہ نقشبندی

۱۵۰ " پیورام

۱۵۰ " جیون

۱۵۱ " والد بسا ون لال بیار

۱۵۲ مکتوبات چھترمل

۱۵۳ " نانک چند

۱۵۵ " مرنی دھر

۱۵۹ " نامعلوم

۱۶۰ مکتوبات موقوفین حضرت مظہرؒ، فیما بینہم:

۲۱۲ حافظ شاہ محمد و حافظ نامدار بنام میر صاحب جیو

۲۱۳ " " " نامعلوم

۲۱۴ " نامعلوم نعمت اللہ

۲۱۵ " نواب ارشاد خان نامعلوم

۲۱۵ " مولوی عبدالرزاق غلام حسن

۲۱۸ " میر صاحب جیو لہا کاں (?)

۲۱۹ " برادران عبداللہ خان

۲۲۰ " شاہ صاحب شاہ علی

۲۲۱ " بیان ابوالعزالی ابو سعید

۲۲۲ " شاہ نور خان جیو قاسم بیگ

۲۲۲ " اخوند صاحب نامعلوم

۲۲۳ " ملا تیمور علی خان عبدالعزیز خان

۲۲۴ " حاجی محمد رسول نامعلوم

۲۲۴	بنام میرزا قبا و اخوند محمد سلیم	پہمت (خان)
۲۲۵	میر صاحب	حاجی امان
۲۲۶	دادا جی صاحب	محمد عجب
۲۲۷	مکتوب سفارش برائے شاہ نور اللہ درویش	
۲۲۸	بنام حافظ نور جیو	رکن الدین
۲۲۹	عبداللہ خان جیو	کمال خان
۲۳۰	قطب الدین جیو	نور الدین
۲۳۱	ملا محمد فاروق	حاجی عبدالخالق

(۲)

باب نسیم

۲۳۴	۱۔ مکتوبات قاضی ثناء اللہ یانی پتی
۲۳۵	۲۔ مکتوب اہلبہ حضرت مظہر
۲۳۶	۳۔ مکتوب والدہ ماجدہ حضرت نسیم
	۴۔ مکتوبات احباب و مریدین
۲۳۷	مکتوب سید غلام
۲۳۸	عبدالقدوس
۲۳۹	محبت اللہ
۲۴۰	مکتوبات محبت اللہ و عبدالقدوس
۲۴۱	مکتوب میر محمدی
۲۴۲	مکتوبات نامعلوم

۲۵۶	مکتوب با محمد
۲۵۷	مکتوب سیف الدین احمدی
۲۵۸	مکتوبات غلام حسن
۲۶۳	» عبداللہ
۲۶۵	مکتوب بشارت اللہ
۲۶۶	» حاتم
۲۶۷	» محمد نصیر
۲۶۹	» محمد غلام
۲۶۹	» نامعلوم
۲۷۰	» دوندیا خان پسر دین محمد

ضمیمہ:
 مکتوب عاجزادہ حکیم محمد میراغا جان بنام مرتب ۲۷۱

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مقدمہ

محترم ڈاکٹر خلیق انجم نے مختلف مجموعوں کے مطالعے سے حضرت میرزا مظہر جان جانا رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۱۹۵ھ) کے مکتوبات اور نثری تحریروں کو مرتب کر کے ان کا اردو ترجمہ ۱۹۶۲ء میں دہلی سے "مرزا مظہر جان جانا کے خطوط" کے نام سے شائع کیا تھا۔

پھر محترم عبدالرزاق قریشی نے حضرت مظہرؒ کے نادر اور غیر مطبوعہ فارسی مکتوبات کا ایک مجموعہ "مکاتیب میرزا مظہر" کے نام سے ۱۹۶۶ء میں بمبئی سے شائع کیا، جس میں علاوہ تین مطبوعہ مکتوبات کے، ۱۴۴ غیر مطبوعہ مکتوبات تھے جو مرتب کو حضرت مولانا ابوالحسن زید صاحب فاروقی، سجادہ نشین درگاہ شاہ ابوالخیرؒ (چلی قبر، دہلی) سے ملے تھے اور مولانا موصوف کو حضرت قاضی شہار اللہ پانی پتیؒ کے مکان واقع محلہ قاضیان، پانی پت سے حاصل ہوئے تھے۔ قاضی صاحبؒ کو حضرت مظہرؒ سے کیسی شیفتگی اور عقیدت تھی اور ان کے مکتوبات کو کیسی حفاظت سے رکھا ہوگا!

اس دوران میں حسن اتفاق سے راقم الحروف کو حضرت مولانا حنیف اللہ صدیقی سے شرف نیاز حاصل ہوا، جو گیسٹ (فلچ خیر پور، سندھ) میں عربی کے معلم ہیں اور ریاست دیر (مالاکنڈا ایجنسی) کے مقام اوچ کے رہنے والے ہیں۔ اوچ میں اُس وقت اُن کے بڑے بھائی محترم حکیم صاحبزادہ محمد میر آغا جان صاحب خانقاہ اخوند ملا محمد نسیمؒ الموسوم بہ خانقاہ نور محل میں مسند نشین تھے۔ حضرت اخوند ملا محمد نسیمؒ حضرت مظہرؒ کے تہا ز خلفاء میں سے تھے اور برسوں حضرت

منظر کی خدمت میں حاضر رہے تھے۔ اُن کی حضرت منظر سے عقیدت و شیعگی بہت غیر معمولی اور بے مثل تھی جس کا ذکر مقامات مطری میں خاص طور سے کیا گیا ہے اور صراحت کی گئی ہے کہ حضرت منظر سے اخلاص و متابعت کلچر یہاں تک راسخ تھا کہ کوئی کام آپ کی اجازت کے بغیر نہیں کرتے تھے۔ اسی اخلاص و عقیدت کے سبب سے حضرت منظر کی کئی یادگاریں اور ایک بڑی تعداد میں سلسلہ منظر یہ کے مکتوبات ان کے پاس محفوظ رہے اور ان کے بعد ان کے اخلاف کی توجہات کے نتیجے میں آج تک خانقاہ نور محل اوج، دیر میں محفوظ ہیں۔

راقم الحروف نے حضرت نسیم کے جمع کردہ نادر اور غیر مطبوعہ مکتوبات تک رسائی حاصل کرنے کے لیے اوج کا سفر اختیار کیا۔ خانقاہ میں حضرت منظر کے دس مکتوبات اور ان کے خلیفہ حضرت قاضی شہار اللہ پانی پتی (م ۱۲۲۵ھ) کے نو مکتوبات موجود ہیں۔ حضرت منظر کے نام ان کے احباب اور مریدین و متوسلین کے رکھے ہوئے مکتوبات بھی ایک بڑی تعداد میں موجود ہیں۔ ان کی تعداد ۱۳۷ ہے۔ علاوہ ازیں ۲۲ مکتوبات ایسے ہیں جو حضرت منظر کے احباب اور مریدین و متوسلین نے آپس میں ایک دوسرے کو تحریر کیے ہیں یا

۱۔ ملا نسیم کی خانقاہ میں حضرت منظر کی شہادت کے وقت کے خون اکودہ کیرٹ بھی محفوظ ہیں۔ شہادت چونکہ ۶ جنوری ۱۷۸۱ء (۱۰ محرم ۱۱۹۵ھ) کو ہوئی تھی مبنی سخت سردی کے دن تھے اس لیے حضرت میرزا صاحب رومی کا فرغل اپنے ہوشیاری سے بائیں طرف دل کے قریب، وہ فرغل طبع کی قربت سے خون اکودہ ہے اور اس وقت کا ہند بھی ہے جس کے سامنے کے حصہ میں دو سوراخ پھرتے پھرتے ہیں اور پچھلے حصہ میں بڑے بڑے سوراخ پھرتے ہیں اور خون اکودہ ہیں۔ وہیں ایک پوٹلی میں وہ دھبیاں بھی ہیں جن سے حضرت منظر کا خون پونچھا گیا تھا۔ یہ سب چیزیں خانقاہ نور محل میں موجود ہیں۔ حضور انور صلی اللہ علیہ وسلم کے موصے مبارک بھی ہیں۔ حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ کا سبز کلاہ اور خرد ملا نسیم کے کرتے اور ٹوپیاں بھی موجود ہیں۔ حضرت منظر کا فرغل راقم الحروف نے پون لاد لیا تھا جس سے اندازہ ہوا کہ اُن کا جسم مبارک راقم الحروف کے بدن کی طرح تھا۔

حضرت نسیمؒ کے متوسلین نے تحریر کیے ہیں۔ اس موقع پر حضرت نسیمؒ کے خلاف مذکورہ کی عنایت سے نہ صرف ان غیر مطبوعہ مکتوبات میں سے بعض کی نقل حاصل ہوئی، بلکہ چند کے عکس تیار کرانے کا موقع بھی ملا۔

راقم الحروف نے اس ذخیرہ مکتوبات کو علمی حلقوں سے روشناس کرائے کی سعادت حاصل کی۔ رسالہ اردو کراچی میں اس سلسلے کی دو قسطیں چھپیں۔ جولائی ۱۹۶۷ء کے شمارے میں حضرت مظهرؒ کے چند غیر مطبوعہ مکتوبات پیش کیے گئے اور ان مکتوبات شریف تک رسائی کی کیفیت بھی درج کر دی گئی۔ پھر رسالہ اردو کی دوسری اشاعت بابت اکتوبر ۱۹۶۷ء میں حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پٹیؒ کے مکتوبات پیش کیے گئے۔

ان مکتوبات کے پہلی بار چھپنے کے بعد، قبلہ حکیم صاحبزادہ محمد میر آغا جان صاحب سجادہ نشین خانقاہ نور محل نے یہ کرم فرمایا کہ ۱۹۶۹ء میں خود اپنے دست مبارک سے باقی جملہ مکتوبات نقل کر کے روانہ فرمائے۔ افسوس کہ قبلہ حکیم صاحب نے پنج شنبہ ۲ رمضان ۱۳۹۲ھ (۱۲ اکتوبر ۱۹۷۲ء) کو انتقال فرمایا اور وہ یہ مطبوعہ مجموعہ نہ دیکھ سکے۔

ان مکتوبات کو از سر نو ترتیب دے کر پیش کیا جا رہا ہے۔ بعض مکتوبات کے لکھنے والوں کا نام بھراحت مکتوبات میں موجود نہیں ہے۔ قرآن

سہ قطعہ تاریخ وفات حکیم محمد میر آغا جان صاحب مرحوم، از مرتبہ:-
 گذشت افسوس ازین دنیا
 جناب مرشدی شان
 شہ طبع صفا نودہ
 محمد میر آغا جان
 ۱۹۷۲ء = ۱۳۹۲ھ +
 مطبع دین حق جون او
 طبیب طاہر و باطن
 حکیم و عالم و حافظ
 نہ بود شریح در عالم
 سر و پائے ہوا برید
 کجا پیدا کند یزدان
 یقیناً رہبر عرفان
 حبیب حق و انس و جان
 ہوا و حرف عالمیان
 محمد میر آغا جان
 ۱۳۹۲ھ = ۱۳۹۲ھ - ۱۴۵

اور خواہد کی بنا پر ان کے لکھنے والوں کے نام کی تعیین کی گئی ہے۔ بہت سے مکتوب نگار حضرت منظرؒ کے سلسلے کے معروف و ممتاز افراد ہیں جن کا ذکر اسی سلسلے کی کتابوں میں جگہ جگہ آتا ہے۔ علاوہ ازیں اس مجموعے کے متعدد مکتوبات سے بھی ان حضرات کے مزید حالات پر روشنی پڑتی ہے۔ قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ، محمد احسان احمدیؒ، نواب ارشاد خاں اور ان کے صاحبزادے ظفر علیؒ، غلام مسکری خاں، مولوی ثناء اللہ سنہلی، میر محمد تین، میر علی اصغر عرف میر نکھو، محمد مراد، غلام حسن، نعیم اللہ، محمد کلیم اور اخوند محمد نسیم۔ یہ وہ حضرات ہیں جن کا ذکر حضرت منظرؒ کے مکتوبات میں جگہ جگہ ہے اور ان کے نام مکتوبات بھی ہیں۔ نیز مقامات منظری میں، ان میں سے اکثر کا بیان حضرت کے خلفاء کے ذیل میں آیا ہے۔ ان سب ماخوذوں سے حالات اخذ کر کے مکتوبات سے قبل درج کر دیے گئے ہیں تاکہ اس مجموعے کے مکتوبات کو سمجھنے میں سہولت ہو اور جہاں جہاں ممکن ہوا، تعیین سنین کی بھی کوشش کی گئی ہے۔

اس مجموعے میں، حضرت منظرؒ کے نام لکھے ہوئے ایسے مکتوبات بھی ہیں جو حضرت منظرؒ کے بعض مکتوبات کے جواب میں ہیں اور اس طرح کلمات طیبات اور محترم خلیق انجم و محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعوں میں شامل شدہ بعض مکتوبات کو سمجھنے میں وہ معاون ثابت ہوں گے۔ حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے نام کلمات طیبات اور محترم خلیق انجم کے مجموعے میں حضرت منظرؒ کے سات مکتوبات ہیں۔ محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے میں یہ تعداد ۱۳۰ تک پہنچ گئی ہے۔ کلمات طیبات کے مکتوبات ۵۷، ۷۷، ۷۸ کے بارے میں، جو قاضی صاحبؒ کے نام لکھے ہوئے مکتوبات میں سے ہیں، محترم عبدالرزاق قریشی نے مراحت کی ہے کہ یہ حضرت منظرؒ کے اصل مکتوبات کے انتخابات کی شکل میں ہیں۔ بہر کیف

ان کو نظر انداز کر دیا جائے تو بھی قاضی صاحبؒ کے نام، حضرت منظرؒ کے کوئی ۱۳۵ مکتوبات ہوتے ہیں جو مطبوعہ مجموعوں میں شامل ہیں۔ مگر قاضی صاحبؒ کا کوئی ایسا مکتوب جو حضرت منظرؒ کے نام لکھا گیا ہو، دستیاب نہیں تھا۔ اب اس مجموعے (لوائح خالقہ منظریہ) میں قاضی صاحبؒ کے پانچ مکتوبات بنام حضرت منظرؒ شامل ہیں۔ اسی طرح اور بھی کئی ایسے حضرات کے لکھے ہوئے مکتوبات اس مجموعے میں شامل جن کے نام حضرت منظرؒ کے مکتوبات کلمات طیبات میں اور محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعوں میں ہیں اور اس مجموعے کی بدولت حضرت منظرؒ اور ان کے احباب کے مابین خط و کتابت کا وہ سلسلہ دو طرفہ ہو رہا ہے جو مطبوعہ مجموعوں میں اب تک یک طرفہ ہی رہا ہے۔ اس طرح حضرت منظرؒ اور ان کے احباب اور مریدین کے مابین تعلقات و مراسم کی تصویر زیادہ واضح طور سے ابھرتی ہے۔

بعض مکتوبات میں تاریخی واقعات کی طرف اشارات ملتے ہیں خصوصیت کے ساتھ شاہ ابدالی اور نواب قاسم علی خاں سے متعلق اشارات قابل لحاظ ہیں۔ قاضی ثناء اللہ بانی پتیؒ اور مرنی دھر کے مکتوبات میں، احمد شاہ ابدالی کی آمد آمد کی خبروں کا ذکر ہے۔ نواب قاسم علی خاں سے متعلق مکتوبات کی تاریخی افادیت اور زیادہ واضح ہے۔ حضرت منظرؒ کا روہیلہ سرداروں پر گرا اثر تھا۔ ان کے سلسلے کے کئی حضرات، نواب عماد الملک، نواب نجیب الدولہ، نواب افضل خاں برادر نجیب الدولہ، اور نواب مجد الدولہ کی سرکاروں سے وابستہ تھے۔ ملا رحم داد روہیلہ خود حضرت منظرؒ کا عقیدت مند تھا اور اس کے لشکر میں حضرتؒ کے متعدد مرید تھے جب کہ وہ سکھوں پر لشکر کشی میں مشغول تھا۔ اور روہیلہ کے سرداروں میں، حافظ رحمت خاں، دونبے خاں، اس کا بیٹا نجیب اللہ

خان اور ہمیشہ زادہ محمد خاں وغیرہ حضرت منظرؒ سے تعلق رکھتے تھے۔ نواب قاسم علی خاں جب بکسر کی لڑائی میں شکست کے بعد شمالی ہند آیا اور دوبارہ فوج اکٹھی کرنے کا منصوبہ اس نے بنایا تو حضرت منظرؒ کے متوسلین نے بھی اس مہم میں دل چسپی لی، جیسا کہ اس مجموعے کے متعدد مکتوبات سے ظاہر ہے۔ عربی زبان میں ہوا ایک مکتوب تمام تر اسی نوعیت کا ہے، اور بہت اہم معلوم ہوتا ہے اس میں ایک عقیدت مند سردار کی جانب سے، حضرت منظرؒ کے توسط کو کام میں لاتے ہوئے سوار اور پیادے اور گھوڑے مہیا کرنے کی پیش کش کی گئی ہے۔ حضرت منظرؒ کے ایک مکتوب بنام میر عبدالحادی میں نواب قاسم علی خاں کی ان کوششوں کا تفصیلاً ذکر ملتا ہے اور اسی میں مکتوب الینکی اس فرمائش پر کہ نواب قاسم علی خاں سے ان کے لیے بھی سفارش کی جائے، حضرت منظرؒ نے ان موافق کا بھی ذکر کر دیا ہے جو نواب قاسم علی خاں کو جانباز روہیلوں کا تازہ دم شکر بھرتی کرنے میں پیش آئے۔ روہیلہ سرداروں نے روہیلہ سپاہیوں کی بھرتی کی اجازت اولاً تو دے دی، لیکن جب دیکھا کہ نواب قاسم علی خاں کے علوفہ بیش قرار مقرر کرنے کے سبب سے جامعہ دارسب اس کی رفاقت میں کھینچے چلے جاتے ہیں تو ازراہ دور اندیشی وہ سردار مانع آئے اور ناچار نواب قاسم علی خاں بریلی جا کر بیٹھ گئے۔

نواب افضل الدولہ (برادر نجیب الدولہ) کے لشکر کے رسالداروں میں سے رحیم خاں خانزادہ اور محمد حسن خاں خانزادہ بھی حضرت منظرؒ کے عقیدت مندوں میں شامل تھے جو حضرتؒ کے ارشادات کی تعمیل میں کوشاں رہتے تھے جیسا کہ ان حضرات کے لکھے ہوئے مکتوبات (بنام حضرت منظرؒ) سے ظاہر ہوتا ہے۔ غلام عسکری خاں اور نواب ارشاد خاں (اور ان کے صاحبزادے ظفر علی خاں) بخٹاور خاں، محمد خاں آفریدی، میرزا محمد علی بیگ، خواجہ عبید اللہ یا سب اصحاب سیف تھے جو حضرت منظرؒ کے عقیدت مندوں میں سے تھے۔ ادراہ

رسانداروں، جماعہ داروں اور دیگر فوجی خدمات انجام دینے والوں کی اس کثیر تعداد میں حضرت منظرؒ سے عقیدت مندی کے نتیجے میں، حضرت منظرؒ کے سیاسی اثرات بھی خالصہ نمایاں تھے۔ نجف خاں کے دور وزارت میں جو حضرتؒ کی شہادت کا واقعہ پیش آیا، واقعات و حالات کو دیکھتے ہوئے کوئی اتفاقی نوعیت کا نہ تھا، بلکہ سیاسی مخالفین کی منصوبہ بندی کے نتیجے میں عمل میں آنے والا سیاسی قتل تھا۔ ہر کیف، اس مجموعے کے متعدد مکتوبات سے ارباب سیف و علم سے حضرت منظرؒ کے تعلقات پر روشنی پڑتی ہے۔

حضرت منظرؒ کے جو مکتوبات اس مجموعے میں شامل ہیں ان کا اسلوب سابقہ مجموعوں کے مکتوبات جیسا ہے۔ پُر تکلف اور رسمی القاب و آداب ان مکتوبات میں بھی نہیں ہیں۔ قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے نام مکتوبیوں شروع ہوتا ہے: "بعد حمد و صلوٰۃ از فقیر جان جاناں، برادر با کمال فضیلت پناہ مولوی سناء اللہ صاحب مطالعہ نمایند۔" حضرت منظرؒ نے ثناء اللہ کو سناء اللہ لکھا ہے۔

مکتوب ملا نسیمؒ کے نام مکتوبات میں بھی، حمد و صلوٰۃ اور اپنے نام کی مراحت کے بعد کچھ ایسے ہی انداز میں مکتوب الیہ کو مخاطب کیا ہے یعنی "فرزند سعادت شرمولوی محمد نسیم جیو سلمہ الرحمن مطالعہ نمایند" یا "فرزند عزیز از جان اخوندزادہ محمد نسیم، اوصلہ اللہ الکریم الی مقام عظیم، مطالعہ نمایند" یا "فضائل پناہ کالات دستگاہ اخوندزادہ ملا محمد نسیم جیو البقا الرحمن مطالعہ نمایند"۔ میر عبدالمادی کے نام جو مکتوب ہے اس کا آغاز یوں ہوتا ہے "بعد حمد و صلوٰۃ از فقیر جان جاناں میر عبدالمادی صاحب مطالعہ نمایند"۔ اور ایک مکتوب ایسا بھی ہے جس میں مکتوب الیہ کا پورا نام تک نہاد ہے، صرف "شیخ صاحب مطالعہ نمایند" لکھ دیا گیا ہے۔

عبارت کا انداز بھی وہی سادہ و بے تکلف ہے اور چھوٹے چھوٹے جملوں پر
 مبنی، جو حضرت منظرؒ کے مکتوبات کے سابقہ مجموعوں میں ملتا ہے حضرت
 منظرؒ دن، تاریخ اور مہینا تو اپنے مکتوبات میں لکھ دیتے ہیں مگر سند ہو
 ایک مکتوب (بنام سید موسیٰ خاں دہبیری، مشمولہ مجموعہ عبدالرزاق قریشی)
 کے اور کہیں لکھا ہوا نہیں ملتا۔ یہی صورت حضرتؒ کے ان مکتوبات کی بھی ہے
 جو اس مجموعے میں شامل ہیں۔

حضرت منظرؒ کے نام مریدین و متوسلین کے جو مکتوبات ہیں، ان
 میں حضرتؒ کے لیے القاب و آداب کا ایک مخصوص و منفرد انداز گویا اکثر
 نے اپنے لیے جدا جدا مقرر کر لیا ہے اور اس سبب سے بعض نامعلوم الاسم مکتوبات
 کے لکھے والوں کے نام معلوم کرنے میں مرتب کو مدد بھی ملی ہے۔ قاضی ثناء اللہ
 پانی پتیؒ حضرت منظرؒ کے نام اپنے مکتوبات کو یوں شروع کرتے ہیں: "بسم
 الرحمن الرحیم الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ علیٰ خیر خلقہ محمد وآلہ واصحابہ اجمعین۔
 عرضی کمترین غلامان محمد ثناء اللہ بموقف عرض میرساند۔ احوال غلام مستوجب
 حمد الہی و شکر توجہات قبلہ گاہیست ادام اللہ برکاتہ و صحت ذات اقدس مقدس
 مدام مطلب۔ ملا نسیم کے نام مکتوب قاضی صاحب نے لکھے ہیں ان میں بھی ایک
 مؤرہ انداز ملتا ہے۔ وہ یوں شروع کرتے ہیں۔ "الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ
 علیٰ خیر خلقہ محمد وآلہ واصحابہ اجمعین۔ مولوی صاحب مشفق مہربان اخوند ملا
 محمد نسیم صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ سلامت فقیر فقیر محمد ثناء اللہ پانی پتی بعد از سلام
 سنت الاسلام و نیاز مندیہا و اشتیاق بہت آیات مطالعہ فرماید۔"
 قاضی صاحبؒ کے جو مکتوبات کلمات طیبات میں بنام شاہ غلام علی و شیخ محمد
 قاضی کرانہ و نعیم اللہ ہر اپنی مثال ان کا انداز بھی کچھ یہی ہے۔ حضرت منظرؒ کے
 مریدین و متوسلین میں سے محمد احسان احمدی اکثر "خداوند خدا یگانہ مدظلہ العالی"
 یا "خداوند نعمت مدظلہ العالی سلامت" پر اکتفا کرتے ہیں۔ نواب ارشاد خاں

کے صاحب زادے ظفر علی نے احترام کا یہ طریقہ اپنایا ہے کہ مکتوب کے انداز میں نہیں بلکہ عرضی کے انداز میں عرض مدعا کرتے ہیں اور یوں شروع کرتے ہیں "معرض میرزا کہ....." اور خاتمہ "عرض ظفر علی" لکھ کر کرتے ہیں۔ یا کبھی شروع میں حضرت قبلہ و کعبہ مدظلہ العالی بھی لکھتے ہیں۔ حضرت منظرؒ کی پیروی میں، ظفر علی نے بھی اپنے ہم وطن اور استاد مولوی ثناء اللہ سنہلی کو حضرت منظرؒ کے نام اپنے مکتوب میں "س" سے "ثناء اللہ" لکھا ہے۔ غلام عسکری خاں "حضرت قبلہ و کعبہ دو جہان مدظلہ العالی" اور مولوی ثناء اللہ سنہلی "بجناب عالی حضرت پیر دستگیر مدظلہ العالی میرساند" لکھتے ہیں۔ میر محمد حسین کا انداز مخاطب بھی انہی سے مخصوص ہے۔ وہ "ارض مبارک مقدس قبلہ عالم و عالمیان قطب ربانی قیوم زماں پیر دستگیر حضرت الیہاں مدظلہ العالی میرساند" لکھ کر مکتوب شروع کرتے ہیں۔ مگر ان سبچوں میں سب سے عمدہ اور معنی خیز انداز نواب ارشاد خاں کا ہے کہ اپنا نام، بھراحت، مکتوبات میں نہیں لاتے مگر القاب و آداب میں اس کی رعایت ملحوظ رکھتے ہیں اور حضرت منظرؒ کو یوں مخاطب کرتے ہیں "حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مدظلہ العالی"۔

مقامات منظری میں حضرت منظرؒ کے بے ام خلفاء کے حالات دیے گئے ہیں۔ ان میں سے جن کے لکھے ہوئے مکتوبات اس مجموعے (لوائح خاتفا منظریہ) یعنی مکتوبات مدرسہ دیر میں شامل ہیں، ان کے نام یہ ہیں:

(۱) قاضی ثناء اللہ پانی پتی

(۲) شیخ محمد احسان احمدی

(۳) نواب ارشاد خاں سنہلی

(۴) مولوی ثناء اللہ سنہلی

(۵) میر محمد حسین

(ۛ) میر علی اصغر عرف میر مکیو

(ۛ) شیخ محمد مراد

(ۛ) شیخ غلام حسن

(ۛ) نعیم اللہ

(ۛ) محمد کلیم ، اور

(ۛ) اخوند محمد نسیم -

یہ سب حضرات حضرت منظرؒ کے ممتاز خلفاء میں سے ہیں۔ مگر ان کے مکتوبات میں طلب رشد و ہدایت یا طلب نصیحت پر مشتمل کوئی چیز نہیں ملتی۔ حضرت منظرؒ کے لکھے ہوئے مکتوبات میں بھی یہی صورت ہے ، اور یہی صورت محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے کے مکتوبات میں بھی ہے کہ ان میں وعظ و تذکیر اور دعوت و اصلاح کا انداز نہیں ہے۔ دعوت و اصلاح اور رشد و ہدایت کے مضامین پر مبنی مکتوبات کلمات طیبات ہی میں ملتے ہیں۔ بہر کیف ، ان مکتوبات کی بھی اپنی ایک اہمیت ہے۔ حضرت منظرؒ کی گھریلو زندگی ، احباب اور مریدین و متوسلین ، امراء ، علماء ، فضلاء ، فوجی سرداروں اور دیگر عام آشناؤں سے حضرت منظرؒ کے تعلقات و مراسم اور معاملات و مراسلات کی ایک ایسی بھرپور تصویر ان مکتوبات سے ابھرتی ہے جس میں صرف حضرت منظرؒ کی انفرادی و اجتماعی زندگی کی تفصیلات ہی نہیں ، بلکہ اس دور کی معاشرتی ، سیاسی اور اقتصادی حالت کی جھلکیاں بھی نظر آتی ہیں۔ بڑی بات یہ ہے کہ یہ مکتوبات از اوّل تا آخر بنی نوعیت کے ہیں اور منظر عام پر آنے کے احساس کے تحت بھی لکھے گئے ہیں۔ اس لیے ان میں مکتوب نگاہ اور مکتوب الیہ کی شخصی زندگی کی سچی تصویریں ہیں۔ اور حضرت منظرؒ کی مثالی زندگی ایک کھلی کتاب کی طرح سامنے آتی ہے۔ معاملات میں ، ادائے حقوق میں ، صلہ رنجی میں ، دوروں کے کام آنے

۱۱
 میں اور گھریلو زندگی کی تلخیوں کو صبر و ثبات کے ساتھ سہنے میں، دینی حیات میں، شریعت کی پابندی میں، ملکی معاملات و مسائل سے باخبر رہنے اور وقت کی رفتار کو سمجھنے میں حضرت منظرؒ کی دلکش شخصیت کے جو جو پہلو، جس بے تکلفی اور سچائی کے ساتھ ان مکتوبات میں نظر آتے ہیں وہ اور کہاں ملیں گے؟ تاریخ کی رنگ آمیزیاں تو اچھی اچھی شخصیتوں کو کچھ کا کچھ بنا دیتی ہیں اور حضرت منظرؒ کی دلکش و دل آویز شخصیت کے ساتھ تو بعض اہل قلم نے دانستہ کچھ زیادتیاں کی ہیں۔ لیکن اللہ پاک کا یہ کرم ہے کہ حضرت منظرؒ کے لکھے ہوئے مکتوبات اتنی بڑی تعداد میں قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے مکان سے دستیاب ہوئے جو محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے میں شامل ہیں، اور اب حضرتؒ کے ایک اور ممتاز خلیفہ اخوند ملا محمد نسیمؒ کی خانقاہ سے، حضرتؒ اور ان کے احباب و وابستگان کے مکتوبات کا یہ ذخیرہ دستیاب ہو کر بفضل منظر عام پر آ رہا ہے۔

مکتوبات کے اس مجموعے کی تقسیم دو حصوں یا ابواب پر کی گئی ہے۔ پہلا حصہ "باب منظرؒ" کے نام سے موسوم کیا گیا ہے، اور دوسرا حصہ "باب نسیم" کے نام سے۔ باب منظرؒ میں حضرت منظرؒ کے لکھے ہوئے اور ان کے نام آئے ہوئے مکتوبات کے علاوہ آپ کے سلسلے کے حضرات کے آپس میں لکھے ہوئے مکتوبات بھی ہیں۔ اور ان مکتوبات کی اہمیت پر، اوپر روشنی ڈالی جا چکی ہے۔

دوسرا حصہ یعنی "باب نسیم" اخوند ملا محمد نسیمؒ کے نام قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ، اہلیہ حضرت منظرؒ، والدہ ماجدہ حضرت نسیمؒ کے مکتوبات ہیں اور ان کے علاوہ احباب اور مریدین کے مکتوبات

بھی ہیں جو اخوند محمد نسیم کے نام لکھے گئے ہیں۔ ان مکتوبات سے سرحد کے علاقہ میں سلسلہ مجددیہ نقشبندیہ کی ترویج و اشاعت سے متعلق کچھ معلومات حاصل ہوتی ہیں۔

”تذکرہ علماء مشائخ سرحد“ مؤلفہ محمد امیر شاہ قادری میں سرحد کے علماء کے ساتھ ساتھ مشائخ کا ذکر بھی ہے اور سلسلہ نقشبندیہ کے بزرگوں میں حضرت شیخ یحییٰ المعروف بہ حضرت جی صاحبؒ (۱۰۴۱ھ تا ۱۱۳۱ھ) حافظ عبدالغفور نقشبندی پشاوریؒ (۱۰۵۲ھ تا

۱۱۱۶ھ) سید شاہ محمد غوثؒ (۱۰۸۴ھ تا ۱۱۵۲ھ) حاجی محمد امین صدیقی نقشبندی ساکن پشاور۔ حضرت غلام محمد المعروف بہ حضرت جی صاحب پشاوری نقشبندیؒ (۱۱۰۱ھ تا ۱۱۷۵ھ) حافظ محمد عظیمؒ (۱۲۰۵ھ تا ۱۲۷۵ھ)۔ آقا سید پیر جان (م ۱۳۱۵ھ) اور ملا محمد عظیم کے نام آتے ہیں۔ علاوہ ان حضرات کے، سرحد میں ایک اور خاندان ہے جس سے طریقہ مجددیہ کو فروغ حاصل ہوا، یعنی سرہند پر سکھوں کے تسلط کے بعد حضرت قطب وقت فضل احمد معصومیؒ المعروف بہ ”حضرت جیو صاحب“ (۱۱۵۱ھ تا ۱۲۳۱ھ) ۱۱۸۷ھ میں پشاور تشریف

لے گئے اور وہاں محلہ کا کا جمعدار داروغہ کچہری میں اقامت فرمائی۔ آپ کا نسب حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ کے بڑے بھائی شاہ عبدالرزاق تک پہنچتا ہے اور دادی کی طرف سے آپ ”معصومی“ ہیں۔ آپ نے بخارا تک پانچ سفر بھی کیے۔ شاہ بخارا غازی شاہ مراد، اس کے بیٹے اور امراء نے بھی آپ کے ہاتھ پر بیعت کی۔ آپ نے شاہ محمد رسا سے، انھوں نے خواجہ محمد پارسا سے اور انھوں نے حضرت خواجہ محمد معصوم سرہندی رحمۃ اللہ علیہ کے دو صاحب زادوں سے یعنی خواجہ محمد نقشبند ثانیؒ اور مروج الشریعت خواجہ محمد عبید اللہؒ سے فیض حاصل کیا تھا۔ شاہ فضل احمد معصومیؒ کا

مزار پشاور کے چوک نامر خان، محلہ فضل حق میں واقع ہے۔ آپ کی اولاد ۱۲۶۲ء میں پشاور سے تنگی اور وہاں سے سوات کو ہجرت کر گئی۔ مولانا عبداللہ جان فاروقی صاحب مدظلہ (مقامہ - گڑھی حضرت خیل - ملاکنڈ) آپ ہی کے اخلاف میں سے ہیں۔

ان کے علاوہ حضرت شاہ غلام محمد المعروف "حضرت جی" (ابن شاہ غلام محمد مصوم ثانی) ابن خواجہ محمد صبغۃ اللہ "ابن خواجہ محمد مصوم سرسیدی قدس سرہ" بھی صاحب فیض بزرگ تھے۔ ان کا ذکر اوپر آچکا ہے۔ آپ کی اولاد کابل، قندھار اور سندھ میں آباد ہے اور ان کی وجہ سے ایک عالم متفہم ہو رہا ہے۔

سید شاہ محمد غوث نے جن کا ذکر مشائخ سرحد کے ذیل میں اوپر آچکا ہے، شیخ عبدالاحد عرف شاہ گل المتخلص "وحدت" سے کسب فیض کیا تھا۔ اور شاہ غلام حسن (المتوفی ۱۲۰۴ھ) جن کے مکتوبات "بابینم" میں شامل ہیں حضرت غلام محمد المعروف بہ حضرت جی صاحب کے فرزند تھے۔ مشائخ سرحد میں ایک اور بزرگ آقا سید پیر جان کا بھی ذکر آیا ہے جو برادر خورد تھے سید غلام کے، جن کے مکتوبات "بابینم" میں شامل ہیں۔

ابن شاہ غلام محمد مصوم ثانی کے چچے فرزند شاہ وحدت اللہ (م ۱۲۱۶ھ) کابل میں مدفون ہیں۔ ان کے صاحب زادے صفی اللہ، ان کے عبدالباقی، ان کے محمد صدیق، ان کے فضل قیوم، اور ان کے صاحب زادے حضرت نور المشائخ فضل عمر (المعروف ملا شور بازار - المتوفی ۱۲۵۷ھ) تھے۔ جن کے صاحب زادے فضل عثمان صاحب اور صیاد المشائخ مولانا محمد ابراہیم صاحب مدظلہ ہیں۔ شاہ غلام محمد مصوم ثانی کے چچے فرزند محمد صادق تھے جن کے صاحب زادے غلام محی الدین تھے جو حیدر آباد سندھ میں فوجی ہسپتال کے عقب میں مدفون ہیں۔ ان کے صاحب زادے فدائے محی الدین، ان کے حاجی محمد شریف، ان کے محی الدین اور ان کی صاحب زادی خدیجہ (م ۱۳۹۱ھ) تھیں۔ لیکن شاہ غلام محمد مصوم ثانی کے چچے فرزند حضرت شاہ غلام محمد کے اخلاف نے سندھ میں بہت فیض پھیلایا ہے۔ ان کے صاحب زادے شاہ غلام حسن تھے، ان کے شاہ غلام نبی، ان کے شاہ محمد فضل اللہ، اور ان کے شاہ عبدالغفور تھے۔ مولانا زکریا بزرگ قندھار میں مدفون ہیں۔ شاہ عبدالغفور کے صاحب زادے خواجہ عبدالرحمن (م ۱۳۱۵ھ) جو مقبرہ کوہ گنج (حیدر آباد سندھ سے قریب) میں آرام فرما رہے ہیں۔ ان کے صاحب زادے (بقیہ حاشیہ منقولہ)

ابن شاہ غلام محمد مصوم ثانی کے چچے فرزند شاہ وحدت اللہ (م ۱۲۱۶ھ) کابل میں مدفون ہیں۔ ان کے صاحب زادے صفی اللہ، ان کے عبدالباقی، ان کے محمد صدیق، ان کے فضل قیوم، اور ان کے صاحب زادے حضرت نور المشائخ فضل عمر (المعروف ملا شور بازار - المتوفی ۱۲۵۷ھ) تھے۔ جن کے صاحب زادے فضل عثمان صاحب اور صیاد المشائخ مولانا محمد ابراہیم صاحب مدظلہ ہیں۔ شاہ غلام محمد مصوم ثانی کے چچے فرزند محمد صادق تھے جن کے صاحب زادے غلام محی الدین تھے جو حیدر آباد سندھ میں فوجی ہسپتال کے عقب میں مدفون ہیں۔ ان کے صاحب زادے فدائے محی الدین، ان کے حاجی محمد شریف، ان کے محی الدین اور ان کی صاحب زادی خدیجہ (م ۱۳۹۱ھ) تھیں۔ لیکن شاہ غلام محمد مصوم ثانی کے چچے فرزند حضرت شاہ غلام محمد کے اخلاف نے سندھ میں بہت فیض پھیلایا ہے۔ ان کے صاحب زادے شاہ غلام حسن تھے، ان کے شاہ غلام نبی، ان کے شاہ محمد فضل اللہ، اور ان کے شاہ عبدالغفور تھے۔ مولانا زکریا بزرگ قندھار میں مدفون ہیں۔ شاہ عبدالغفور کے صاحب زادے خواجہ عبدالرحمن (م ۱۳۱۵ھ) جو مقبرہ کوہ گنج (حیدر آباد سندھ سے قریب) میں آرام فرما رہے ہیں۔ ان کے صاحب زادے (بقیہ حاشیہ منقولہ)

سید غلام المعروف سید میر جی (م ۱۲۸۳ھ) جن کا نسب پانچ واسطوں سے ابوالبرکات سید حسن قادری پشاور سے مل جاتا ہے، اُن کے بار میں مجموعہ ہذا مزید معلومات فراہم کرتا ہے۔ ان کا تعلق ملا محمد نسیمؒ کے بیٹے جیسا کہ ملا صاحب کے نام اُن کے مکتوب سے ظاہر ہے۔

ملا محمد عظیمؒ بھی ملا محمد نسیمؒ کے تعلق کے تھے۔

حضرت منظرؒ سے تربیت پانے والے سرحد کے جن حضرات کا ذکر مقامات مظہری میں ہے ان کے بارے میں اس مجموعے سے مزید کچھ معلومات ملتی ہیں۔ نیز ملا محمد نسیمؒ نے دہلی سے واپس آکر اور اوچ (دیر) میں رہ کر رشد و ہدایت کا جو سلسلہ جاری کیا تھا اس کے فیض یافتگان کے کچھ نام بھی سامنے آ جاتے ہیں۔

مقامات مظہری میں اخون نور محمد قندھاری، ملا نسیم، ملا عبدالرزاق، ملا جلیل، ملا عبداللہ اور ملا تیمور کا ذکر حضرت منظرؒ کے خلفاء کے ذیل میں آتا ہے۔ یہ ساتوں حضرات سرحد کے ہیں۔ اخون نور محمد علم دین سے بہرہ رکھتے تھے اور طریقہ نقشبندیہ کی تعلیم بھی پائی تھی۔ ملا نسیم کو مقامات میں اجلہ خلفاء حضرت ایشانؒ سے قرار دیا گیا ہے، اور وہ عالم بھی تھے۔ ملا عبدالرزاق کے بارے میں صراحت ہے کہ ”در علم فقہ و اصول مہارت تامہ دارد و بالزام صحبت مبارک حضرت ایشان حالات نیک پیدا کرد و مدارج قرب الہی ترقیات نمودہ تا بکمالات قایز گردید، اجازت تعلیم طریقہ یافتہ با فاضلہ علم ظاہر و باطن صرف اوقات نیک دارد۔“ ملا عبداللہ جن کے دو مکتوبات ملا نسیم

(صفحہ ۱۳ کا بیضی حاشیہ)

فقہ۔ ایک آقا محمد حسن جان (م ۱۳۶۵ھ) جن کے چار صاحب زارے ہرے (۱) عبداللہ خان عرف شاہ آغا (م ۱۳۹۳ھ) (۲) عبدالستار جان (م ۱۳۸۷ھ) (۳) مولانا حافظ محمد باسٹم خان مدظلہ، اور (۴) محمد حنیف جان مدظلہ۔ خدام عبدالرحمنؒ کے دوسرے صاحب زارے آقا محمد حسین جانؒ تھے جن کے صاحبزادے آقا محمد اسماعیل جانؒ المخلصؒ پرورشیں (م ۱۳۶۱ھ) کے دو صاحب زارے مولانا محمد اسحق جان مدظلہ اور مولانا محمد ابراہیم جان مدظلہ ہیں۔

کے نام اس مجموعے میں ہیں، ان کا ذکر مقامات منظری میں یوں آیا ہے "بعلم و ادب مردے بود صالحے بہمن صحبت حضرت الیضان از ارباب حضور و آگاہی گردید، چن روز با ملا نور محمد صحبت داشت و بوطن خود رفته" ملا تیمور کے بارے میں مقامات میں آتا ہے کہ "طریقۃ از حضرت الیضان گرفتہ بمقام فناۃ قلبی سیدہ احوال حضور و آگاہی نقد وقت خود ساخت و با ملا نور محمد صحبت داشتہ در وطن خود ریاضات شاقہ اختیار نمود" سرحد کے بعض حضرات نے ملا نسیم اور ملا تیمور (تمرد Timur) دونوں سے کسب فیض کیا تھا۔ چنانچہ مقامات میں صراحت ہے کہ "طالبان حرارت شرق در صحبت ملا نسیم از جمعیت و طمانیت حفظ نیافتہ بخدمت وے رجوع آوردہ بمقصور خود رسیدند" ان کا نام مکتوبات میں تیمر آتا ہے۔ ان کے فیض یافتگان میں ملا اولیا، ملا ابراہیم، شاہ لطف اللہ، ملا سیف الدین، محمد خان، خواجہ محمد عمر، خواجہ یونس، شیخ قطب الدین، شیخ محمد امین، اور شیخ غلام حسین کے نام آتے ہیں۔ اب سلسلہ منظر یہ سے تعلق رکھنے والوں کے وہ نام بھی ملاحظہ ہوں جن کا علم ہمیں اس مجموعے سے ہو رہا ہے حضرت منظر نے سرحد کے محمد بشیر خان کے بارے میں خود صراحت کی ہے کہ "از یارانِ حلقۃ است و ہنوز از دائرہ امکان بر نیامدہ" حضرت منظر نے دہلی سے ملا نسیم کو جو مکتوب بھیجا ہے (مکتوب ۱) اس میں ہے کہ سید علی شاہ نے ذکر طریقۃ عالیہ فقیر سے حاصل کیا ہے، وطن کا قصد کر رہے ہیں، پہنچنے پر التماس توجہ کریں تو درلینج نہ فرمائی (ملخصاً)۔ مکتوب ۷ میں حضرت منظر نے سرحد کے ایک اور صاحب کا ذکر یوں کیا ہے "نجابت نام جو آنے روہیلہ از یارانِ حلقۃ رخصت وطن گرفتہ، رفته است۔"

قاضی شہار اللہ پانی پتی کے مکتوبات بنام ملا نسیم میں بھی اس نوع

کی معلومات موجود ہیں۔ چنانچہ ملا محمد حنیف، ملا زبردست، اور ملا سردار کے ہدایہ اور مشکوٰۃ وغیرہ پڑھنے اور تحصیل نسبت باطنیہ کا ذکر ہے۔ مکتوب اہلیہ حضرت منظر بنام ملا نسیم (مکتوب ۱۷۱) کے آخر میں ایک مختصر رقم شاہ علی کا بھی ہے اور اس میں ملا نور محمد کے انتقال کی خبر کے علاوہ ملا عبداللہ کا سلام اشتیاق بھی ہے۔ یہ دونوں حضرات سرحد کے ہیں۔ ملا نسیم کی والدہ ماجدہ کے مکتوب (۱۷۸) سے ملا غیر محمد کے بارے میں معلوم ہوتا ہے کہ وہ بھی ملا نسیم کے ساتھ سرحد سے دہلی تحصیل نسبت باطنی کی غرض سے پہنچے ہوئے تھے۔ نیز ملا نسیم کے خاندانیوں میں سے دو صاحبزادگان اوج کے ناموں کا علم ہوتا ہے یعنی صاحبزادہ محمد فیاض و صاحبزادہ میاں محمد عتیق اور ان کے علاوہ میاں محمد درجاء، محمد توکل، علی شیر، اور محمد نبی کا ذکر بھی ملتا ہے۔ محب اللہ اور عبدالقدوس کے مکتوبات میں محمد (بیر عبدالقدوس)، محمد شرف، محمد بصیر، عبدالقدیر اخوند، ملا ولی محمد اخوند، سید معین شاہ جیو، میاں نور محمد، ملا محمد نعیم، اخوند ملا سیف الدین، ملا حاجی، میاں محمد کافم، ملا رحمت، شاہ لطف اللہ خاں، ملا جان محمد، ملا محری، اور ملا عبدالقدیر کے نام آتے ہیں۔ علاوہ ازیں مکتوب ۱۸۲ میں جو محب اللہ و عبدالقدوس کی طرف سے ملا نسیم کو لکھا گیا ہے، یہ خبر ملتی ہے کہ ”چون دریں وقت مسموع گردید کہ طائر روح صاحبزادہ فضل احمد پیغمبر حواس را دریم شکستہ و بجناب قدس پرواز کردہ از اصغاراں معنی این جانب را حزن بسیار و اندوہ بے شمار روئے داد“ صاحبزادہ فضل احمد معصومی کا ذکر بیشتر اچکے ہے۔ اس مکتوب سے پتا چلتا ہے کہ ملا نسیم اور ان کے توسلین، صاحبزادہ فضل احمد سے تعلق خاطر

رکھتے تھے۔ اسی مکتوب میں ملا شہادت، سید غلام، حافظ کرم، محمد کا شرف اور ملا نصرت کا بھی ذکر ہے۔ ملا نسیم کے نام دیگر مکتوبات میں بھی کچھ نام سرحد کے اصحاب سلسلہ کے آتے ہیں؛ مثلاً اخون نعمت خاں، ملا قلندہ اخون سعد اللہ اور اخون محمد اعظم۔

میر بسین نے اپنے مکتوب (۲۸) میں ملا عبدالرحیم اور ملا نصرت کا ذکر کیا ہے۔ اور مکتوبات ۳۹، ۴۰ میں ملا فیض اللہ، ملا عمر اور ملا صالح محمد کا۔ مکتوب ۴۱ میں ملا نسیم کے سابق ملا قائم خاں کا بھی ذکر ملتا ہے۔ محمد حسن خاں خاں زادہ کے مکتوب (۵۲) میں ملا نسیم کے سابق اخون امان اللہ کا نام آتا ہے، یہ بھی سرحد ہی کے ہوں گے۔ ملا خاڑی محمد اور ملا بہار کا ذکر مکتوب ۴۸ میں ہے۔ مکتوب ۱۷۲ کسی حاجی عبدالخالق نے ملا فاروق کے نام لکھا ہے۔ یہ بھی سرحد کے معلوم ہوتے ہیں۔ مکتوب غلام حسن بنام مولوی عبدالرزاق (۱۵۵) میں سرحد کے بعض اصحاب سلسلہ اور ان کے متوسلین کے نام، مقام کی مراحت کے ساتھ موجود ہیں؛ یعنی مولوی عبدالرزاق ساکن پشاور (پشاور)، گل محمد ساکن پشاور درکوٹلہ رشید خاں، غلام رسول پدر عمر درخانہ گل محمد مزبور، امام مسجد گل محمد، محمد عارف برادر گلاں محمد کاشف ساکن ہشت نگر در محلہ پڑانگ، میاں سعود پیرزادہ ساکن موضع ہوتی متصل گڑھی، ملا خواجہ محمد ساکن موضع ہنڈیو کنارہ ابا محمد اکبر ساکن ہشت نگر در محلہ بابڑہ، ملا سیف الدین ساکن سوات

۱۔ محمد اکبر کا ذکر حضرت منظر نے مکتوب ۵۱ (کلمات طیبات) بنام مولوی عبدالرزاق میں کیا ہے اور انہیں یاران طریقہ میں سے بتایا ہے۔ اس مکتوب میں حضرت منظر نے اپنی عمر ۸۰ سے متجاوز لکھی ہے یعنی یہ مکتوب ۱۱۹۰ ع یا اس کے کچھ بعد کا ہوگا اس وقت محمد اکبر تحصیل نسبت میں مشغول تھے اور ان کا نصف دائرہ امکان پورا ہو چکا تھا۔

خادم مرزا صاحب، ملا تیمور باجوری خلیفہ مرزا صاحب، استاد ملا رحمت
موضع الہ ڈنڈ، اور ملا نسیم کا ذکر یوں آیا ہے "ملا نسیم خلیفہ مرزا صاحب
ساکن سوات"۔ اُس زمانے میں اوج سوات میں شامل تھا، اسی لیے
ملا نسیم کو ساکن سوات لکھا گیا ہے۔

ان اصحاب مرحوم کے علاوہ، پنجاب کے کچھ اصحاب سلسلہ کے نام
سامنے آتے ہیں؛ یعنی محمد شاہ ولد غلام غوث بن قادر شاہ ساکن قصبہ
بٹالہ متصل کلا نور، عبدالرسول ولد محمد شفیع نیر ساکن بٹالہ مہرپور،
میاں عبدالنبی مرید حضرت غلام قادر شاہ ساکن بٹالہ مذکور، میاں غلام
ولد محمد شفیع ساکن بٹالہ مہرپور۔ غلام حسن نے مکتوب ۱۵۶ میں یہ
بھی بتایا ہے کہ میاں عبدالنبی اور ولایت شاہ اور انھوں نے میاں غلام
قادر شاہ مرحوم و مغفور سے بیعت کی تھی۔ وہ کسی محمد حسین پراچہ کا
بھی ذکر کرتے ہیں۔

اصحاب سلسلہ سے متعلق حالات حضرت منظر کے جن حیات تک
کے، بہت کچھ تو خود حضرت کے مکتوبات شریف ہی میں آگئے ہیں، مقامات
منظری جو حضرت منظر کی شہادت کے پندرہ سولہ برس بعد لکھی گئی ہے،
حضرت کے عہد کے علاوہ، بعد کے زمانے کے کچھ حالات اصحاب سلسلہ
کے متعلق پیش کرتی ہے۔ مقامات میں تقریبات ملتی ہیں کہ اُس وقت
(۱۲۱۱ھ) تک خلفاء میں سے کون بعید حیات تھے اور کون دارالبقا

۱۔ بٹالہ کو کہیں "بٹالہ" اور کہیں "بٹالہ" کی شکل میں لکھا گیا ہے۔ لیکن
اسی مکتوب میں کوٹلہ کی جگہ کو اسی صورت میں لکھا گیا کہ اب روج ہے یعنی کوٹلہ۔
بٹالہ مذکور کے بارے میں مکتوب ۱۵۶ میں صراحت ہے کہ متصل بہت کروہ قصبہ کلا نور
در پنجاب واقع است۔
۲۔ حضرت منظر کے خلیفہ شیخ غلام حسن نقاشی کو بھی ان سے تعلق رہا ہے چنانچہ
مقامات منظری میں شیخ غلام حسن نقاشی کے بیان میں آتا ہے کہ "در بلاد بٹالہ (کڑا)
ملک پنجاب علم فقہ فرائدہ اندواز حضرت شیخ غلام قادر شاہ قادری طریقہ قادریہ گرفتہ (کڑا) ۹۹

کو تشریف لے جا چکے تھے۔ حضرت مظہرؒ کے بعد کے زمانے کے بارے میں اس مجموعہ مکتوبات سے بھی کچھ معلومات ملتی ہیں۔ قاضی ثناء اللہ بانی پتی کے مکتوب (۱۱۸) بنام ملا نسیم میں اس نوع کی کئی اطلاعات ہیں کہ مولوی احمد اللہ اور محمد صبیحہ اللہ (پسران قاضی ثناء اللہ بانی پتی) مدت ہوئی کہ رحلت کر چکے ہیں، محمد ذیل اللہ اور صفوۃ اللہ (پسر احمد اللہ مرحوم) حیات میں، اور اہلیہ حضرت مظہرؒ بھی حیات میں جو چند سال سے بانی پت میں تھیں مگر اب چھ ماہ سے دہلی میں ہیں، اور مرزا شاہ علی کی وفات کو بھی عرصہ ہوا، انھوں نے دو پسر جمبوڑے، ایک سیاں مداری جو بانی پت میں ان کے (قاضی ثناء اللہ بانی پتی کے) ساتھیوں دورے سیاں زنگائی چھوٹے بیٹے مع اپنی والدہ کے، عظیم آباد پٹنہ میں اپنے خالو کے پاس ہیں، اور بی بی امینہ دختر مرزا شاہ علی کا مدت ہوئی کہ نکاح کر دیا تھا، اور شاہ علی کے پسر خورد جو دوسری بیوی سے تھے فوت ہو چکے اور ان کی والدہ بھی نہیں رہیں، یارانِ حلقہ میں سے سیاں محمد مراد اور مولوی غلام علی صاحب اور میاں عبدالباقی صاحب اور میاں محمد احسان صاحب بخیریت ہیں۔ سیاں محمد احسان رام پور میں ہیں اور دیگر صاحبان دہلی میں، مولوی غلام علی مسند ارشاد پر تشریف فرما ہیں، ایک عالم ان سے مستفیع ہو رہا ہے، مولوی محمد صدیق مدت ہوئی کہ رحلت کر گئے..... اس مکتوب کے افراد مذکورہ میں سے احمد اللہ تو ۱۱۹۸ھ میں انتقال کر چکے تھے اور مقامات نظری کی تحریر کے وقت بھی اسی مکتوب کے مندرجات کی سی کیفیت تھی کہ یارانِ حلقہ میں سے سیاں محمد مراد اور مولوی غلام علی صاحب اور میاں عبدالباقی اور میاں محمد احسان حیات میں تھے گویا یہ مکتوب ۱۲۱۱ھ کے لگ بھگ لکھا گیا ہوگا۔

مکتوب غلام حسن بنام ملا نسیم (۱۹۱) سے بھی سلسلے کے
 کئی حضرات کے حالات پر روشنی پڑتی ہے ملا نسیم کو اول وہ یاد
 دلاتے ہیں کہ سید نور محمد قدس سرہ کے مزار فایض الانوار کی مہر
 حضرت منظرؒ کے فرمانے کے بموجب دونوں (غلام حسن اور ملا
 نسیم) نے مل کر کی تھی۔ پھر وہ یہ بھی یاد دلاتے ہیں کہ — مرزا صاحب
 کی سکونت اور حیات کے وقت ان کا مکان خلد بنیان ایک سو اور
 کچھ روپیوں پر ہندوؤں کے ہاتھ گروی تھا۔ جب حضرتؒ نے اس دارالافتا
 سے رحلت فرمائی تو ان کی اہلیہ کے تقاضے کے مطابق وہیں دفن
 کیا گیا یہ ارتحال کے بعد مریدوں اور خادموں کو ان مذکورہ ہندوؤں
 نے مزار کی حاضری اور زیارت سے روکا اور کہا کہ یہ مقام ہمارے ہاتھ
 گروی ہے، جب تک حساب صاف نہ ہوگا زیارت نہیں کرنے دی
 گے۔ مخلصوں اور مریدوں کو پریشانی ہوئی تنگ آ گئے۔ آخر الامر یہ
 ماجرا مولوی نعیم اللہ بھراچی نے پورب میں سنا تو بقدر وسعت و
 امکان رقم جمع کر کے اس طرف کو روانہ ہو گئے۔ یہ درویش

لہ حضرت منظرؒ کے وصیت نامے، مشمولہ ”عمولات منظریہ“ میں ہے:
 ”پیش ازین روز چند منکرہ من ازین درخواستہ بود کہ تدبیر امور
 اخروی خود را برائے او واگذارم و درین باب خطہ نوشتہ بدہم
 تا بعد من مخلصان بہ او مخالفت نہ نمایند و در ہر جا کہ خواہد مرا
 بخاک سپارد و من ہم این معنی را باقرار زبانی قبول کردہ بودم، اما در ان
 ایام ان مستورہ قطعہ زمین در ملک خود نہ داشت، الحال یک منزل حویلی
 خرید کردہ است و من بجان ازاں بقعہ بزارم۔ اگر خواہد کہ مرا در ان جا
 مدفون سازد، بردوستان فقیر بحکم حق دوستی واجب است کہ برتر
 نمایند، بعد ازین در ہر جا کہ میرآید دفنی او مرغی دارند و بیرون
 ترکمان دروازہ مناسب تر است۔۔۔۔۔ (ص ۵۵) مگر اس مرتبہ نالیہ
 کے باوجود ہوا وہی جو حضرتؒ نے چاہتے تھے یعنی بقول غلام حسن ان کی اہلیہ کے
 تقاضے کے مطابق وہیں دفن کیا گیا۔ حضرت منظرؒ نے وصیت نامہ لکھ کر قاضی
 ثناء اللہ بانی پٹانہ کو دیا تھا اور وہ حضرتؒ کی شہادت کے وقت پانی پت میں ہوں گے
 انھوں نے اس وصیت نامے کو ۱۲۰۵ھ میں نعیم اللہ بھراچی کو عمولات منظریہ میں شامل کرنے
 کے لیے دیا۔

(غلام حسن) اُن ایام میں رام پور میں تھا۔ ہماری ملاقات ہوئی۔ کچھ رقم اس درویش کے پاس تھی وہ مولوی صاحب کے حوالے کی۔ مولوی صاحب نے دہلی آکر اس مکان سعادت انجام کو ہندوؤں سے خلاص کرایا اور کچھ حجروں اور لکڑیوں میں سے کچھ فروخت کر کے مرقد منور کو مرتب کیا۔ اسی سفر کے موقع پر نعیم اللہ ہراچی نے معمولات منظرہ کو قاضی ثناء اللہ پانی پتی کو پانی پت میں اور شاہ غلام علی وسید عبدالباقی و شاہ قطب الدین کو دہلی میں دکھا کر اطمینان کرنا چاہا تھا۔ معمولات میں ان حضرات کی رائیں بھی درج ہیں۔ گویا میر عبدالباقی اور شاہ قطب الدین ۱۲۰۵ھ تک حیات تھے۔ مقامات منظرہ کی تصنیف کے وقت میر عبدالباقی زندہ تھے اور شاہ قطب الدین رحلت کر چکے تھے۔ یعنی شاہ قطب الدین کا انتقال ۱۲۰۵ھ اور ۱۲۱۱ھ کے مابین ہوا ہوگا۔ بہر کیف یہ ایک ضمنی ذکر تھا، اور اب پھر اسی مکتوب (۱۹۱) کی طرف آئیے۔ اسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ — الحال بی بی (اہلیہ حضرت منظرہ) پانی پت میں اقامت رکھتی ہیں، چنانچہ مولوی ثناء اللہ دو روپیہ دیا دیتے ہیں اور ایک روپیہ مُلّا مراد دیتے ہیں۔ (مقامات منظرہ سے بھی ظاہر ہے کہ اُس وقت یعنی ۱۲۱۱ھ میں شیخ محمد مراد حیات تھے)۔ پیر علی فوت ہو چکے ہیں، سنا ہوگا اور دو بیٹے ان کے تھے، ایک مداری نام کہ وہ محض ناقابل اور دیوانہ وار ہے، دوسرا بیٹا اپنی والدہ کے ساتھ یہاں سے تلاشی معاش میں پورب کی طرف چلا گیا ہے۔ میاں عبدالحفیظ و میاں بہادر فوت ہو چکے ہیں۔ حضرت منظرہ کے روضہ مقدس ہی میں تدفین ہوئی۔ محمد احسان رام پور کی طرف آگئے تھے، نواب فیض اللہ خاں نے مبلغ تین روپیہ دیئے تھے، پھر وہ پورب کی طرف چلے گئے۔ اور یہ درویش (غلام حسن) قصہ اروپہ میں سکونت رکھتا تھا۔ فرنگیوں نے یعنی ۱۲۰۵ھ میں معمولات منظرہ کے تلمیذ میں صاحب معمولات نعرات کی ہے سفر ۱۲۰۵ھ میں تعمیر نزار مبارک کے لیے کیا گیا تھا۔

اور مرہٹوں کی زد و تاخت کے سبب سے قصہ مذکور خراب و تباہ ہو گیا۔ اس کے بعد اس درویش نے اوروہ سے نکل کر رام پور میں سکونت اختیار کر لی۔ غلام حسن نے رام پور میں طریقہ مجددیہ کی ترویج میں جو حصہ لیا، اس کا بھی اجمالاً ذکر کیا ہے یہ شاہ غلام علیؒ کے بارے میں لکھا ہے کہ کس قدر مرد قابل و ہوشیار ہیں اور پھر ان کا در ماہہ پندرہ روپیہ مقرر ہونے کی خبر ہے۔ غلام حسن نے یہ مکتوب پشاور سے لکھا ہے جب کہ وہ عارضی طور سے وطن آئے ہوئے تھے اور کوٹلہ رشید خان میں مقیم تھے۔ اور حقیقت یہ ہے کہ خاصا معلومات افزا مکتوب لکھا ہے۔

اس مجموعے کے جملہ مکتوبات فارسی میں ہیں (جز ایک کے جو عربی میں لکھا گیا ہے) اور لگ بھگ ۱۱۷۵ھ سے لے کر ۱۲۳۱ھ تک کے درمیانی

سالہ رام پور طریقہ مجددیہ کی ترویج و اشاعت کا کچھ اندازہ تذکرہ کاملان رام پور سے بھی ہوتا ہے جس میں متعدد افراد کے احوال ہیں ان کے مجددی ہونے کی فراغت ملتی ہے چنانچہ، بلا ریت، محمد ابراہیم خاں عرف قوشہ خاں، مولانا دلی النبی و رشیدی خاں شاہ ابو سعید، مولوی احسان حسین فاروقی مجددی، مولانا ارشاد حسین فاروقی مجددی، شاہ احمد سعید مجددی اور ان کے تین صاحبزادے جن میں محمد نظر صاحب سابق احمدیہ بھی ہیں، حافظ احمد میر ولد شاہ محمد میر محبوب، غلام علی الدین، مولوی ارشد علی، تاجی دالم علی مرشدی، مولوی ارشد علی مولانا امداد حسین، حافظ منایت اللہ، شیخ احمد حسین، ملا اسماعیل اخون، مولوی اکھت علی (از شہینہ قدرت نظر) حافظ اکرام الدین احمد شاہ امین الدین، شیخ امین احمد انظر، مولوی جمال احمد مجددی، مولوی حبیب احمد ابن رؤف احمد راحت، یان احمد علی شاہ قشتنبزی، مولوی حبیب الرحمن خاں، باز خاں نبرہ نواب دودے خاں، اخوند ملا امام الدین، ملا امان اللہ، ملا حاجی بکر بیدل حبیب اخوند، مولوی خلیق احمد سرہنوی، مولوی علی الرحمن سواتی ولد ملا عرفان، ملا خواجہ، مولوی رحمان حسین، مولوی رشید الدینی مجددی، ملا رفیع ابن مولوی عبید اللہ اخون سواتی، مولوی سراج احمد مجددی، یان سراج شاہ از سادات بونیر، ملا سراج، حافظ عباس علی اردوہری، قشتنبزی کے مرید مولانا ملا خاں، ملا سیف الدین باجوڑی (ان کا ذکر تفصیل سے اور جرات ہے کہ یہ قاضی شاد اللہ یعنی بی کے خاگر تھے) اختر بید احمد، ملا عبدالرحمن ولد ملا سراج، مولانا صفی اللہ، شاہ ضیاء الدینی مجددی، مولانا ظہیر الحسن مجددی، ملا حاجی یاجوڑی، ملا عبدالرحمن، ملا عبدالرزاق، مولانا عبد الرشید مجددی، ملا بکر، اختر بزرادہ محمد شاہ خاں باجوڑی، مولانا علا الدین مجددی، مولانا فراہم مجددی، شاہ محمد مرید، حافظ محمد منایت اللہ خاں لورنزی مجددی، سوات کے کئی حضرات کے نام آتے ہیں جو اغلباً اسی سلسلے کے ہوں گے۔ ملا نسیم کا بھی ذکر آتا ہے ان کے بارے میں وقائع عبد القادر خانی کے حوالے سے لکھا ہے کہ رام پور میں سوات کے طلبہ کا مرجع تھے۔

عرصے میں لکھے گئے ہیں، زیادہ تر حضرت منظرؒ کے حین حیات (تا ۱۱۹۵ھ) لکے ہیں، اور کچھ ۱۱۹۵ھ سے ۱۲۳۱ھ کے درمیانی عرصے کے بھی ہیں جب کہ دہلی میں شاہ غلام علی (م ۱۲۲۰ھ) مسند ارشاد پر متمکن تھے۔ ۱۱۷۵ء کا زمانہ نواب ارشاد خاں کے اخیر دور حیات کی رعایت سے متعین کیا جاسکتا ہے اور ۱۲۳۱ھ حضرت فضل احمد مصطفویؒ کا سنہ وفات ہے جن کا ذکر مکتوب محب اللہ و عبد القدوس بنام ملا نسیم (ع ۱۸۴۱) میں ہے۔ پھر ملا نسیم کا سنہ وفات بھی ۱۲۳۱ھ ہی ہے۔

سلسلے کے مکتوبات میں بعض ہم نام افراد کا ذکر آتا ہے۔ محمد خاں نام کے کئی اصحاب ہیں جن کا ذکر آیا ہے اور جن کا حضرت منظرؒ سے تعلق ثابت ہے۔ اسی طرح غلام حسن نام کے دو حضرات ہیں، ایک غلام حسن جو غلام سکری خاں و محمد احسان احمدی کے بھائیوں میں سے ہیں۔ یہ مقامات مظہری میں ان کا ذکر ”شیخ غلام حسن“ کے نام سے ہے۔ یہ حضرت منظرؒ کے خلفاء میں سے ہیں۔ اور ۱۲۱۱ھ یعنی مقامات مظہری کے سنہ تصنیف سے قبل انتقال کر چکے تھے۔ دوسرے غلام حسن پشاور کے ہیں جن کے پیراز معلومات مکتوب کا ذکر پیشتر آچکا ہے اور جو اروپہ و رام پور میں رہے ہیں۔ اسی طرح، غلام نبی بھی کم سے کم دو مختلف اشخاص کا نام تو ضرور ہے اور ممکن ہے کہ ہر حد کے اصحاب سلسلہ کے ذیل میں جن غلام نبی کا ذکر آتا ہے وہ ان دو میں سے نہ ہوں، اس نام کے تیسرے شخص ہوں۔ علی ہذا، محب اللہ (از متوسلین ملا نسیم) اور محب اللہ خاں (پسر دوندے خاں) کے ناموں میں بھی الیاس کی گنجائش ہے۔ عبد الرزاق نام کے بظاہر دو افراد معلوم ہوتے ہیں۔ ایک مولوی

عبدالرزاق (پہلی بحیثیت) جن کے نام حضرت منظرؒ کا ایک مکتوب کلمات طیباً میں ہے (مکتوب ۱۵) دوسرے وہ بزرگ جو سرحد سے تعلق رکھتے ہیں اور انہیں کہیں مولوی عبدالرزاق اور کہیں ملا عبدالرزاق لکھا گیا ہے مگر شاید وہ ایک ہی صاحب ہیں۔ حضرت منظرؒ نے مولوی عبدالرزاق (مقیم پہلی بحیثیت) کے سپرد ایک ایسے طالب کو کیا تھا جو نصف دائرہ امکان پورا کر چکے تھے یعنی مولوی عبدالرزاق کو اجازت ارشاد حاصل تھی اور مقامات منظری میں جن ملا عبدالرزاق کا ذکر ہے وہ بھی اجازت تعلیم طریقہ یافتہ تھے اور خلفاء میں سے تھے۔ ان کے بارے میں شاہ غلام علیؒ نے یہ بھی لکھا ہے کہ در علم فقہ و اصول مہارت تام دارد ناموں کی اس مشابہت سے عام قارئین کو کہیں کہیں دشواری پیش آسکتی ہے مگر جن کی نظر سے مقامات منظری اور اس سلسلے کی دوری کتابیں گزری ہیں غالباً انہیں زیادہ دقت پیش نہ آئے گی۔ بہر کیف، ان کتابوں کی کم یا بی اور ان سے عموماً لا علی کے پیش نظر اس نوع کی توضیحات و تشریحات و ضاحتی نوٹوں میں (جو مکتوبات سے قبل درج ہیں) اور حواشی میں کردی گئی ہیں۔

آخر: عزیز گرامی ڈاکٹر نجم الاسلام صدیقی صاحب کا شکریہ ادا کرنا بے حد ضروری ہے جنہوں نے اس مجموعے کی ترتیب و تہذیب میں مری پوری اعانت فرمائی۔ اللہ پاک اُن کو فائز المرام رکھے۔ آمین۔

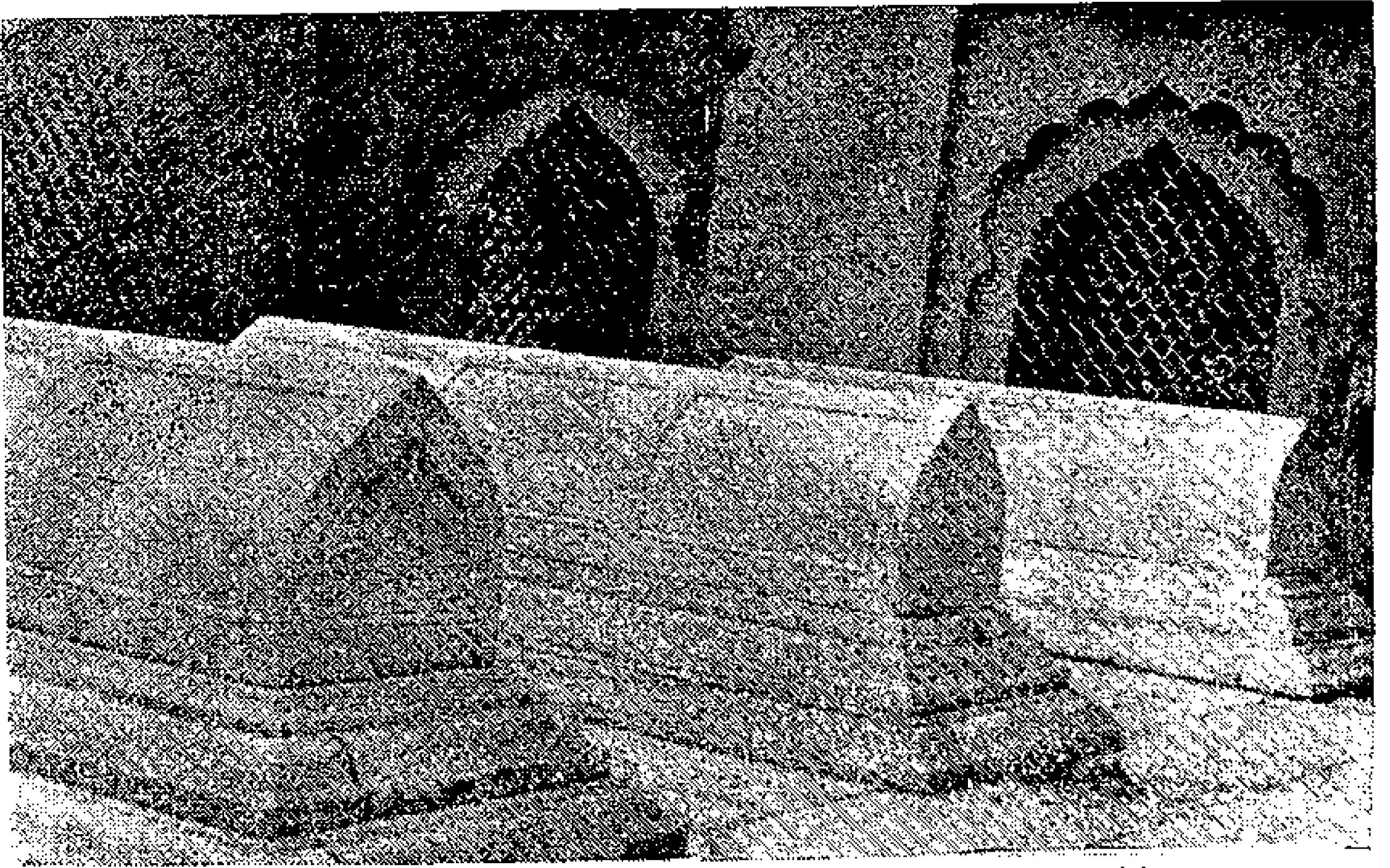
فقط والسلام

اتحر۔ غلام مصطفیٰ خاں

استدراک

مکتوبات ۱۸۵، ۱۸۶ جو باب نسیم میں شامل ہیں، غالباً حضرت منظرؒ

کے نام ہیں۔ اور ممکن ہے کہ مکتوب ۱۸۵ کے لکھنے والے میر محمدی، میر محمدی بیوہ ہوں جو بیان (شاگرد حضرت منظر) کی طرح مولانا فخر الدین دہلوی سے بیعت تھے اور دہلی والے تھے مگر اکبر آباد چلے گئے تھے۔ مکتوب ۱۸۶ میں "رسالہ فضل ذکر خفی" ملاحظہ فرما کر خط لکھنے پر مکتوب الیہ کے لیے کلمات تشکر ہیں اور رسالے کے سبب تالیف کی طرف بھی اشارہ ہے جس سے اس مکتوب کا مکتوب ۹۵ (مجموعہ ہذا) سے ربط ظاہر ہے۔ مکتوب ۹۵ میں، جو حضرت منظر کے نام ہے، رسالہ در فضل ذکر خفی کا وہی سبب تالیف بیان کرنے کے بعد جسے ہم مکتوب ۱۸۶ میں پاتے ہیں، یہ کہا گیا ہے کہ "جز اول بجناب عالی ارسال داشتہ، ملاحظہ نموده و اصلاح نموده عنایت فرمایند۔" اور غالباً حضرت منظر کی طرف سے جوابی مکتوب ملنے کے بعد، انہی صاحب نے حضرت کے نام وہ مکتوب لکھا ہے جو اس مجموعے کا مکتوب ۱۸۶ ہے۔ وہ اس میں لکھتے ہیں کہ "سر فراز نامہ کہ مشتمل بر ملاحظہ فرمودن رسالہ فضل ذکر خفی کہ رفوف قلم فیض رفیع گردیدہ بود، پر نو و درود فرمود" کلمات طیبات میں حضرت منظر کا مکتوب ۱۸۶ ذکر چہر اور ذکر خفی میں سے ایک کو دوسرے پر فضیلت دینے کے مسئلے سے متعلق ہے۔ اور حقیقت یہ ہے کہ بہت خوب ہے۔ آخر میں یہ فقرہ بھی ہے کہ "و خیر الکلام ما قل و دل" جو رسالے پر تبصرے کا سا انداز لیے ہوئے ہے نیز آغاز و اختتام کی عبارت کی شان بھی کچھ ایسی ہے کہ رسالہ مذکورہ سے حضرت منظر کے اس مکتوب کا تعلق ہو سکتا ہے۔ مگر کلمات طیبات کے اس مکتوب ۱۸۶ کا مکتوب الیہ بھی نامعلوم ہے اور مکتوبات ۹۵، ۱۸۶ کے مکتوب نگار کی یقیناً نئے سلسلے میں اس سے بھی کوئی مدد نہیں ملتی۔ یہ فقرہ رسالہ مذکورہ کے دستیاب ہونے یا اس سے متعلق مزید معلومات ہر دست ہونے پر ہی حل ہو سکتا ہے۔

حضرت منظرہ شاہ غلام علیؒ اور شاہ ابوسعیدؒ کے مزارات مبارک۔

(۱)

بابِ منظرہ

مشتعلہ

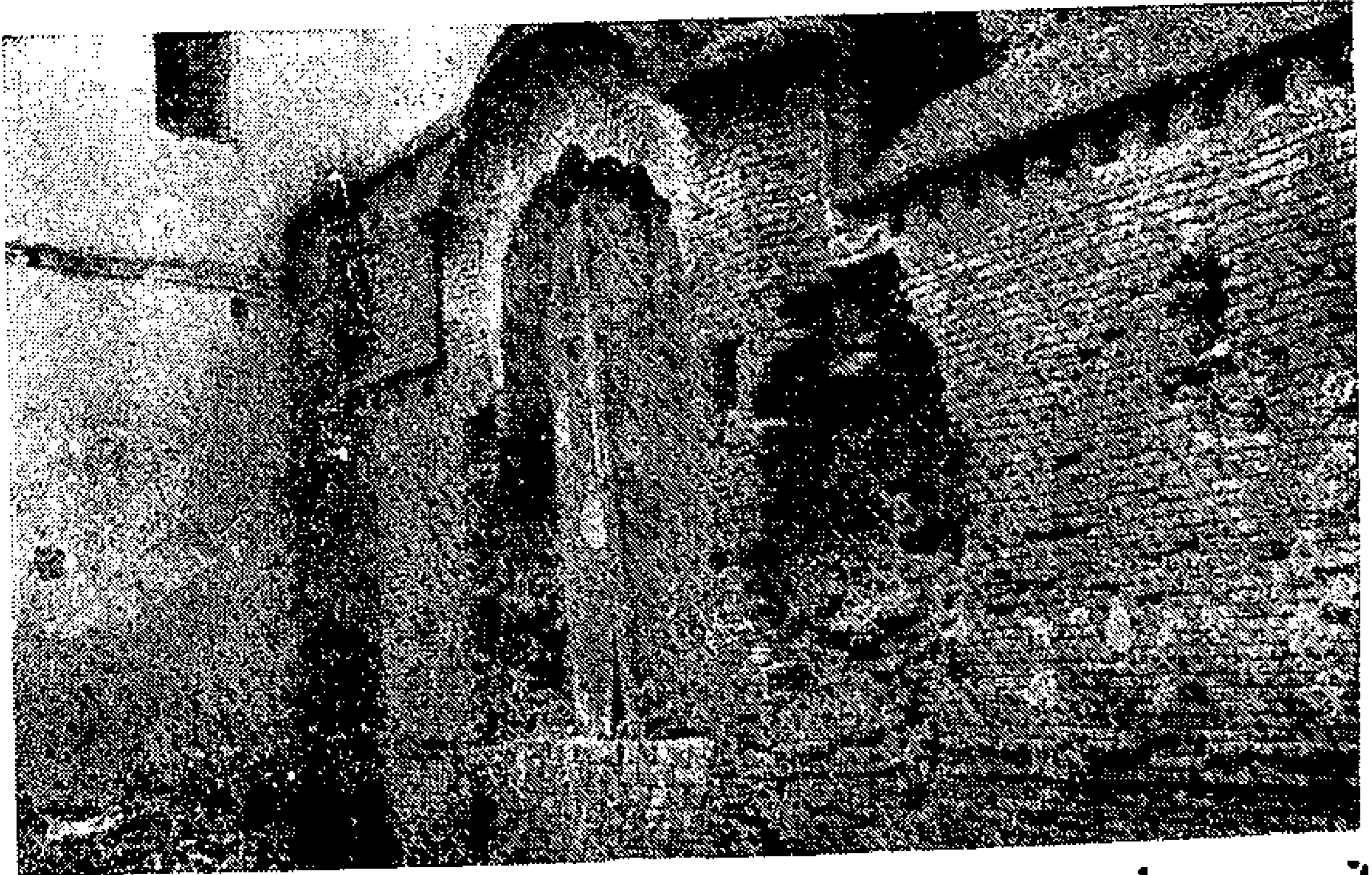
- ۱۔ مکتوباتِ حضرت منظرہ
- ۲۔ مکتوباتِ بنامِ حضرت منظرہ
- ۳۔ مکتوباتِ مکتوبینِ حضرت منظرہ، فیما بینہم

۱۔ مکتوبات حضرت مظهرؒ

- بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی (ایک عدد) نمبر شمارہ ۱
- بنام اخوند ملا محمد نسیم (ساتھ عدد) نمبر شمارہ ۲ تا ۵
- بنام میر عبد الباقی (ایک عدد) نمبر شمارہ ۹
- بنام "شیخ صاحب" () نمبر شمارہ ۱

مدفن حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ

پانی پت میں مدفن حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے دروازے اور دیوار کا بیرونی منظر۔

مکتوب حضرت منظرؒ بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ

۱

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان برادر با کمال نصیحت پناہ مولیٰ
 ثناء اللہ صاحب مطالعہ نمایند کہ تا امروز کہ ہم ذی قعدہ است فقر مع
 علائق در پانی پت بہایت است۔ فردا پس فردا قصد دہلی دارد۔ و
 متعلقان را دریں جای گذارد۔ بعد یک دو ماہ مراجعت بہ پانی پت
 می کند، انشا اللہ تعالیٰ۔

باعث تحریر آنست کہ محمد نسیم نام جوانی رو بہیلہ بسیار مرد
 است و طالب استعداد، اخذ طریقہ کردہ ارادہ بڈھانہ نمودہ، در خدمت
 شما حاضر خواہد شد۔ توجہ کردن ضرور است و در خدمت مولیٰ نور اللہ
 صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ عنہاوش کند کہ سبق بتوجہ بداردہ باشند، منت
 بر فقیر است۔ و معلوم شد کہ خطوط افضل خاں مفید نیفتاد۔ خوب خدا
 کار ساز است۔ والسلام علی من اتبع الهدی۔

بہ بیان حضرت منظرؒ فی قاضی صاحب کا نام "س" ہی سے لکھا ہے۔ اصل مکتوب باقم الحروف میں
 دیکھا ہے۔

مکتوبات حضرت منظر بنام اخوند محمد نسیم

[حضرت شاہ غلام علی رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۲۴۰ھ) نے ۱۲۱۱ھ میں مقامات منظر یہ بھی تو اس میں اخوند ملا محمد نسیم علیہ الرحمہ کے حالات اس طرح قلم بند کیے ہیں :

”ملا نسیم از اجلۂ خلفائے ایشان، سلوک باطنی و در طریقہ احمدیہ بتوجہات علیہ آنحضرت قریباً باتمام رسانیدہ، خلافت کتب مقامات تا بہ کالات تربیت کردہ بطریق طفرہ تا انجامہ خدا خواست رسیدہ، حالات یک دارد۔ در ہر سال از وطن بخدمت مبارک آمدہ افوار طریقہ حاصل فی نمود و اخلاص و محبت و متابعت حضرت ایشان راسخ است۔ پیچ کار بہ اجازت آنحضرت نمی کرد۔ یک باری خواست کہ قے نماید، گلوے خود بند نمودہ بخدمت مبارک رسید کہ اگر اذن شود استقراغ بکنم۔ لہذا بکمال متابعت آنحضرت از مقبولان بارگاہ الہی گشت بلالین بخدمت او رجوع آوردند و بہ یمن قوم او بجمعیّت و حضور مبارک زبانی قے شنیدہ ام کہ یک بار بر شہنشاہ قوم بخدمت خود آمدہ و تاب نیادودہ۔ تا دیر اضطراب و بے تابی می نمود۔ آخر بہمان حال بہ رحمت حق پیوست۔ ذات کثیر البرکات او بسیار غنیمت است۔ بہ درس علم و تعلیم طریقہ اوقات خوش می گذارد۔“

ملا نسیم کے نام حضرت منظر رحمۃ اللہ علیہ کا پہلا مکتوب (یعنی اسی مجرے کا مکتوب ۲) ۱۷ رجب کا لکھا ہوا ہے جو محمد بیتر خان کے ہاتھ بھیجا گیا تھا۔ اس میں شریعت کے لیے ترغیب و تحریص دلائے مکملودہ یہ بھی ہے کہ جب سے تم میرے پاس سے گئے ہو

صرف دو خط ملے ہیں، ایک پانی پیتا ہے اور دوسرا جموں سے۔
 پانی پیت کا ذکر کرتے ہی خیال ہوتا ہے کہ مکتوب الیہ (ملا صاحب)
 ضرور وہاں گئے ہوں گے اور حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی سے
 شرف نیاز حاصل کیا ہوگا۔ اوج کے مجموعے میں حضرت منظرؒ کا
 ایک مکتوب حضرت قاضی صاحب کے نام ایسا ملتا ہے جس میں
 ملا محمد نسیمؒ کے لیے سفارش ہے کہ وہ آپ کے پاس حاضر ہو رہے
 ہیں آپ انھیں توجہ دیں (مکتوب عہدہ ہذا)۔ یہ مکتوب
 حضرت منظرؒ نے پانی پت سے بھیجا تھا، جب کہ قاضی صاحب
 بدھمانہ میں ہوں گے جو ضلع منظر منگڑ پٹی کی جنوب مغربی تحصیل
 تھی۔ اسی مکتوب میں امیر الامراء نجیب الدولہ (المتوفی ۱۰ رجب
 ۱۱۸۸ھ مطابق ۱۳ اکتوبر ۱۷۷۷ء) کے بھائی نواب افضل خان
 کے خطوط کا ذکر ہے کہ ان کے متعلق یہ معلوم ہوا کہ وہ (قاضی
 صاحب کے لیے) مفید ثابت نہ ہو سکے۔

ملا صاحب کے نام ایک مکتوب تو ۱۷ رجب کا ہے جس کا
 ذکر اوپر آچکا ہے اور دوسرا آخر رجب کا ہے جو دہلی سے بھیجا
 گیا تھا۔ اس مکتوب میں میان محمد میر جیو اور نواب ارشاد خان
 وغیرہ کا سلام بھی لکھا ہے (ان ناموں سے مکتوبات کے زمانے
 کی تعیین میں مدد مل سکے گی)۔ تیسرا مکتوب ۱۰ آخر شعبان کا ہے
 اور چوتھے مکتوب میں جو ۱۱ کی ذی قعدہ کا ہے (دوسرے مکتوب
 کی طرح) ذکر ہے کہ اگر تمھاری والدہ صاحبہ اجازت دے دیں
 تو یہاں آکر سلوک کے بقیہ مقامات بھی طے کر لو۔ پانچویں خط
 میں نجیب خان (نجیب الدولہ) کے شکر کا ذکر ہے جو کفارکھ
 کے قلع قمع کے لیے آیا تھا اور ملا حماد کا ذکر بھی ہے جو ملاقات

کے لیے آئے تھے یہ اسی مکتوب میں مکتوب الیہ کی والدہ کے انتقال پر اظہارِ غم ہے۔ چھٹے مکتوب میں بھی مکتوب الیہ کی والدہ کی تعزیت ہے اور ملا رحم داد کی ملاقات کا ذکر بھی ہے۔ پیرساقوں مکتوب میں ملا رحم داد کو سلام لکھا ہے کہ وہ درجن مرتبہ مجھ سے ملاقات کے لیے آئے تھے اس لیے ان کا فوج پر حق ہے۔ یہ ساقوں مکتوب پانی پت سے لکھا گیا تھا اس میں ہے کہ میرے متعلقین دہلی سے یہاں آئے ہوئے ہیں اور صلح کا وعدہ کر رہا ہے۔ چنانچہ میرا قصد دہلی جانے کا ہے اور دو ماہ کے بعد یا تو انہیں دہلی بلوا لوں گا یا خود ہی پانی پت آجاؤں گا۔ اس مکتوب میں یہ بھی ہے کہ بغیر مجھ سے ملے ہوئے تم وطن کو نہ جانا۔ اس سے ظاہر ہے کہ اس وقت مکتوب الیہ اپنے وطن اوچ میں ہیں بلکہ کسی اور جگہ ہوں گے (غالباً فوج میں) جہاں ملا رحم داد بھی ہوں گے۔ مکتوبات ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵،

۱۰ فارسی مکتوبات (مطبوعہ ممبئی) میں ہر جگہ "رحیم داد" نام آتا ہے۔
لیکن وہ رحم داد ہوگا کیوں کہ حضرت فطہر کے مکتوب میں جس کا
عکس شائع کیا جا رہا ہے حضرت فطہرؑ نے صاف طور پر "رحم داد"
لکھا ہے۔

۲۰ لائیم کے نام حضرت منظر کے مکتوبات میں ساتواں مکتوب مگر مجموعہ ہذا کے لحاظ سے مکتوب عدد ۱۰۔

مکتوب ۳۳ میں محمد منیر جیو اور نواب ارشاد خاں ویرہ کا سلام ہے یعنی اس مکتوب کی تحریر کے وقت یہ لوگ زندہ تھے۔ محترم خلیق انجم والے (اردو) مکتوبات کے صفحہ ۱۲۲ میں جو مکتوب ہے اس میں محمد منیر جیو کے انتقال کی تاریخ ۱۹ (ذی الحجہ) درج ہے۔ اور اسی مکتوب میں یہ بھی ذکر ہے کہ "فیر ایک دفعہ شاہ ولی اللہ کی عیادت کو گیا تھا۔ ان کی صحت کے لیے خدا سے توفیق طلب کی اور دعائیں مصروف ہوا۔" حضرت شاہ ولی اللہ کا انتقال ۲۹ محرم ۱۱۷۶ھ کو ہوا تھا، اس لیے ظاہر ہے کہ یہ مکتوب ان کے انتقال سے پہلے کا ہے جب کہ میاں محمد منیر جیو انتقال کر چکے تھے اور عین ممکن ہے کہ وہ ۱۱۷۵ھ ہوگا۔ اسی مکتوب میں نواب ارشاد خاں کے صاحبزادے ظفر علی خاں کا ذکر ہے کہ "حقیقت یہ ہے کہ اس کے ماں باپ کی جگہ اور اس کی خبر گیری کے لیے سب کچھ میں ہوں۔" ان الفاظ سے ظاہر ہوتا ہے کہ اس وقت تک نواب ارشاد خاں بھی فوت ہو چکے تھے۔ پھر اردو مکتوبات کے صفحہ ۱۲۵ میں جو مکتوب ہم جمادی الآخر کا ہے، اس میں نواب ارشاد خاں کے انتقال کی تاریخ ۱۳ ربیع الآخر دی گئی ہے اور قاری مکتوبات (مرتبہ محترم عبدالرزاق قریشی) کے صفحہ ۶۶ میں جو مکتوب ۱۴ جمادی الاولیٰ چار شنبہ کا لکھا ہوا ہے، اس میں بھی نواب ارشاد خاں کے انتقال پر اظہار غم ہے اور آگے چل کر

لے مقامات منظریہ - صفحہ ۸ - طبع دہلی ۱۲۶۹ھ

اسی مکتوب میں ان کے صاحب زادے قلع علی خاں کو "یتیم" کہا گیا ہے۔ چنانچہ وہ سال جس کی ۱۱۴۱ ہجری اولیٰ کو چار شنبہ تھا ۱۱۷۹ھ ہوگا، یعنی نواب موصوف کا انتقال ۱۱۷۹ھ کی ۱۳ ربیع الآخر کو ہوا ہوگا۔

اس بحث سے یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ موجودہ مکتوب
۱۳ میں محمد منیر جیو (الطوفی ۱۱۷۷ھ) اور نواب
ارشاد خان (الطوفی ۱۷۶۷ھ) کا سلام لکھا ہے تو ظاہر ہے
کہ یہ مکتوب ۱۱۷۵ھ سے پہلے کا ہوگا۔

اب دوسری طرف آئیے۔ ملا نسیمؒ کے نام حضرت
مظہرؒ کے آخری تین مکتوبات (مکتوب ۷۷، ۷۸، ۷۹)
میں ملا رحم داد کا ذکر ہے۔ اور فارسی مکتوبات نمبر ۸۱ سے
نمبر ۹۸ تک جو ایک ہی سلسلے کے اہم تاریخی واقعات سے
متعلق ہیں ان میں سے مکتوب نمبر ۸۸۔ یستم ربیع الاول کا
لکھا ہوا ہے۔ اس یہ بھی ہے کہ کل (یعنی ۱۹ ربیع الاول)
ملا رحم داد کی شہادت ہوئی۔ اور مکتوب نمبر ۸۷ میں نواب
ابوالقاسم خان کی شہادت کا ذکر ہے اور یہ کہ اس وقت
ملا رحم داد خان ہانسی اور عصار کی طرف ہے۔ پھر مکتوب
نمبر ۸۶ میں نواب ابوالقاسم خان کی شہادت کی تاریخ
بیچ شنبہ ۲۳ محرم دی گئی ہے۔ یعنی ۱۱۹۰ھ، جس کی

۱۷ فارسی مکتوبات صفحہ ۲۵ میں ابوالقاسم خاں ابن مجد الدولہ عبدالاحد خان
کے انتقال کی تاریخ ۱۱ مارچ ۱۷۶۱ عری گئی ہے۔ لیکن وہ ۱۳ مارچ
ہوگی یعنی پنج شنبہ ۲۳ محرم ۱۱۹۰ھ۔ اس سال کی مزید تصدیق مکتوب
نمبر ۹۲ سے ہوجاتی ہے جس میں لکھا ہے کہ حبیب الدولہ (المتوفی ۱۰ رجب الم ۱۱۸۸ھ)
کا بڑا بیٹا ضابطہ خاں نے نو بختارے پاس آکر ابوالقاسم خاں کے لیے فاتحہ پڑھی
اور یہ کہ آج چہار شنبہ ۱۷ ربیع الآخر ہے۔ یعنی ۱۱۹۰ھ۔

۲۳ محرم کو بیخ شنبہ تھا۔ اسی سال گویا ملا رحم داد بھی شہید ہوا۔ اس سے یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ حضرت منظرؒ کے یہ تین مکتوبات (۱، ۲، ۳) بنام ملا نسیم جن میں ملا رحم داد سے ملنے کا ذکر ہے، یقیناً ۱۱۹۰ھ سے پہلے کے ہوں گے اور ابتدائی دو مکتوبات (یعنی مجموعہ ہلکا کے مکتوبات ۱، ۲، ۳) ۱۱۷۵ھ سے بھی پہلے کے ہوں گے، یعنی یہ کہ یہ سب مکتوبات وقتاً فوقتاً پہنچے ہوں گے اور کسی ایک ہی زمانے سے ان سب کا تعلق نہیں۔

اب ذیل میں حضرت منظرؒ کے وہ سات مکتوبات بنام ملا نسیم پیش کیے جاتے ہیں [

۲

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند سعادت جہان مولوی محمد نسیم جو سلمہ الرحمن مطالعہ نمایند کہ فقیر تا روز تحریر کہ ہفتم رجب ست، در محروسہ دہلی معہ توالج بعافیت ست، و ضعف و پیری روز افزوں است، و از روزیکہ آن برادر از ما رخصت شدہ دو قطعہ خط تا امروز ہمارسیدہ است، یکی از پانی پت و دویم از جمود [رسید] رسیدن ایشان بوطن نیست۔ امید قوی است کہ بعافیت رسیدہ باشند، باید کہ از احوال خویش اطلاعی بدہند کہ خاطر جمع گردد۔ و برای علوم دینی و تعلیم طریقہ و اتباع سنت و اعراض از دنیا و اقبال بآنرہ بکوشند و حامل رقیمہ محمد بشیر خان

را که از یاران حلقه است و هنوز از دایره امکان بر نیامده، توبه
میداده باشند و برادر خود سلام رسانند و از اندوون دعاء و
از یاران حلقه سلامها برسد.

۳

بعد حمد و صلوة و سلام از فقیر جان جانان، فرزند عزیز از
جان اخوندزاده محمد نسیم او صله الله الکریم الی مقام عظیم، مطالعه نمایند که
فقیر در محرومیت شایه جان آباد مع یاران حلقه و مردم محل تا آخر شهر حجب
بعاثیت است. الحمد لله علی نواله و الصلوة علی رسول محمد و صحبه و
آله. و اشتیاق دیدن آن فرزند بسیار است و اخوان طریقه همه
یادی کنند. اگر از کتخدائی خواهران فارغ شده باشند و والده
شمار خدمت بدین قصد این طرف بکنند و بعض مقامات عالی
که بشارت آنها نیافته اند، بگیرند. و اگر در مراجعت توقف
باشد، باید که در تعلیم ذکر طریقه در رخ و تقافل نه نمایند. مردم
را مشغول سازند که این طاعت متعدی است الی الخیر. و هیچ علی
به ازین نیست که دل مرده را بذكر الهی زنده سازند و به شغل علم
ظاهر نیز مقید باشند و از مردم محل و از میان پیر علی و از یاران
حلقه نام بنام سلام خوانند. از میان محمد میر جیو و میان محمد مراد
جیو و نواب ارشاد خان و برادران و اولادشان سلام برسد.

۴

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فضائل پناه، کلمات

دستگاه، اخوندزاده مُلّا محمد نسیم جو معلوم نمایند که تا او افرماه شجاع
فقریح توابع در محروسه دہلی بعافیت است۔ باعث تحریر آنست
کہ سید علی شاہ از فقر ذکر طریقہ عالیہ گرفته روزی چند در حلقہ
نشستند۔ بنا بر فرود تے قصد وطن کرده اند۔ خدا برساند۔
بعد رسیدن آنجا اگر از شما التماس توجہ بکنند در یغ نہ نمایند کہ خدمت
سادات سعادت است، و مقید بہ اتباع سنت و تعلیم طریقہ
باشند و بموستان خود سلام برسانند۔ و از یاران حلقہ سلام
و از اندرون دعا خوانند۔

لطیفہ قلب این سید از قالب بر نیامده است۔

۵

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند عزیز تر از جان مُلّا
نسیم سلمہ الرحمان مطالعہ نمایند کہ فقیر تا او ائل ماہ ذی قعدہ در بلوہ
دہلی بعافیت است و از مدتی احوال آن برخوردار معلوم نیست۔
خاطر متعلق است۔ باید کہ احوال خودی نوشته باشند، و اگر والدہ
رخصت دید بیایند و درین آخر عمر فقیر را بہ بیند و کسب مقامات
باقی بکنند و اشتیاق در تحریر نمی آید و السلام علیکم از اندرون دعا
و از میان پیر علی سلام و از یاران طریقہ چہ ہندوستانی و چہ روہیلہ سلام
خوانند۔

و یاران سنہیل و امروہ و یسوی و آنولہ بخیر اند و مشتاق
اند و سلام می رسانند۔

بعد حمد و صلوة و سلام از فقیر جان جانان، فرزند بر خوردار
 ملا محمد نسیم جیو ابقاہ الرحمن مطالعہ فرمایند کہ فقیر تا روز تحریر کہ ہندم
 سوال است در محروسہ شاہجہاں آباد مع علائق و توابع بعافیت است
 و یارانِ حلقہ جا بجا و شہر بہ شہر خیر اند و مشتاق شما ہستند و انتظار
 شما کشند۔ اگر از کار خیر خواہران خود فارغ شدہ باشند، بیایند
 و درین آخر عمر ما را بہ بینند۔ صنف پیری برا بسیار غلبہ کردہ است
 اما، ہنوز ہر روز پنجاہ کس را کم و زیادہ توجہی دہیم و دو سال کامل
 گذشتہ کہ شمارفتہ اید درین مدت یک خط شما رسیدہ است و درین
 ایام کہ برائے تہنیت کفن رسکہ بہ شکر نجیب خان قریب دہلی رسیدہ،
 ملا رحم داد برائے ملاقات فقیر آمدہ بود، خبر خیریت شما رسانید و
 گفت کہ اکرم از وطن آمدہ و خط بنام فقیر آورد۔ ظاہراً ان خط کم شد
 فقیر نہ رسید۔ افسوس بحث کہ والدہ شما وفات یافت۔ خدا
 و را بیامرزاد۔ و کار خیر ہمہ دو ہمیشہ شما در پیش است۔ بعد و ر غ
 زان قصد شاہجہاں آباد دارید۔ خدا تعالیٰ بیارد۔ و مردم خانہ ما
 بسیار شما را یاد می کنند و دعا گفتہ اند و میان پیر علی سلام می رساند
 یک نکاح دیگر کردہ اند۔ از منکوحہ اول دو پسر (وازن) منکوحہ
 دوم یک دختر متولد شدہ و صاحبان سنبھل ہمہ سلام گفتہ اند و ہمہ
 شتاق اند و بہ تقریب رمضان، یاران قدیم اکثر در حلقہ مجتمع
 ہست، ہمہ سلامہا می رسانند۔ حاملِ رقیمہ نجابت روہیلہ از یاران طریقہ
 است۔ اگر طلب کند او را توجہی دادہ باشند۔ والسلام۔

۱ فارسی مکتوبات بطورہ بھیجی میں سے مکتوب نمبر ۱۶ میں نجیب خان ان کے بھائی
 فضل خان اور ملا رحم داد خان کا ذکر ایک ہی جگہ ملتا ہے۔
 ۲ فارسی مکتوبات بطورہ بھیجی کے نمبر ۲۶ میں بھی پیر علی کی دوری بیوی اور دختر
 ذکر ہے۔

معلوم نیست درین مدتی چه قدر مردم را داخل طریقه کرده
اید و از کتابهای تحصیلیه چند نسخه خوانده اید. احوال خود را مفصل
بنویسید.

۷

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند بر خوردار ملا محمد نسیم
جیو مطالعه نمایند که فقیر تا روز تحریر که غره ذی قعد است، در بلده دلی
مع تواج بعافیت است و مدتی است از احوال شما خبر نداریم.
درین ایام ملا رحم داد جیو برای ملاقات آمده بودند، می گفتند
که شخصی از وطن آمده و خط ملا محمد نسیم بنام فقیر آورده، اما آن
خط بفقیر نه رسید. ظاهراً گم شد و زبانی آن شخص معلوم شد که
والده شما رحلت نمود. خدا مغفرت کند و از کار خیر خواهران فایز
شده قصد ملاقات فقیر دارید. خدا راست آورد که فقیر و یاران طریقه
همه مشتاق اند و درین روزها غیبت نام جوانی روپس از یاران طریقه
رخصت وطن گرفته، رفته است. بدست او هم خط نوشته و ستاد
ایم. خدا برساند. از مردم اندرون دعا و از میان پیر علی و یاران
حلقه سلامها خوانند. میان پیر علی نکاح دیگر کرده است. از منکوحه
اول دو پسر دارد و از منکوحه دوم یک دختر پیدا شده و مردم اندرون
همیشه بیماری باشند و فقیر هر سال یک بار به بلده سنجلی رود.
یاران آنجا شمارا بسیار یاد می کنند. و منصف پیری و امراض متعدد
بر فقیر نعلیه کرده است و عمر از هفتاد تجاوز نموده. دعا کنید که خانم
بخیر بود. والسلام.

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند ملا محمد نسیم سلمه الله الکریم
 معلوم نمایند که فقیر تا اوایل ماه شوال در عروسه پانی پت بعافیت است
 و متعلقان فقیر از دہلی درین جا آمده اند و عہد موافقت بسته اند و
 فقیر برضای ایشان قصد دہلی کرده است۔ بعد دو ماه یا ایشان را
 بہ دہلی خواہم طلبید یا خود مراجعت بہ پانی پت خواہم کرد و از دعا خیر
 دوستان غافل نیستم، خاطر جمع دارندہ بر عسکب شریعت و شغل طریقت
 بہ استقامت باشند و بے ملاقات فقیر بہ وطن نہ روند و خط شما
 میرسید و مطالب معلوم گردید، ہر جا باشند با خدا باشند۔ از اندو
 دعا خوانند۔ از برادران دہلی و یاران حلقہ سلام برسند۔ بہ ملا رحم داد
 خان جیو سلام برسانند۔ دوسرہ بار ملاقات با ما کردہ اند، حقہ دارند
 و ما خود با ایشان کار نداریم۔

مکتوب حضرت منظر بنام میر عبدالمادی

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان میر عبدالمادی صاحب مطالعہ
 نمایند کہ خط رسید و مقدمات مرقومہ بوضوح انجامید۔ سبب تاخیر در
 جواب آن بود کہ نواب سید قاسم خان را ہنگامہ ہا پیش آمدہ چون بر عایت
 خاطر سرداران این حدود فسخ عزیمت سفر نمودہ و نگاہداشت سپاہ مطلقاً
 موقوف داشتہ در مکان مہرود خود آمدہ نشستند۔ و آدم پواحق قاعدہ

کہ آخر ہر ماہ برای خبر گیری خانہ روانہ دہلی می شود ، فردا روانہ خواہد شد الفاف
تحریر افتاد۔

صاحب من فقیر خدمت بندگان خدا خصوصاً سادات و آشنا
سعادت می داند و این معنی مخفی نیست ، اما با تقدیر چارہ نہ فقیر
خود یرین امور قادر است ۔ مگر بہ حرکت زبانی فقیر حاضر م ۔ اما گوش
آشنایان ہندوستانی از امراء و سلاطین رفتند ۔ این سرداران کہ در عہد
آمدہ اند آشنا نیستند و اگر آشنا شوند بہمت نذارند و نواب قاسم خان
بہمتے دارد لیکن آشنائی فقیر با او زیادہ بر یک دو ملاقات نیست ۔
معہذا اورا با من در دین رجوعی نہ کہ اوشیعی است و من سنی پس
اعتقاد خود معلوم و در مقدمات دنیا ظاہر است کہ من بچہ کار اوی آیم
پس چہ احتمال است کہ از برای خاطر فقیر درین افلاس و فلاکت رعایت
صد ہا مردم خواہد کرد ۔ مرا برا و کدام حق است کہ برا اعتماد آن اورا تکلیف
کم و اینکه با وجود شہرت افلاس بلخ پا برای نگاہداشت سپاہ بر
آورده ۔ الفاف می باید کہ برای مصلحت وقت ہر کسے در کار خود می
و تلاش از ہر جا کہ می تواند چیزے بہم میرساند ۔ برای خدا رعایت کردن
در مذہب دنیا داران اینقدر ضرور نیست کہ خواہ و نا خواہ زری از
جای بدست آورده بآید داد ۔ و فقیر از استطاعت و افلاس آن
مرد چہ خبر دارد ۔ مرا با او اختلاطے نیست ۔ یکچند بار خطوط مشتمل بر دوستی
بمن نوشتہ است و بس ۔ حساب خانہ خود بفقیر نداده است ۔ بے سامانی او
مشہور است کہ سرمایہ او بعبارت رفتہ ۔ ہمہ کس می دانند ۔ من ہم اورا مفلس
می دانم و ربط قوی در میان نیست کہ با وجود مفلسی تکلیف بآید کرد ۔ و
اورا چہ ضرور است کہ گفتہ مرا البتہ قبول نماید ۔ اندکے شعور در کار است
صاحبانرا خدا شعوری بدہد و فقیر با وجود قدرت خجل نیست خدای داند ۔

صاحبان گمان دارند که تغافل می کنم لعنت بر کسی که چنین کرد و تغافل نماید -

یا فقیر سبب آشنائی نواب مذکور منشی مشتاق را بود
آن مرد بر هم زده به بریلی رفت - حالا رسم تحریر هم ننموده - اگر رفتن فقیر
تا آنوقت اتفاق می افتد و آن بزرگ یعنی نواب قاسم خان بر اے دین
فقیر از آنتر چه میزری می آید تقریب شهادت می آرم و هر قدر زبان
یاری خواهد داد، خواهیم گفت - اگر تقدیر مساعدت نمود و آن بزرگ
اقبال کرد به شامی نویسم، احتمال دارد که نقش مراد بنشیند و تقوی الله
مبلغی از و گرفتن متصور است، زیاده زیاده است -

به فصیح الله خان جیو و شیخ قمر الدین جیو سلام برسانید -
حقیقت نگارداشت او این است که سرداران روپیه اجازه
فرایم آوردن سپاه، آن بزرگ را داده بودند - چون مرد خوش بهمت
است و علوفه بیش قرار دستخط می کند و سرداران این حدود بسیار کم
می دهند، جماعه داران همه نوکری ها گذاشته رفیق او شدند - سرداران
ازین معنی در اندیشه فرو رفته آن بزرگ را از نگارداشت مانع آمدند -
ناچار با بریلی رفته بازگشت و در محل سابق آمد و نشست -
مشکل دیگر است که اگر با نواب قاسم خان بر اے مصلحت سپارش اخلاط
بکنم و خلاف وضع خود که با دنیا داران آمیزش نمی نمایم، گوارا کنم، افغانه
مرا بدنام به رفض و تشیع می کنند و دشمنی شوند - کار را به لطافت باید
گرفت اگر مقدار است می شود - و فقیر مخلص احباب است، شاکلی یا - شاکر -

مکتوب حضرت منظر بنام شیخ صاحب

۱۰

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، برادر گرامی قدر عزیز از
 جان، شیخ صاحب مطالعه نمایند که تا امروز که هفتم جمادی الاولی است
 فقیر در بده سنبهل مع دوستان اینجا بعافیت است و نواب ارشاد
 خان صاحب برائے رفاقت محب اللہ خان صاحب پسر دوند خان
 رفتہ اند کہ ہمراہ نیز با زیارت حضرت شاہ مدار قدس سرہ رفتہ است
 و برائے خدمت کسے نیست۔ محمد مراد رفتند و محمد الوری آمدہ بود۔ او
 ہم رفت و روہیلہ ہا شعور ندارند۔ سخت تنہائی است۔ برائے پرداخت
 اہل طریقہ درین ماہ خود ہستم۔ تا آخر ماہ نواب مذکور ہم خواہند آمد
 و آدم فقیر تا سلخ این ماہ موافق قاعدہ برائے خبر گیری خانہ
 خواہد رسید۔ در ماہ آئندہ بعد مراجعت قاصد این طرف، قصد
 دہلی خواہم نمود۔ و اگر مانع پیش آمد، او آخر ماہ آئندہ می رسم۔
 چون رنج سفر کشیدہ ام و پرداخت بواطن طالبان منظور است،
 چند روز یا مزہ یا بے مزہ باید بود و امروز کنار دیگر بہ مع خطوط
 رسیدند و پیامی صاحبزادی امانت نگاہداشتہ ایم۔ معلوم شد کہ
 ایشان ارادہ این طرف کردہ بودند، مانع پیش آمد کہ نیامدند۔
 زبانی کنار این است، داخل خط نبود۔ ظاہرا خط در حالت تشویش نوشتہ
 اند کہ جواب اکثر مطالب نداشت۔ چنانچہ احوال پیر علی و برزادہ کہ خیرا اورا
 ازان خانہ برآرد کہ پدرش منتظر است، ہیج معلوم نہ شد و بعض امور تفصیل

لے از اصحاب حضرت منظر، کہ محمد الوری برادر زادہ میر محمد حسین

می خواست مجمل مرقوم بود بهر حال بعد انتظار دوازده روز خاطر جمع نه شد
 و از صحت مزاج و همواری مردم محل ممنون شدیم، انشاء الله تعالی
 عوض این آدمیت آدمیتها خواهیم نمود - شکر بجا آوردیم - امروز آدم
 سرکار نواب روانه می شد - حرفی چند تحریر شد - متعاقب جواب خطوط
 خواهد رسید -

عزیزان سنهیل به میان غلام مصطفی صاحب مع رفقا سلام
 رسانند - و در خدمت قاضی صاحب خصوصاً برادر ایشان سلام و شتیا
 بدوستان مسلمان و هندو و غیره همه عبدالمادی صاحب سلام برسد -
 جواب خط ایشان بعد چند روز خواهد رسید که مطلبی دارد بایشان
 بگویند - حساب معلوم شد - دیگر معلوم یاد که مولوی شاد الله صاحب
 از پانی پت نوشته اند که سه چهار بیکه زمین خوب در معرض بیع است، اگر
 منظور باشد مبلغ باید فرستاد و برای طیاری چاه پنجاه روپیه طلبیده
 اند که زراعت ربیع بچاه نخواهد شد - این معنی را به مردم محل ظاهر نمود
 جواب گرفته به میرکمار متصدی عنایت خان جیو که در حویلی برون ترکان
 دروازه می باشد خط از طرف اندرون نوشته بدهند که به پانی پت برسانند
 و اگر اندرون مبلغ خواهد بحد حساب پنج روپیه در ماه پیشگی که شصت
 روپیه در وجه تمام سال می شود ایشان یکجا بگیرند، از هر در ماه پنج روپیه
 وضع می کنیم و پانزده می دهیم - چنانچه ماه جمادی الثانی از ما است و از
 غره رجب حساب سال نو خواهد شد - پس شصت روپیه بایشان باید داد
 شش روپیه بابت خواجه کامیاب که پیش شما امانت است و سی روپیه
 که حالا از میا لصاب گرفته اید و از خط شما معلوم شد که یازده روپیه برای
 سامان سفر پیرزادی قرض از شما گرفته اند آنرا وضع کرده چهل و نه روپیه
 بدهند همین قدر برای چاه که ضروری است کفایت می کند - اگر قطع زنی

را تین خرپین منظور خواہد بود از زلیور خود فروختہ ہندوی خواہد نمود۔
 و اگر در دادن مبلغ و جہ چاہ و خرید زمین تعافل نمایند نام مبلغ
 نباید گرفت و از پیش نباید داشت۔ بعد رسیدن فقیر آنچه مناسب
 خواہد بود بعمل خواہد آمد۔ و یک تھان سوسی سرخ و سعید مراد آباد
 دہ درجہ چار یا جامہ دار بدشت عامل رقیمہ مرسل شدہ و فرمایش
 اندرون است باید رسانید و اگر فرمایش دیگر بکشد باید نوشت کہ
 ہمراہ آوردہ شود یا فرستادہ شود و خدا کند کہ ماہ الجبن با مزاج
 ایشان راست آید درین تقدیر دوا در لہجہ نباید کرد و در دل جوی
 و احتیاط تاکید فضل است۔ چون پیر علی دعای نہ نوشتہ از ما
 ہم اورا ہیج نگویند۔

تدبیر مبلغ خواجہ کامیاب کردہ خواہد شد و در سلخ این ماہ
 از میاں صاحب سی روپیہ گرفتہ یا نزدہ روپیہ بہ مردم محل دہ روپیہ
 کرایہ حویلی و در ماہ بہ ہنود دربان و راویہ زادہ خواہد داد پنج روپیہ
 باقی خواہد ماند۔

چون مقدمہ چاہ ضروری بود و مولوی بتاکید نوشتہ اند اطلاع
 بہ مردم محل دادن ضروری است کہ ملک ضائع نہ شود و بنا چاری مبلغ
 دادن نیز ضرور۔ اما لہجہ سماجت نباید داد۔ بہ پیرزادی صاحب سلام
 و مردم اندرون خود دعا۔

۱۔ یہ مکتوب قیاساً شیخ محمد مراد کے بھائی شیخ عبدالرحمن کے نام معلوم
 ہوتا ہے۔ حضرت مغلہ کے گھریلو کاموں سے متعلق ذمہ داری شیخ محمد
 مراد کے سپرد تھی جیسا کہ مقامات میں مذکور ہے اور ممکن ہے کہ ان کے
 بھائی شیخ عبدالرحمن بھی ہاتھ بٹاتے ہوں۔ اس مکتوب میں بیشتر خانگی معاملات
 مذکور ہیں۔

مکتوبات قاضی ثناء اللہ یانی پتیؒ بنام حضرت منظرؒ

[حضرت قاضی ثناء اللہ یانی پتیؒ کے نام حضرت منظرؒ کے سات
مکتوبات کلمات طیبات میں، اور ۱۲۹ مکتوبات محرم عبد الرزاق
قریشی کے مرتبہ مجموعے میں شامل ہیں۔ لیکن اب تک خود قاضی
صاحبؒ کا تحریر کردہ کوئی مکتوب بنام حضرت منظرؒ سامنے نہیں
آیا تھا۔ کلمات طیبات میں بھی جس میں قاضی صاحبؒ کے
آٹھ مکتوبات درج ہیں حضرت منظرؒ کے نام کوئی مکتوب نہیں۔
خوشی و شہتی سے قاضی صاحبؒ کے پانچ مکتوبات بنام
حضرت منظرؒ خانقاہ نور محل میں محفوظ ہیں جو یہاں پیش
کیے جاتے ہیں۔

ان مکتوبات میں ایک قاضی قاضی کا تسلسلہ سلسلہ
ذکر ہے جس سے مکتوبات کی ترتیب اور تاریخی تعیین میں مدد ملتی ہے
ہماری رائے میں یہ پانچ مکتوبات ۱۱۷۷ھ یا اسکے بعد
کہیں۔

ہملا مکتوب اوسط رجب کا ہے اور یانی پتی سے دہلی
حضرت منظرؒ کے نام بھیجا گیا ہے۔ اس سے معلوم ہوتا ہے
کہ اُس سال مرزا صاحبؒ اواخر جمادی الاول میں سبھل
پہنچے تھے اور دہلی والی اواخر رجب میں ہونی مقرر
کہ پہلے ہی آگے دیکھتے کیونکہ حضرت منظرؒ کے مکتوب ع
(مجموعہ عبد الرزاق قریشی) کی تاریخ ۲۵ جمادی الاول
ہے اور مقام عزیر دہلی۔ اس مکتوب میں حضرت منظرؒ لکھتے ہیں :

”برائے خرید چار ہیکڑ زمین منہود کہ چیل و تیار رو میں طبعیہ
 بودہ ...“ اس معاملے کا ذکر قاضی صاحب کے مکتوب میں ہے
 جس میں چار ہیکڑ زمین کے لیے گیارہ روپیہ فی ہیکڑ کے حساب
 سے ۴۴ روپیہ طلب کیے گئے ہیں۔ حضرت عظیم رحمۃ اللہ علیہ
 کے تذکرہ مکتوب میں یہ بھی ہے کہ ”انزلیتہ از اسلوب سکھان
 بسیار است“ نیز اسی کے بعد کے مکتوب ۱۲ میں
 بھی جو بارہ شعبان کاسچہ، یہ ہے کہ ”واحد ال خیب الدولہ
 با سکھان و محفوظ ماندن پانی پستہ از دست کاخزان محل شکر
 است۔ یہ واقعہ شعبان ۱۱۷۷ھ مطابق فروری
 ۱۷۶۴ء کاسچہ۔ اسی سے قاضی صاحب کے مکتوب کا
 سنہ تحریر بھی معلوم ہو جاتا ہے۔

قاضی صاحب کے دیگر چار مکتوبات (۲ تا ۵)
 میں تلسل کے ساتھ ایک قصے کا ذکر ہے اور یہ مکتوبات
 بھی ۱۱۷۷ھ ہی کے ہیں۔ مکتوب ۳ میں ہے کہ
 ”بروایات شکر و کج پورہ معلوم شد کہ شاہ درانی
 امسال با بن طرف می آید بر تنبیہ سکھان مروج است
 و سکھان گر خجہ رشترہ ازین جهت اطمینان بہم رسیدہ
 یہ صورت ۱۱۷۷ھ ہی میں پیش آئی تھی۔

قاضی صاحب کے مکتوب ۲ میں علی رضا خان کا
 ذکر ہے کہ ”نور چشم علی رضا خان داخل طریقہ علیہ شدہ اند
 بسیار دل فروش شدہ بحجت بعد مسافت از علوم الفانی
 توجہ نہ شدہ در صورتی کہ چند روز ہمیں نیت در شایع آباد
 خواہد ماند، شفقت کمال بحال مشار، الیہ سہول شود“

گویا یہ مکتوب علی رضا خان کے وہی جانے کے وقت لکھا گیا ہے۔
 ۱۱۷۷ھ ہی میں علی رضا خان کا ذکر حضرت نظر علی
 مکتوب ۹ (عمرہ عبد الرزاق قریشی) میں یوں موجود ہے
 ”برخوردارین علی رضا خان بر قریبہ کہ محلی نیست بہ
 پانی پت می رسند۔ چون طغی را از غیر گرفتہ اند و ذکر
 طائف محسہ جاری شدہ و فی واثبات ہم شروع کردہ
 اند در حلقہ شہاد داخل خواہند شد۔“ نیز حضرت نظر
 علی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ ”بمیان نقی خان جو قریبہ
 لیسر موافق سنت برسانند“ نقی خان کے لیسر کے بارے
 جانے کا ذکر قاضی صاحب کے مکتوب ۷ میں آیا ہے۔
 قاضی صاحب کے مکتوب ۱۱ میں ہے کہ ”در تذکرہ افضل
 کے اشعار غلام نیست اندا بجانب عالی معروض می دارد
 چون پیش امام افضل الدولہ در جانب عالی داخل طریق
 است و بعضی رسالہ داران ہم بندگی دارند“ امیدوار
 است کہ مشق خاص بنام پیش امام و اشعار ان را در ان
 مرتب شود۔“ نیز مکتوب ۷ میں بھی ہے کہ ”اگر
 بہ کے از سرداران لشکر یا از رفقاء افضل الدولہ
 رقعہ سفارشی غلام نوشتن مناسب باشد وقت آورد
 قاضی صاحب کے ان دونوں مکتوبات (۳، ۷) میں
 کے جواب میں حوت نظر علی مکتوب ۹ (عمرہ)
 قریشی) ہے۔ چنانچہ قاضی صاحب کے جواب میں حضرت
 نظر علی نے محمد حسن خان خانزادہ اور رحیم خان خانزادہ
 کو سفارشی رقعہ لکھنے کی خبر کے ساتھ یہ بھی لکھا ہے کہ

”پیش امام افضل فان با فخر و بطرفه ندارد“ اورس
 مکتوب میں قاضی صاحب کو یہ سرزنش بھی کی گئی کہ ”برادرم
 عجب کاہل ہے است کہ ہر واحد از مردم بانی پت بریز شکایت شما
 می آید۔ معلوم نیست چه عمل از شما واقع می شود۔ اگر راستی و
 دیانت شما باعث آزار مردم است از آن راستی بگذرید و
 خود را فضیحت نکنید۔“ حضرت کی اس سرزنش کے
 جواب میں قاضی صاحب نے مکتوب عہد میں اپنی صفائی یوں
 پیش کی ہے۔ ”ارشاد شدہ بود کہ ہر واحد از مردم بانی پت
 بریز شکایت شما می آید۔ خداوند نعمت! میان عبد الجلیل
 و محمد تعیب ارثاً از غلام عباد و عداوت قرار نہ۔۔۔“
 اب ذیل میں قاضی صاحب کے وہ پانچ مکتوبات
 پیش کیے جاتے ہیں۔

۱۱

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ علیٰ خیر خلقہ
 محمد و آلہ و اصحابہ اجمعین۔ عرضہ کثرین غلامان محمد شاد اللہ بموقف عرض
 می رساند احوال غلام مستوجب حمد الہی و شکر توجہات قبلہ گاہیست
 ادام اللہ برکاتہ و صحت ذات اقدس مقدس مدام مطلوب، مدلتست
 کہ غلام و دیگر دوستان بانی بیت در انتظار قدوم میمنت لزوم چشم براه داشتند
 کہ اتفاق تشریف فرمودن آنجناب بجانب سنجعل شد۔ نوازش نامہ عالی
 مرقوم اوائل جمادی الاول از سنجعل نزول اجلال فرمود۔ دران ارشاد

شده بود که اوائل رجب به شاہجہان آباد خواہم رسید و اول شعبان
 قدم میمنت لزوم به پانی پت خواہد شد۔ حالاً دران می گردد۔ او
 رجب رسید البتہ جناب عالی در شاہجہان آباد تشریف آورده باشد
 او آخر شعبان ہم می رسد۔ امیدوار است کہ آخر شعبان البتہ تشریف
 باید آورد و ماہ رمضان دریانی پت باید گذرانید و اگر بر تقدیر افتاد
 تشریف آوردن آنحضرت بہ پانی پت تواند شد، ارشاد شود کہ غلام خود غلام
 حقور نماید و آخر شعبان در بزرگی رسیده رمضان ہما نجا کند۔ در موسم مرا
 از کار ہائے اینجا فرصت دست می دید و باز فصل ربیع خواہد رسید۔
 و بعد ازان برسات ایام حرج است۔ درین ایام سفر آسان است۔
 اگر تشریف آوردن حضرت نخواہد شد، غلام خواہد رسید۔ لیکن اولیٰ ہمین
 است کہ جناب عالی تشریف آرند کہ اکثر مردم پانی پت نشہ دیدار اند
 چہار بیکہ زمین در شفعہ والدہ مرشدہ فروخت می شود۔ خریدن
 آن ضرور است و تیار کردن چاہ ضرور است۔ دو سہ بیکہ زمین جائے دیگر
 فروخت می شود۔ این معنی را غلام بخدمت والدہ مرشدہ معروض داشتہ
 و صد روپیہ از والدہ مرشدہ طلب داشتہ، مفصل حجۃ از عرفی علیہ
 کہ بخدمت آن مشفقہ نوشتہ واضح رائے عالی خواہد شد۔ ارشاد
 شدہ بود کہ اگر قطعہ کلان مقدار بہت سی بیکہ در معرض بیع باشد
 معروض دارد۔ خداوند من! شائبزادہ بیکہ زمین درین ایام معروض
 شرا است، ازین قطعہ بوالدہ مرشدہ اطلاع نوشتہ ام۔ اگر بجا
 مبارک بگردد خرید فرمایند فی بیکہ یازدہ روپیہ می گویند، باید دید بہشت
 بیکہ زمین دیگر ہم شاید فروخت شود۔ بالفعل شائبزادہ بیکہ فروخت
 می شود۔

بہرام بخش فدوی خاکپائے جناب فیض مآب حضرت پیرو مرشد

برحق عرشه قدوس می رساند

۱۲

بسم الله الرحمن الرحيم - الحمد لله رب العالمين وصلى الله على خير خلقه
محمد وآله اجمعين - عرضي مكررين غلامان جناب محمد شاه الله بموقف عرش
می رساند - احوال غلام مستوجب حمد الهی و شكر تو جهات حضرت قبله گاهی است
ادام الله تعالى بركاته و صحتها و سلامتی ذات قدسی صفات مدام مطلق
مدت است که چشم انتظار بر راه است و خاک پای پت را بقدم میمنت لزوم
رنگ ارم باید فرمود -
نور چشم علی رضا خان داخل طریق علیه شده اند بسیار دل خوش
شده بهجت بعد مسافت از غلام اتفاق نه شده در حضور می رسد - چند روز
بهین نیت در شاه جهان آباد خواهد ماند - شفقت کمال بحال مشارالیه
مبذول شود - سید عبدالعلی پسر مولوی محمد یونس نواز شش نامه
عالی آورده بود - در آن نواز شش نامه مفراج بود که مای دانستم که
موضع هراتاری به شما تعلق ندارد ، حالا معلوم شد که تعلق دارد پس
رعایت سید مذکور ضرور - قبله من غلام موضع مذکور را گذاشته
کرده است ، لیکن تا ادا قرض قدری دخل می کنم ، انشا الله تعالی
عنقریب ادا قرض می شود ، باز هرگز دخل منظور نیست - بالفعل
کار آنجا به مولوی محمد رضا تعلق دارد و شخصی متولی شده از
شاه جهان آباد هم آمده است - باید دید ، کدام قرار باید ، لیکن
حسب الارشاد غلام بمقدور در رعایت سید عبدالعلی درلخ خواهد
نه علی رضا خان ابن عزت الله ابن اسحق

کرد -

بجناب والده صاحبہ مرشدہ عرض قدم بوس رسد - یارانِ طریقہ
سلامہا عطا لہ فرمایند - غلام زادہ صبغتہ اللہ عرض قدم بوس دارد -

۱۳

بسم اللہ الرحمن الرحیم - الحمد للہ رب العالمین والصلوة علی خیر خلقہ
محمد آلہ واصحابہ اجمعین - عرضہ مکرمین غلامانِ جناب محمد ثناء اللہ تعالیٰ
عرض می رسانند - احوال غلام مستوجب حمد الہی و شکر توجہات حق تعالیٰ
ادام اللہ تعالیٰ برکاتہ و صحتہ و سلامت ذات قدسی آیات مدام مطلوبہ
بروایات شکر و کج پورہ معلوم شد کہ شاہ درانی امسال باین طرف
می آید بر تنبہ سکھان متوجہ است و سکھان گریختہ رفتند - ازین جهت
اطمینان بہم رسیدہ -

غلام مذکور نیست کہ موضع ہرتاری واگذاشت کردہ سال گذشتہ
بسبب خشکی بیج زراعت نبود و درین سال از ابتدا خریف رحمت اللہ
نامی از طرف صدر و الصدور متولی موضع مذکور شدہ آمدہ - غلام
را در اینجا دخل نیست و چہار صد و چند روپے بابت سابق معرفت
غلام در حساب موضع مذکور قرض است - چنانچہ تمسک بہر خادمان
بدست غلام است - با این ہمہ چون عبد الجلیل یا غلام عداوہ
قلبی دارد رحمت اللہ مذکور و دیگر مردم را و غلام نیدہ بہ شکر خیر اللہ
فرستادہ آنہا بے موجب در شکر نالشی غلام کردہ اینجا خود نالشی غلام
بفضل الہی مستمع نشد - حالاً رحمت اللہ و غزہ بہ شکر افضل اللہ

نہ برادر بجناب الدولہ

رفته اند و کار پانی پت و غیره اکثر با فعل به افضل الدوله متعلق گشته
 لهذا غلام هم اراده ملاقات افضل الدوله دارد - چون در لشکر افضل الدوله
 کسی آشنای غلام نیست لهذا بحضرت عالی معروض می دارد - چون
 پیش امام افضل الدوله در جناب عالی داخل طریق است و بعضی
 رساله داران هم بزرگی دارند، امیدوار است که ششقه خاص بنام
 پیش امام و آشنایان رساله داران مرحمت شود که شاء الله بآتش
 دارد، در امور مربوطه او امداد و اعانت لازم - جواب این عرضی
 زود مرحمت شود - نحقن خان قضیه داشت از سه سال چنانچه
 آن خداوند هم در آن ماده به اعظم علی خان فرموده بودند در همان قضیه
 پسرش تلف شد، حالا غلام در انجام مرام نحقن خان اسلوبی انداخته
 آن مقدمه هم بتوجه افضل الدوله کرسی نشین می تواند شد - اگر غلام
 به لشکر افضل الدوله خواهد رفت، برای کار نحقن خان هم سعی خواهد
 کرد - یک رقعہ برای سفارش نحقن خان هم قلمی شود -
 فدوی خاکسار جناب فیض مآب بهرام بخش عرض قدم بوس
 می رساند -

کے آدم دیگر رونده شاہ پھان آباد سبیل میر نہ نہ
 ناچار خواجہ محمود را فرستاده شد، در مسجد جامع شب و روز
 خواهد ماند، ہر گاہ جواب عنایت خواهد شد، خواهد آورد - غلام محل
 عتاب نہ شود -

عرضی کترین غلامان محمد شاد الله بموقف عرضی رسانند۔ احوال غلام
مستوجب حمد الی و شکر توجہات حضرت قبلہ گاہیست ادا م الله تعالیٰ
برکاتہ، و صحت و سلامت ذات اقدس مقدس مطلوب۔ دو سال شدہ
کہ غلام از موضع ہر تازی دست برداشته، سال گذشتہ چون بہ سبب
خشک سالی بیج زراعت نبود موضع مذکور گویا در تصرف زمینداران
نولستہ (۹) بدستور قدیم بود بجهت عدم زراعت عمل جدید نمودار نہ شد۔
بہ سبب مبلغ قرض کہ معرفت غلام در ان دیہ بود، غلام سوالی پانی پتہ
با زمینداران نولستہ و اندکے مداخلتہ داشتہ و مقولی آنجا
بہ نیابت ^{تعملاً} خالصاً صاحب مولوی محمد رضا بودند محض در خیال و الونہ بیج زراعت
نمود کہ ایشان در ان دخل کند درین سال کہ زراعت خوب شدہ، رحمت اللہ
نامی کشمیری از صدر الصدور مقولی شدہ آمدہ، در ان تصرف نمود۔ حاصل
کلام آنکہ غلام را در ان دیہ مطلقاً مداخلت نیست با این ہمہ عبد الجلیل
کہ عداوت موروثی و نزاع قلبی دارد، لہ وجہ مردم را اغوا کردہ می خواہد
کہ در لشکر حر نہ تہمت و ناید کند و اصل عرض آن خواہد بود کہ چہار
صد و چند روپیہ کہ بابت قرض است گلوگیر غلام شود۔ بہر حال درین عدا
لوجہ باید فرمود۔ و اگر بہ کسی از سرداران شکریا از رفقائے افضل
رقعہ سفارش غلام نوشتن مناسب باشد، رحمت گردد۔
بتاریخ بہست و دوم رجب غلام زادہ بخانہ غلام پیدا شدہ
نظر توجہ مبذول باد۔ بجناب حضرت والدہ مرشدہ عرض قدم بوسی
می رسانند۔

سابق بہست و دو بیگہ زمین سرکار در یکجا است و ہفت بیگہ تنزیق
حالا متصل آن بہست و دو بیگہ زمین ہفت بیگہ زمین در معرض بیع
است سابق با یح آن چہار بیگہ فروختی گفت، چہا پنہ معروض داشتہ

بود۔ حالای گوید کہ ہفت بیگہ می فروشم۔ اگر این ہفت بیگہ زمین خرید
شود، قدر معتد بہ یکجا جمع گردد، و زمین متفرقہ بدست آمدنی تواند
شد و قطعہ کلان بدست آمدن مشکل است۔ حالای شود، باز نخواہد
شد۔ سوائے ارسال قیمت این زمین بخدمت آن متفقہ نوشتہ بودم
معلوم شد کہ درین وقت مبلغ میسر نمی شود، لہذا غلام می خواہد کہ زمین
متفرقہ سرکار را فروختہ، بعضی آن، این زمین خرید نماید کہ یکجا قطعہ
کلان بدون فائدہ تمام دارد۔ زمین متفرقہ باز بہم خواہد رسید لیکن بدون
پرواگی بر فروخت زمین اقدام نہ کردہ۔ اگر ارشاد فرمایند ہفت بیگہ
زمین متفرقہ را فروختہ، ای ہفت بیگہ خرید نمایم کہ ضرور است۔
زود جواب قلی فرمایند این جا قرض بہم نمی رسد۔ والا بہ قرض
می خریدیم۔

۱۵

بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ علی خیر خلقہ
محمد وآلہ واصحابہ اجمعین۔ عرض کرتی غلامان جناب محمد شاد اللہ بموقف
عرض می رساند۔ احوال غلام مستوجب حمد الی و شکر تو جہات حضرت
قبلہ گاہی ادام اللہ تعالیٰ برکاتہ، وصحتہ، وسلامتہ ذات اقدس مقدس
مدام مطلوب۔ نوازش نامہ عالی بدست میان محمود مع شفقہ خاص
بنام رحم خان خانزادہ شرف ورود فرمود۔ ارشاد شدہ بود کہ ہر واحد
از مردم پانی پت لبریز شکایت شمای آید۔ خداوند نعمت! میان عبد اللہ
و محمد شعیب ارثاً از غلام عناد و عداوت دارند۔ برائے ناخوشی ایشان
توصیرے کی بایں وجود غلام در نظر شان تمام گناہ است۔ و دیگر میان

سیف اللہ پیر شاہ عصمت اللہ اڑدہ سال از حضور قاضی مرحوم ناخوشی
دارند۔ حضرت میدانند کہ در مہم تعصیر غلام نیست۔ شیخ سیف اللہ اگر
قضیہ را بشیوہ دارند و ہر گاہ عرفی خلاف رضی ایشان گفتہ شود کہو
سراسر حق باشد ناخوشی می شوند و قاضی اگر متدین باشد در حق
کلمۃ الحق ناچار است "ون لم یحکم بما انزل اللہ فاولئک ہم الکافرون"
سوائے این چہار کس بفضل الہی مردم پانی پت از غلام شاگردان کے
شکایت ندارد۔ و تنیکہ جناب عالی بہ پانی پت تشریف خواہند فرمود، انظار
صدق این امر خواہد کرد۔ اتفاقاً درین آیام محمد شعیب بہ تقریب شادی
بہ شاہجہان آباد رفتہ بود و قدرت اللہ پسر محمد شعیب مکر بہ شاہجہان آباد
رفتہ و شیخ سیف اللہ مدتی درین آیام بہ شاہجہان آباد ماندہ اغلب
کہ زبانی این بزرگان شکایت بہ سمع مبارک رسیدہ باشد۔ اگر این چنین
است پس قول اینہا در حق غلام پذیرانہ شود۔ و اگر سوائے این مرد
کسے دیگر نالش در حضور نماید از نامش ارشاد شود کہ دفع نالش کردہ
مشغول یا عذر مسموع معذور دارد و قطع نظر از تفصیل ثمل آنست
کہ اگر بابت امر دنیوی شکایت کند بنا بر آئندہ العبد و مافی یدہ ملک
المولی چون جان و مال غلام مملوک حضرت است ارشاد فرماید غلام
اورا را فی سازد و از حق خود ہم درگذرد۔ و اگر در حکم شریعت کسے از
غلام ناخوشی شود دلیل منعفت ایمانی او است و غلام ناچار۔ قال اللہ
تعالی فَاُولَئِكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُكَلِّمُوكَ فِيمَا شِئْتُمُوهُمْ وَلَا تَجِدُوا فِي
أَنفُسِهِمْ قُرْبًا مِّمَّا قُضِيَتْ وَيَسْلُبُوا ثَلِيمًا۔ و آنکہ ارشاد شدہ کہ بخاطر
داشتن لیثمان لیثمان دیگر را ناخوش نباید کرد خداوند من! غلام در قضا
شرعی پیچ کسی را دخل نمی دہد و ہر پیچ کسی اعتماد ندارد۔ همان مردم بخاطر
کسے کہ با غلام دوستی دارد عیبش اورا محل طعن می سازند۔

عبد الجلیل و نظام الدین داماد سیف اللہ بہ عداوت غلام حبیب
کس را جمع کردہ در شکر افضل خان برائے فریاد ہر تاری بر پا کردہ ،
محمد حبیب از طرف غلام بہ شکر رفتہ ، رقتہ فاضل حضرت رحم خان

مکتوبات محمد احسان احمدی بنام حضرت منظر

[مقامات منظری میں محمد احسان احمدی کا ذکر یوں آیا ہے :
" از قدمائے اہلکار و اہل خلفاء حضرت ایشان از اولاد
حضرت حافظ محمد حسن در نسب بشیخ عبدالحق رحمۃ اللہ علیہ
می رسند " مقامات میں ان کے بارے میں یہ بھی ہے کہ
حرارت سؤق و گرمی طبعی کے سبب سے ان کو موسم سرما میں
روٹی کے بارے کی ضرورت نہیں ہوتی تھی۔ شاہ درانی کے
ہنگامہ غارت گری میں اپنے کوچے کے دروازے پر بہ ہمت تمام
بیٹے پہرہ دیتے رہے بفضل الہی رات تک ہرگز کوئی وہاں
نہ آیا۔ ملا رحیم داد (رحم داد) کے شکر کو جب شکست ہوئی
اور ملا رحیم داد نے شہادت پائی جس کے بعد کفار کا غلبہ ہوا تو
یہ اس موقع پر شکر ہی میں تھے۔

ان کے نام مرزا صاحب کے تین مکتوبات طبعیات
میں ہیں، یعنی مکتوب ۱، ۲، ۳۔ "مکاتیب مرزا منظر"

رتبہ عید الرزاق قرلنی میں حضرت مظہرؒ کے دو مکتوبات (ع۶)
 (ع۷) میں جو قاضی شہداء اللہ پانی پتی کے نام میں، ضمناً ان کا
 بھی ذکر آیا ہے۔ مکتوب ع۶ میں جو غا ہا دہلی سے لکھا گیا ہے،
 ان کے نام معلوم ہے، دوسرے مکتوب (ع۷) میں یہ اطلاق ہے
 کہ محمد احسان احمدی ایک ہفتے ہوا کہ رحیم داد کے شکر کو جاپے میں
 بیان محمد احسان احمدی کے پانچ مکتوبات درج ہوئے
 ہیں جو سب سے پہلے حضرت مظہرؒ کے نام ہیں۔ پہلا مکتوب
 (مکتوب ع۱) ۲ شعبان کو لکھا گیا ہے، اس میں فوری عملی
 ہے کہ نواب صاحب (جناب الدولہ) بیان رہنوں کے مقابل
 جنگ کے میدان میں خیمہ زن ہیں اور حافظہ جو (حافظہ وقت
 خان) کی لاف سے امداد اور ملا حسن ملک کے لیے بھیجے
 دے ہیں۔ اس سے ظاہر ہے کہ یہ خط جنگ پانی پت کے
 زمانے کا ہے۔ دوسرا مکتوب (مکتوب ع۲) جو قبل
 کا یعنی ۱۱ رجب کا ہے، اس میں شاہ درانی کے نام پر
 پہنچنے کا ذکر ہے اور یہ خیال ظاہر کیا گیا ہے کہ شاہ کو
 اور مرہٹے جالوں سے صلح کر لیں گے پھر شاہ اور مرہٹوں
 مابین جنگ ہوگی۔ یہ تقریباً وہی صورت ہے جو پانی پت کی
 شہری جنگ میں پیش آئی۔ تیسرا مکتوب (مکتوب ع۳)
 ۲۳ رجب کا ہے اور اس میں بھی شاہ درانی کے آگے
 بڑھنے کی افواہ کا ذکر ہے۔ چوتھے اور پانچویں مکتوب
 (ع۱۹، ع۲۰) میں شاہ کا کوئی ذکر نہیں ہے اور ان کے
 معلق نہیں کیا جاسکتا کہ یہ اُسی زمانے کے ہیں، البتہ
 پانچویں مکتوب میں نواب ارشاد خان کا ذکر ہے اس لیے

یہ مکتوب نواب ارشاد خان کے سبب وفات سے قبل لکھا ہے۔
اب محمد احسان احمدی کے مکتوبات ذیل میں درج کیے
جاتے ہیں۔

۱۶

خداوند خدا یگانہ مدظلہ العالی۔ محمد احسان احمدی بعد از گذار
مراتبت بزدگی بجا آورده معروضی دارد۔ تا تحریر بست و نهم شهر ربیع الثانی
احوال غلام مع جمیع عثمان بعافیت است۔ و از اندرون مزاج بی بلحاظ
وقبله بعافیت است۔ باقی حقیقت از عرضی شیخ صاحب بہ اطلاع قاصد
داده شدہ۔ واضح رای عالی خواهد شد و غلام مصطفیٰ خان مع عیال و اطفال
و خلیفہ جملہ بعافیت اند۔ و صاحبزادہ مع میان میرن بخوشی رخصت شدہ اند
ہمراہ قافلہ شاہ مدار روانہ خواهد شد و غلام نیز چہارم حصہ بہل از ہمین قافلہ
پھری کرایہ کردہ است۔ روانہ فرخ آباد خواهد شد۔ تا چارہ اتفاق ملاقات خواهد
شد کہ پھری از راہ میان دو آب خواهد رفت۔ و از فرخ آباد محمد سرور
چہرے خیر فرستادہ بود کہ در سر انجام رفتن بہ خیر آید و در جناب عالی عرض
کودنش گفتہ بود۔

و عرضی غلام عسکری خان و غلام حسن۔۔۔۔۔ معصوب قاصد
شعبورائے تاکر (ٹھاکر) کہ ہمراہ موسوی خان است ارسال داشتہ
ام، بنظر عالی گذشتہ باشد۔

از اندرون ہمہ ہا بزدگی و کودنش بجای آرند۔

ع

خداوند نعمت مظلله العالی سلامت - غلام محمد احسان احمدی بعد از
تبلیغ مراسم عبودیت عروض می دارد تا آخر پیر چهاردهم شهر رجب غلام مع
جمیع متعلقین غلامان عافیت دارد - غلام حسن مع نورالدین حسین که
در بسوی ملاقی شده بودند بتاریخ یازدهم شهر حال بخیریت رسیدند - نوید
قدوم حضرت بطرف شاهجهان آباد رسانیدند - حضرت سلامت از روی
..... ساهوکاران دینجا خیر اگر شاه درانی به لاهور رسید اگر رو بستر کنند
و آنحضرت مع متعلقان تشریف به شهر سنجل فرمایند متعلقان غلام
را مع بی بی عظمایک بهل کرایه نموده همراه بی بی صاحبه و قبله روانه فرمایند
و بالفعل مبلغ بیست روپیه بنام محمد مراد ارسلان داشته ده روپیه بالجملة آن
برای خرج آئینه که تفصیل آن در خط خانگی نوشته شد و ده روپیه امانت
نزد محمد مراد باشد که برای کرایه بهل و غیره بکار خواهد آمد و اگر اراده سنجل
نباشد جایکه حضرت بی بی صاحبه و قبله خواهد ماند - آنجا این کثیر خواهد ماند
و ده روپیه که امانت است روز غره رمضان در خانه بنده محمد مراد
رسانند و بدستور این ده روپیه قسمت کنند -
از قرعه شاه درانی و غیره چنان معلوم می شود که شاه از سنجل
گذر و مرسته از جات صلح نماید و بامر هسته و شاه جنگ شود و بجلد از هر
کدام می نویسم امروز دیده بود و بنام حضرت صاحب ماهوار
نالو روز دیده متعاقب می نویسم - از اندرون مانی صاحبه و بولوبو و
بی بی دینا و بی بی محله بزدگی می رسانند - غلام عسکری خان و غلام حسن
و غلام امام و محمد بزدگی می رسانند -

خداوند نعمت مد ظلم العالی - محمد احسان احمدی بعد از ادای
لوازم بندگی معروضی دارد - الحمد لله علی ذالک تا تحریر ۲۳ رجب المرجب
بهمه وجوه عافیت دارد - چند روز است که عرضی مفصل ارسال داشته شد
معرفت ساهوکار بنظر عالی خواهد گذشت و الحال از زبانی غلام امام که
حامل عرضی است مشروحاً واقع خواهد شد -

حضرت سلامت ! افواه شاه درانی در اینجا نیز است - غلام هندوی
مبلغ بست روپیه بنام محمد مراد بردکان سرپتو و هر بجن ساهوکاران که
در کثره محمد یار خان می باشد کرده است ، از آنجمله ده روپیه برای خرج
خانه و ده روپیه امانت پیش محمد مراد مانده - اگر آنحضرت متعلقان
(را) بطرف سخیل روانه فرمایند متعلقان غلام را نیز گادی کرایه
کرده روانه فرمایند و سابق بتاریخ دوازدهم شهر جمادی الثانی هندوی
کرده بودم ، الحال که آدم محمد سرور خان آمد اظهار کرده که دهم رجب بیچ نه
رسیده - میان محمد مراد که برای وصول کردن هندوی مبلغ بست روپیه
بنحانه ساهوکار روند - نقصان هفت روپیه زیاده هم کرده بلکه وصول نموده
بنحانه بنده بدید و اگر آن هفت روپیه وصول نه شود ، این ده روپیه
هم بنحانه بدهند و حساب تقسیم سابق نوشته شده الحال علیحدہ نوشته
که موافق آن بعمل آرند - زیاده عداوب -

محمد سرور خان بعد نیاز بندگی می رساند - بجناب عصمت مآب
حضرت والده صاحبہ و قبلہ عرض کورنش قبول باد و نظر شفقت برکنز
خود بطور سابق می فرموده باشند - مشغقی میان پیر علی سلام نیاز قبول
نمایند - و بر مضمون کلی عرضی مع محمد مراد صاحب عمل فرمایند -

غلام محمد احسان احمدی بعد از اداے لازمہ عبودیت معروض
می دارد، تا تاریخ دوم شعبان المعظم مع جمیع غلامان عاقبت دارد۔

سه روز است که بروز جمعہ سلج رجب نواب به سمت مرہٹہ داخل
نیمہ شدہ اند۔ ہمراہ برادرزادہ احمد خان و ملا محسن از طرف حافظ
جیو برای کومک روانہ می شوند عن قریب در دوسہ روز از پنجاب کومپہ
داخل لشکر خواهند شد۔ غلام ہم ارادہ دارد۔ بتکلیف محمد سرور خان
(نواب) چنانچہ امروز برای ملاقات نواب رفتہ بودم، از احوال
خیر مال آنجناب گفتی می فرمودند کہ درین روزها کجا تشریف دارند۔
گفتم کہ در شہر شاہجہان آباد و متعلقان غلام کلی از پرستاران است
در ظل آنجناب حق تعالی محفوظ فرماید داشت۔ و آنچه قرء معلوم شدہ بود
علیحدہ نوشتہ ارسال داشتہ است بنظر الور خواهد گذشت، زیادہ
بجز بندگی چہ عرض آرد۔

غلام سکری خان و غلام حسن و محمدی عرض بندگی می رسانند۔
از اندرون نام بہ نام کورنشات می رسانند۔ بجناب بی بی صاحبہ و قبلہ
کورنشات قبول باد۔ مشفق میان پیر علی صاحب سلام نیاز میرسد۔

محمد احسان احمدی بعد از گزارشی لوازم بندگی معروض می دارد، احوال
ما غلامان بفضل الہی و از توجہ آنجناب تا تحریر شانزدہم شہر جمادی الثانی
بعاقبت است۔ الحمد للہ علی ذلک۔

و حقیقت اینجاست میان غلام حسن مفضل معروضی خواهند داشت
هر یک در آرزوی حصول سعادت قدم بوسی می بایشد، حق تعالی به هر
انجامد.

نواب تا حال اراده کوچ نه کرده اند. بعد از فراغت
حاصل کند، ایشان شامل حال شوند. آنجناب چون به دلی شریف
فرما خواهند شد، غلام را از طرف متعلقان نهایت دل جمعی خواهند شد. او
سجانه بر سر ما جمیع غلامان سلامت دارد. زیاده بجز بندگی چه
عرض نماید.

بخدمت عالی نواب ارشاد خان بهادر بندگی و بخدمت جمیع صاحبان
سلام و بندگی. محمد سرور بندگی می رساند.

مکتوبات نواب ارشاد خان بنام حضرت مظلہ

[اعتقاد الدولہ نواب ارشاد خان ابن امین الدولہ
نواب امین الدین خان بہادر سمعی۔ ان کا حال مقامات
مظہری میں حضرت مظہر کے خلفاء کے ذیل میں ملتا
ہے۔ یہ حضرت مظہر کے مخصوص احباب میں سے تھے۔
ماثر الامر اجداد اول میں ان کے والد کا ذکر آیا ہے
کلمات طیبات کے کئی مکتوبات میں حضرت مظہر
نے نواب ارشاد خان کا ذکر کیا ہے اور محرم عبدالرزاق
قرنی کے مجموعہ "مکاتیب میرزا مظہر" میں
حضرت مظہر کے متن ایسے مکتوبات ہیں جن میں
نواب ارشاد خان کا ذکر آیا ہے، یعنی مکتوب ۲۹
۳، اور ۴۶۔ مکتوب ۲۹ میں ہے کہ "نواب ارشاد
خان بخراند، دیہات ایٹان مستخلص شد بمصادره
سالانہ مقرر گردید۔" پھر مکتوب ۳۲ میں ہے کہ "نواب
ارشاد خان معاتباع بخراند" مکتوب ۴۶ میں ہے
نواب ارشاد خان کا ذکر آتا ہے اس میں حضرت مظہر
نے قاضی شاد اللہ پانی پتی کو نواب ارشاد خان کے انتقال
کی خبر، نام لیے بغیر لوں دی ہے "خطوط صاحبان شعر
یہ خبر دل گداز آن دوست دل نواز رسید و آنچه بہ
دل رسانید نصیب کس مباد۔"
نواب ارشاد خان کے لکھے ہوئے نو مکتوبات بنام

حضرت مظہرؒ، یہاں ہمیشہ کیے جا رہے ہیں۔ اگرچہ ان مکتوبات میں مکتوب نگار نے بے راحت اپنا نام ہمیشہ لکھا ہے لیکن مکتوبات کے مطالب سے صاف ظاہر ہے کہ یہ نواب ارشاد خان ہی کے ہیں۔ اس کے علاوہ ہر مکتوب کے شروع میں حضرت مظہرؒ کو حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مدظلہ العالی ہی لکھا ہے۔ قبلہ ارشاد کی ترکیب سے اس امر کی تائید مزید ہو جاتی ہے کہ مکتوب نگار نواب ارشاد خان ہی ہیں۔ ان کے کئی مکتوبات میں بحسب المولہ کا ذکر تسلسل کے ساتھ ہے۔ پھر ایک مکتوب میں قرضداروں کے قصص کی طرف اور ایک اور مکتوب میں کاغذ قرض و مدافل و مخارج کا ذکر ہے۔ غالباً اسی قصص سے مکرر خلاصی کی جو حضرت مظہرؒ نے اپنے ایک مکتوب (۲۹، مجموعہ بمبئی) میں قاضی ثناء اللہ پانی پتی کو دی تھی کہ "دیباۃ ایشان مستخلص شد، صادرہ سالانہ مقرر گردید"۔

۲۱

حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مدظلہ العالی۔ بعد عرض قدموس
..... عرض می دارد۔

زرفتن توین از خویش بے نصیبم / سز تو کردی و من در وطن غریبم
ہر چیز بے ادبی بود ولیکن از اینجا کہ حال غلام است بعرض رسانیدم امید کہ معاف فرمایند۔ تا امروز کہ دواؤ دہم رعب است بعنایت الی غلام با جمیع اطفال و نوالع اندرون و بیرون بخیریت است و احوال معیشت بدستور ہنوز بچہ فیصلہ نہ کردہ اند۔ ہر گاہ کاغذ قرض و مدافل و مخارج ملاحظہ فرمایند، خواہ گم می کشد۔ بارے اگر توجہ دلی عالی ہست صورتی خواہد گرفت لیکن بشرطیکہ خرج غلام

از جای دیگر بشود و گرنه معیشت من هم درین (جای) باشد و اداای قرضی
 هم بشود، دشوار بنظری آید و بتیو صوبه دار تا حال پیش امان بر نه گشته معلوم
 نیست که چه خاطر آمده است هر گاه ی آید و آنچه ی آورد معروض خواهم نمود،
 امیدوارم که تنقیح مقدمات مفصل دریافته ارشاد شود چه از برای آمدن از خانه
 و چه از موافقت نجیب الدوله و چه از رفع دل شکنی و اخلاص تا موافق
 آن دل نهاد شده بر آن عمل نمایم مانند غلام در خانه متعذر معلوم شد.....
 امام الدین احمد خان صاحب قدس بوس عرض می رساند مع اطفال
 شب بعد میرسد فرشتد ازین جهت از ارسال عرض موعصر مانند - دیگر همه
 چه از بیرون و چه از اندرون صغیر و کبیر قدس بوس و کورنش بجای آرند علاوه
 ازین خبر کوچ دوندان خان (تا) بخود هم است بطرف کمات (گھاٹ)
 سهسوان، باید دید - بخدمت اندرون آداب فرزندان قبول باد - میان
 پیر علی و شیخ رحمت الله و اخوند نسیم سلام خوانند.

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مظلله العالی - بعد عرض آرزوی ...
 التماس می نماید تحریر عرضی شب بستم است غلام با توابع و اطفال
 و اندرون بعافیت ست بتاریخ هفدهم پیر رسید احد عنایت نامه مع قلم های
 واسطی رسانید از نوید صحت و سلامت عالی و همواری مزاج حضرت والده ..
 ایشان سجدات شکر بجا آورده، و قلمها را موافق ارشاد تعلیم نموده
 دو قلم خود گرفته انتظار حکم می کشیدم که یار چه کاغذ خرد مطلق بر آید حالا
 قصد بسوی می کنم - بعد از آمدن بسوی سعی در بهم رسانیدن رسیدن خود
 هم کرده، ندای کریم میر آرد - قیله من! ازین واضح تر ارشاد شود ازین

ارشاد فرمایند که دوندی خان شریک نه رسانند و توبه فرمایند که اسباب
 مساعدت کند. هنوز قضیه قرضداران بدستور است، آنچه انفصال خواهد
 شد، بعرض خواهد رسانید، اما دل دوشاله برای غلام و یک شالویه ارشد خان
 از نجیب آباد فرستاده و براسه فرو عده کرد که خواهم فرستاد و نوشته بود که
 صرف آمدن یاد خواهند داشت. ازین معلوم شد که نامرئنه گفته بود در دل خود
 دارد. روز سوم است که غلام محمد را پیشش لاله فرستاده ام. اگر قلیله هم
 می آرد تکیه بر تو کل کرده این مرتبه باز حرکتی کنم کوچ دوندی خان بهادر
 هم در پیش است. حیرانم که اگر این بشود چکنم، آن طرف بروم یا همراه ایشان
 بروم (بروم؟) درین بر چه صلاح افتاد مولوی صاحب بعرض می رسانند
 موافق ارشاد در خدمت ایشان می روم، متعلقان ایشان قلع
 به پیایش آمد از مکان افتاده تا به پیر شمالی پنجاه و چند گز طول شد و
 عرض آن از دیوار قلعه تا راه شانزده گزی شود تعلق به روسیه
 دارد، او هنوز نمی فروشد. بعد ازین گویم و شنویم. اگر حکم شود خط آن
 نویسانده شود بنام هر که ارشاد شود، بنویسانم. بعد آن طرح عمارت خواهد
 شد. امام الدین احمد خان صاحب مع اولاد و ارشد خان و غالب بختان و غلام
 زاده با مع مادران خود و همیشه با کورنش می رسانند و والده نظیر علی بلاگردان
 می شود، بموجب عرض او نوشته ام رضا و قاسم و منظور و محمد و شاه محمد
 و غیرهم کورنش بعرض می رسانند. میرزا محمد کورنش می رسانند. میان شاهان
 بدستور، کاغذ دیگر حاضر خود، امیدوارم که معاف فرمایند. بعد مغرب خلعه
 می کنم. اطفالی آیند. برش عنایت شده ارشد خان و عثمان صاحب
 امام الدین احمد خان بیرون. اگر دیگر بدست آیند این طرف بغلام عنایت
 شود که دوائی عالییه است و آن صاحبان از دیگر جایها کار خودی کنند و غلام
 عندا احتیاج همین را بکار می برد. در خدمت اندرون آداب فرزندان

باشد - قدرے حنا و خضاب خوب برائے غلام مرحمت شود - زیادہ ہرچہ
 بنو لیم الم دوری از قدم است و بس - خدای کریم سبب سازد کہ بعقبت
 عمر از خدمت جدا نشوم - در خدمت اندرون آداب فرزندان قبول باد -
 میان پیر علی و شیخ جیو و ملا نسیم سلام خوانند - میان شاہ نور و غیرہ کورنش
 می رسانند - ارشد خان جیو و امام الدین خان صاحب و غالب علی خان و
 محمد علی و ظفر علی و دیگر برادران و ہم شیرای ایشان و مادران ایشان
 و دیگر ہمہ با کورنش و قدمیوں می رسانند - بہ غلام مصطفی خان صاحب
 سلام برسد -

۲۴

۴۵

حضرت پیر و مرشد قبیلہ ارشاد مظلہ العالی - عنایت نامہ کہ بدست غلام
 مرحمت شدہ عرض جواب آن در حضور نتوانست نمود - لیکن مطالعہ آن با
 افزونی تشویش گشت - دی شب وقت فراغ نشستی خواست عرض نماید
 کہ ہمہ تشویشها برون شد الا اندیشہ عنایت و مہربانی لیکن خلوت
 نبود نتوانست عرض کرد - صبح این عنایت نامہ عنایت شد - قبلہ من
 چون غور فرمایند کہ سوائے ذات عالی هیچ کس نیست کہ بہ درد دل غلام
 رسد و غم خواری نماید و ہر کہ ہست از زن و مرد و صغیر و کبیر ہمہ را غمی
 خود مقدم است و باغراض خود ہرچہ مناسب می دانندی گویند - ہر گاہ اگر
 مطلب آنہای شود - بخوش دلی حاضر و غائب پیش می آیند و اگر اندک
 قصورے واقع می شود ناخوش می شوند و زبان بہ غیبت درازی کنند
 و انواع گلہ می نمایند - مگر بہ شاہجہان آباد عرض احوال خود نوشتم
 و بر بہان تشریف بردن پانی پت و اکبر آباد موقوف فرمودہ در عین بارش

تشریف آوردند و حالا این چنین ارشادی شود - این نیست مگر زبونی
ایام و سستی طالع هر چند این حرف هم بارها عرض کرده ام مضمون متبدل است
لیکن چون فی الواقع چنین باز عرض کردم، حالا حیرانم که چه کنم و از پهلوی اینها
بمن چه خواهد رسید - خداے کریم عاقبت بخیر کند - حالا چنین گمان می برم
که راه عرض احوال مسدود شود، هر چه می خواستم بگویم، فراموش کردم
دوبار خواستم روبرو عرض نمایم برأت نیافتم -

۲۵

۵

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مظهر العالی - بعد عرض قد میوس
معروض می دارد - از حضور رخصت شده دو گهری شب رفته در چند روز
مزل کرد - صبح روز یکشنبه دو گهری روز باقی مانده در آلوه رسید
همان روز، شش گهری روز مانده، برات سوار شده بود - ازین جهت
بروز صبح آن یازنجیب الدوله مع پسر سوار شده رفت، هر چند سعی کردم ملاقات
نشد - تا نصف شب کربسته انتظار کشیدم، فائده نبرد - دیروز صبح
اول وقت نماز سحر گرفته سوار شده رفتم، در حواس باختگی ملاقات کردم
و رخصت گرفتم لیکن با دوندی خان بهادر که بعد انتظار دولت ملاقات
شد - آنروز قصد مهم بود که روانه شوم لیکن یک مانع پیش آمد که من
آن روبرو نخواهم نمود - ازین جهت آنروز توقف کردم - فردا پنجشنبه
روانه خواهم شد - روز جمعه شرف اندوز قد میوس خواهم شد - و تفصیل
این احوالات روبرو گذارش خواهم نمود - کاغذ دیگر بدست نیامد -
ازین سبب بر این عرض نمود - ولی نذر هم در آلوه هست، کورنش
معروض داشته - ظفر علی و میان محمد فاروق کورنش و قد میوس

معروضی دارد - یار علی خان صاحب و شیخ محمد کورنشی رسانند -

۲۶

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مدظله العالی - بعد عرض قد میوس معروضی
می دارد که تا تحریر عرضی که چهاردهم شعبان است غلام با همه توابع بخیر و عافیت
است - درین روز با سبب رفتن بسوی از ابراز عزالضی معصرا نده بتاریخ
بست و هفتم رجب همه هارفته بودیم ، بتاریخ نهم این ماه آمدیم چون آدم نواب
موسوی خان صاحب زود روانه می شد ، لذا عرضی اجمالی مرسول ساخته متصل ^{احوال}
همه چیز با بدست آدم خانگی در دوسه روز انشاء الله تعالی معروض خواهیم داشت
همه خورد و بزرگ درونی و بیرونی کورنشی رسانند - در خدمت محل آداب
فرزندان قبول باد - بیان پیر علی و شیخ رحمت الله جیو و اخوند نسیم جیو سلام
خواهند - به غلام مصطفی خان صاحب سلام برسد -

۲۷

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مدظله العالی - آرزوی قد میوس زیاده از
آنست که ب عرض رسانم موقوف داشته مدعا ب عرضی رسانم - تا این وقت
که شب نهم ماه مبارک است غلام با همه اطفال و برادران و توابع اندرون و
بیرون بعنایت الی بحیریت است و شب و روز در یاد اقدس می گذرانند -
مکرر عزالضی ارسال داشته دیر است که بجواب آن سرفرازی نه شده ازین
خیله اضطراب دارد ، امیدوار است که جواب جمیع مطالب سابق مرحمت شود
زمین که در قلعه پیا لشی شده است خط آن بنام هر که ارسال شود بنویسانم

بدون امر در توقف است. بیان عظیم الدین جیو هم تاکید دارند و احوال و سوال
 نواب نجیب الدوله و انا مل هم معروض داشته ام. و درین جا بامیر کلوم
 به اجمال آنچه گفت و شنفت بیان آمده بود، نیز عرض کرده ام -
 جواب همه امیدوارم که مرحمت شود. و احوال ضیق معیشت زیاده از
 آنست که خود بدولت گذاشته تشریف فرموده اند. ویرانم که چه کنم،
 نه پای گیر دارم و نه طاقت استقامت. خدای کریم ترحم فرماید. والد
 میان ظفر علی پاشا پوش می خواهد ولی بی زیبا یک صندوقچه فرمایش کرده است
 که حضرت مرا فرموده بود که چیزی فرمایش خواهی کرد. بنا برین عرض
 رسانیده. و از احوال شاه که تا کجا رسیده و با سکھان چه کرده نیز
 ارشاد شود. و این غلام را از تشریف فرمودن قدوم میمنت لزوم که کلفت
 گدای عقیدت کیشان است بشارت فرمایند که عین مراد است تا که جلوه
 خواهد شد، تشریف داشتن عالی در بنیاد پناه غلام است -
 درین امر هر قدر که مبالغه بعرض رسانم هم گنجایش دارد. بے حضور عالی
 بیکس می مانم. زیاده ازین نمی توانم معروض داشت. بخدمت
 اندرون آداب فرزندان قبول باد. بیان پیر علی و شیخ جیو و افوند
 نسیم و سلام خوانند. بیان عظیم الدین جیو قدیموس می رسانند اطفال
 مع والد و همشیره کورنش و قدیموس بعرض می رسانند. امام الدین
 احمد خان صاحب مع اولاد خصوصاً امین محمد خان و شاه نذر و غیره
 آداب بجای آرند. هو مکر معروض آنکه قبل ازین عرض دو سال
 ارشاد شده بود اگر باین حالت که می گذرد دو ماه به غلام دشوار است
 بجه نوع زندگی خواهد شد. منظور و قاسم و رضاء و محبوب و شاه محمد
 و غیره تسلیات بجای آرند. شیرا و جیو قدیموس می رسانند.

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مظهر العالی - بعد عرض قدمیوس
 که اہم آرزو ہا است معروض باد کہ شہر بست و یکم است تا تحریر عری
 بختایت الہی یا ہمہ خورد و بزرگ غلام بعافیت است و صحت جسمانی
 دارد مکرر عرائض ارسال داشته بنظر مبارک گذشتہ - دیر است کہ
 از عنایت نامہ عالی سرفراز نہ شدہ موجب تردد خاطر غلام است لیکن
 وجہ این شاید کہ ہمین خواہد بود کہ این طرف درین روز ہا آئندہ بحضور
 نہ رسیدہ باشد آدم خانگی را غلام ہم نہ فرستادہ کہ جواب ہی آید
 بسبب تنگی فرج کہ تا حال ہم نہ رسیدہ و مردمان ہم در کار و بار تغافل نمایند
 لیکن انشاء اللہ تعالی در دوسہ روز بہر طور آدم خانگی روانہ خواہم کرد کہ
 جواب ہا بیارد تا تشفی دل شود ، احوال اینجا بدستور است بل زیادہ بہر
 روز در ترقی رفیقا برضاء اللہ تعالی - غلام محمد از نزد لالہ انامل آوند
 زبانی انامل می گفتند راست و دروغ ہر دورا خداے عالم العیب
 داند کہ با نجیب الدولہ مذکور غلام کردہ بود کہ فلانی کسی معتبر خود فرستادہ
 است و حضرت ہم برای او فرمودہ بودند ، در جواب گفتہ کہ بلے حضرت
 فرمودہ اند ، لیکن بلے ملاقات حضرت فلانی را نمی توانم طلب نمود -
 یہ شاہجہان آباد کہ می روم بخدمت حضرت خواہم رفت - ہر چہ خواہند
 فرمود موافق آن مقرر کردہ خواہم طلب داشت و زبانی لالہ مذکور است
 کہ این ہم بہ نواب گفتہ بود کہ تعلقات ایشان در ملک دوندے خان
 بہادر است در آمدن اینجا خلیے بآن نرسد - در جواب نواب فرمود
 کہ ازین فریت است ہیچو کیسے را برای طلب خواہم فرستاد کہ از دوندے
 خان گفتہ خواہد آورد صدق این مقال را حق تعالی عالم است ینا

بر اطلاع معروضی داشته زیاده بجز عرض قدیموس چه معروضی نماید. اطفال
و والدہ ایشان و خواهران ایشان و دیگر همه خورد و کلان کورنش
و قدیموس معروضی دارد. در خدمت محل آداب فرزندانه قبول
نماید. میان پیر علی بیو و شیخ رحمت اللہ بیو و اخوند نسیم سلام خوانند.
غلام کہ در بسوی رفته بود نزد کورمولوی صاحب بہ بسوی تشریف آرند
ہر چند غلام قبول نہ کردہ کہ گفت کہ حرکت ایشان معلوم مگر اینکه حضرت
تشریف فرمایند در رکاب حضرت اگر حرکت کنند می تواند شد. بنا
یہ یار علی خان خطی نوشته در حصول ارسال داشته نموده ایم، امیدوارم
کہ اگر کے بہ پانی پت برود بدست باید فرستاد. چہرہ؟ بسیار یاد
می کند و کورنش می رسانند.

۲۹

حضرت پیر و مرشد قبیلہ ارشاد مدظلہ العالی - بعد عرض قدیموس
معروضی دارد. کلاً یا گوار روز سہ شنبہ پرا بداون رسید و عنایت
نامہ رسانید. بوسیدیم و بر مرد مک دیدہ بنادم، پیچیدیم، تحویر دل
سوختہ کردم. الحمد للہ بہ توجہ عالی با ہمہ تواضع بل با ہمہ قافلہ در دولت
رسیدہ، فردا الشلالہ تعالیٰ بر کنکا (گنگا) رسیدہ می شود تا رسیدن
غلام اطلاع آمدن برش برا عہ نہ شود، والا استدعا خواہند کرد
شکر الہی کہ مزاج مردم محل آریدہ است و خط غلام مصطفیٰ خان ما
بہ غلام نہ رسیدہ. محب اللہ خان صاحب تسلیم معروضی دارند.
محمد خان صاحب و خلیفہ بیو و محمد شا کرو نانک چند کورنش و قدیموس
ببرضی می رسانند. از احوال مسطور اطلاع باید فرمود. میان نظر علی

مع دیگران دعا خوانند۔ بوالدہ ایشان از غلام آنچه مناسب باشد
بر فرمایند۔

مکتوبات طغری بنام حضرت منظر

[طغری، نواب ارشاد خان کے صاحبزادے تھے۔ ان سے
حضرت منظر کو بڑی محبت تھی اور اولاد کی طرح ان کا خیال
رکھتے تھے۔ متعدد مکتوبات سے اس کا اظہار ہوتا ہے۔ کلمات طبیباً
کے مکاتیب ۱، ۲، ۳ اور ۴ میں حضرت منظر نے طغری کا
ذکر یوں کیا ہے :-

(۱) مکتوب ۱ بنام مولوی شاد اللہ سنبلی: ”واچہ در باب بر خوردار
طغری خان نوشته اند واقعی ست، از اخلاق و مناقب اخلاص
و دیگر اہل ہر چہ می باید و دلی خواہد او ہمہ داند۔۔۔۔۔“ (کلمات طبیبان ص ۴۲)
(۲) مکتوب ۳ بنام مولوی شاد اللہ سنبلی: ”اچہ از تدبیرات
و آدمیت بر خوردار طغری خان او صلہ اللہ تعالیٰ الی سائتھماہ نوشته
اند بجا ست، ہنوز قدر او نشاخصہ اند۔ او جو ہر پارہ ایست کہ
قیمت ندارد و فقیر بے سبب گرفتار او نیستم۔ فوہیہای او را
شناختہ ام۔۔۔۔۔“ (ایضاً ص ۴۲)

(۳) مکتوب ۴ بنام شاہ ابو الفتح: ”باعث تحریر آنکہ طغری
خان سلمہ ربیعہ خلف نواب اعتضاد الدولہ ارشاد خان بہادر بنیرہ
نواب امین الدولہ مغفور است، از اولاد امجاد حضرت شیخ الاسلام

عبداللہ انصاری رضی اللہ تعالیٰ عنہ و تربیت ظاہری و باطنی از فقیر
 یافتہ نسخہ سرا پای او صورت و معنی بہ صحت رسیدہ 'مراقب و معر
 حافظ رحمت خان صاحب کہ در بسوی در مجلس کتبخانی حبیبہ دوزخ خان
 در باب رفاقت و روزگار این خان بر خود ارادہ بودند قصہ بہت
 کردہ بنا برین بخدمت تصریح می دہم کہ بحق دوستی ہای قدیم و اتقان
 کہ بر فقیر سبزل است شفعوق کہ لائق بزرگیہای آن مہربان باشد
 در حق این جگر گوشہ کہ مرا عزیز تر از جان است بذل فرمایند۔۔۔
 (ایضاً ص ۹۷)

کلمات طیبات میں مرزا صاحب کا ایک مکتوب ظفر علی کے نام میں ہے۔ اس
 سے بھی اُن کے تعلق خاطر کا اظہار ہوتا ہے۔ وہ لکھتے ہیں۔ "جان میں سلا
 بائی، درین مدت مفارقت در رقعہ شمار رسید و عزیز جان گردید و روح
 تازہ در تن ناتوان دمید۔۔۔ ہر صبح بعد نماز ترجمہ فقیر بہ نشینید
 بے نام تو جہی دہم، از کسے قوم دیگر ید و اطاعت و احقرین واجب دانید"
 (ایضاً ص ۸۷، ۹۷۔ مکتوب علی)

محرم عبدالرزاق قریشی کمرت کردہ "مکاتیب مرزا مظہر" میں بھی
 متعدد مکتوبات میں ظفر علی کا ذکر آیا ہے۔
 اب ذیل میں ظفر علی کے تین مکتوبات (نام حضرت مظہر) درج
 کیے جاتے ہیں۔

۳۰

معروضی دارد کہ بعد نہضت بندگان عالی متعالی سہ قطعہ عرائض
 مرہ بعد آخری ارسال داشتہ بہ جواب یکے ہم سرفراز نہ شد۔ ہر چند نوازش نامہ
 کرامت مکرر ورود فرمود سرافتخار بہ فلک رسانید، لیکن بہ جواب عرائض سرفراز

نہ شد مقدمہ معلوم بابت نواب موسوی خان کہ دریاد دہی آن ناچار است
 بوضی رساند و از تشریف بردن نواب صاحب و قبلہ پیش نواب نجیب الدولہ
 بہادر آجی کہ مخطور ضمیر سزا قدس خواهد بود، یقین غلام شد کہ محال و غیر ممکن
 است، امیدوار عفو تو صیر است۔ یک جمال شال غلام را ضرور در کار است۔
 اگر پیدا شود بہتر، والا کر بند شال برنگ زمردی یا نوس یا زرد یا از ہر قسم
 کہ باشد مرحمت گردد۔ زیادہ بجز آرزوی قدس چہ معروضی دارد۔ والدہ صاحبہ
 کورنش بجای آرند۔ برادر صاحب و دیگر برادران و ہمیشیرا و دالی و دوا
 و بوبوسنبل و دیگر ہمہ غلاما کورنش بجای آرند۔ میان منظور و میان
 مداری آداب تسلیات بجای آرند۔ عرصہ

ظفر علی

در خدمت مولوی صاحب قبلہ یک مرتبہ روز حاضری شوم۔ میان پیر علی صاحب
 و اخوند نسیم و میان مراد سلام خوانند۔ این خط کہ بنام میان اکرم است،
 میان پیر علی صاحب واقف اند، امیدوار است کہ حضرت تعید فرمودہ بہ اوشا
 خواہد رسانید و جواب ہم بہ تعید حضرت طلب فرمودہ مرحمت خواہند فرمود کہ
 این بے چارے بسیار مضطرب اند بلکہ مشہور است کہ آنہ عزیز، ادا و قیہ
 کہ محمد شاکر اینجا حاضر بود باو شان گفتہ اند کہ من عرض نوشتہ می آرم، شما
 انتظار خواہید کشید۔ ایشان بے اطلاع ہمان وقت رفتند، لہذا عرض
 نوشتہ ماند، حالا کہ میان انور رسیدند، بدست ایشان ارسال نمود، بنظر
 مبارک خواہد گذشت۔

۳۱

معروضی دارد تا آخر عرفی کہ نہ ماہ رمضان مبارک است۔ احوال

لہ نوس = قوس قزح

ایجا مقرون بجد است و صحت و سلامتی ذات عالی از درگاه او بجانہ
 سال۔ از ارسال عریض متواتر و سرفرازی نہ شدن بہ جواب یکے، ازان
 اچہ بردل غلام می گذرد، چہ عرض نماید، خصوصاً نواب صاحب راحت
 قلع پیدا شدہ است۔ از افضال عالی امیدوار است کہ اگر توفیق برزد
 شدہ باشد، معاف شود۔ ہر چند کہ بدانت غلامان سراپا جرم امری
 صادر نہ شدہ، لیکن بہ مقتضائے وجود مادیات معروض نمود۔ سابق از
 برای کربند یا رومال شال التماس نمودہ بود، اکنون کہ موسم درگذشت
 خیر انشاء اللہ تعالی سال آئندہ عنایت خواهد شد۔ روزیکہ بہ شاہجہان آباد
 تشریف فرمودہ بودند ہمان جامہ و ہمان پاجامہ و ہمان جفت پاپوش کہ
 عنایت شدہ بود تا حال دارم، الحال ہیج نہ اندہ۔ چنانچہ خانہ نشینی
 ام۔ علاوہ، عید بر سر آمدہ، واحوال فتوح بندگان عالی نیز ہویدا
 اگر از جائے بدست آید، درین روز ہمارحت شود کہ تا بکار آید۔ زیادہ
 بجز آرزوی قدیموں چہ معروض دارد۔

اندرون قدیموں بخدمت بیان پیر علی صاحب عرض نیاز۔ میان
 مراد و اخون نسیم سلام خوانند۔ عرض
 ظفر علی

۳۲

حضرت قبلہ و کعبہ مدظلہ العالی۔ معروض می دارد کہ آچہ از مہاجر
 قدوم میمنت لزومی گذرد، شاہد آن فقیر الورع عالی خواهد بود، بعرض رسانیدن
 غراز فضولی کنی داند۔ او سبحانہ، بکرم امتنان عظیم خویشی با سرع ترین
 لہ و کعبہ کلمات طیبات مکتوبہ ام۔ حضرت مظهر ظفر علی کوٹھی ہیں "بہر حال با ہمہ
 بد معاہلتی با فیرتہ..... مناسب حال فیر غراز و خواہد عقود دعا پیچ نیست"

اوقات سعادت ملازمت میرا آد کہ درین مہاجرت اسلے کہ بر غلام می گذرد
یارای بیان نیست، زیادہ حداد و نذیر، و احوال والدہ صاحبہ نیز بر
ہمین طور است، برادران و ہمشیرہ ہا آداب کورنشات بجای آرند، برادر
صاحب، دای و داد و دیگر ہمہ کنیز ہا خصوص بوبو سنبل عرض تسلیمات
بجای آرند۔ کاکا منظور و میان مداری و دیگر ہمہ غلامان اینجا کورنشات
بجای آرند۔

مولوی سنا واللہ صاحب از توجہ حضور بعافیت اند و بر غلام بسیار
مہربانی می فرمایند۔ بخدمت بیان پیر علی صاحب عرض سلام قبول باد۔ اندرون
کورنش قبول باد۔ میان مراد و دیگر صاحبان حضور سلام خوانند۔

ع
غلام طغر علی

مکتوبات غلام مسکری خان بنام حضرت مظهرؒ

[غلام مسکری خان نے خود اپنے مکتوب میں محمد احسان احمدی کو اپنا بھائی
لکھا ہے۔ علاوہ ازیں، حضرت مظهرؒ کا ایک مکتوب بنام غلام مسکری خان
(عمومہ رتبہ فلیق انجم، ص ۲۱۷) میں ہے کہ: "آپ کے بھائی غلام حسن
احمد اللہ کے ساتھ جس آدمیت سے پیش آئے ہیں اسے تحریر کرنے کیلئے
الحفاظ نہیں ہیں" اور غلام حسن کو مقامات نظری میں محمد احسان احمدی
کے بھائیوں میں سے بتایا گیا ہے یعنی غلام مسکری خان میں محمد احسان
احمدی کے بھائی کہتے لیکن شاید حقیقی بھائی نہیں ہوتے کیونکہ حضرت مظهرؒ

لہ مولوی سنا واللہ سبحانی

ہی کے مکتوب (ع ۲) مجرہ رتبہ محرم فلیق انجمن (ص ۱۹۴) میں محمد احسان احمدی کے نام ہے یہ آتا ہے کہ "آپ کے اہل خانہ کا حال بتانا آپ کو بہت کڑا ہے اور اعزہ و اقربا کے حالات سے بے خبر رہنا گناہ ہے غلام عسکری خان کی والدہ و غیرہ فاقہ کشی کی وجہ سے قرعہ آباد جانے کا ارادہ رکھتی ہیں۔"

غلام عسکری نواب عماد الملک کی سرکار سے وابستہ تھے یا کچھ عرصہ والبتہ رہے تھے۔ کلمات طبیات میں مرزا صاحب کے سات کمربان غلام عسکری خان کے نام سمجھن سے نواب عماد الملک کی سرکار سے تعلق ظاہر ہے۔

ہاں ذیل میں تین مکتوبات ایسے درج کیے جاتے ہیں جن میں اگرچہ مکتوب نگار کا نام مراحقاً موجود نہیں، لیکن ہمارے خیال میں ان کے لکھنے والے غلام عسکری ہیں جیسا کہ ان مکتوبات میں مذکورہ افراد کے رشتوں سے ظاہر ہوتا ہے واللہ اعلم بالصواب

۳۳

حضرت قبلہ و کعبہ دو جہان مدظلہ العالی۔ بعد عرض عرض کورنش کہ شیوہ غلامان راسخ الاعتقاد است بعض اقد میں ہی رساندہ احوال خود را مفصل مکرر بہ عرض رسانیدہ، از نظر مبارک گذشتہ باشد تا حال کیفیت معلومہ در ترقی است بلکہ سواری بر اہر روز یکہ قضیہ تازہ بریائی شود تفصیل اہی موجب شغل مزاج مبارک دانستہ بر ہمین قدر اکتفا نمودہ شد۔ بعض مکروہات تازہ زبانی بھائی محمد احسان صاحب قبلہ بعض خواہر رسیدہ تا حال مشطہ جوابم اُسید وار فضل و کرم کہ از انجناب صرف نظر نمی رسید ہمین قسم کئی گذرد۔ آنچه

امید تری و غیره درین سرکار داشتیم از ہمہ جز نوازش با حرف ہمین دعا
او دعا او سبحانہ تعالیٰ جل شانہ است دعا دارد کہ چندے تا زندگی با برو
بسربرد و این ہمہ توقعات ہم از آنجناب است، زیادہ حداد بہ
حضرت والدہ صاحبہ ولی بی بچیدن و محرم خانہ و دہا (؟) و محمدی
و امینہ و حکمت اللہ عرض کورنش می رسانند۔

بجناب اندرون محل نام بنام عرض قدوسی می رسانند۔ بہ عالی
خدمت میان پیر علی صاحب و دیگرہا حبان سلام و بزدگی قبول باد۔

۳۳

حضرت قبلہ و کعبہ دو جهان مدظلہ العالی۔ بعد عرض قدوسی بعض
اقدس می رسانند، احوال غلامان آنچه بیان غلام حسن بعض رسانیدہ باشند
تا حال بہ ہمان صورت است، کدام مقدمہ تازہ در پیش نیست کہ معروض
دارد جناب عالی از سہ ماہ تنخواہ گویا ماہ بہ ماہ دادہ اند، ازین جهت آنچه
قرض قدیم است ہست و آئینہ را خوب می گذرد، اگر ہمین شکل قائم باشد
شاید از ہمہ بلا مخلصی شود، آمد و رفت غلام بدستور است مگر غلام امام
معطل در خانہ نشستہ است، دیگر ہمہ خورد و کلان عرض کورنش
پیرانہ قبول باد۔ بجناب اندرون محل عرض کورنش از ہمہ با قبول باد۔
امروز کہ یازدہم رجب است میان غلام حسن رسیدند۔

لہ حجت = دختر غلام حسن برادر غلام مسکری خان حضرت فطرت کے نام بہ کتب میں غلام حسن
نے اپنی ان صاحب زادی کو "نور چشمی حجت" کہا ہے۔ لہٰذا برادر خورد غلام مسکری خان

حضرت سلامت بعد عرض قدبوس کہ شیوہ غلامان است عرض
 اقدس می رسانند۔ عنایت نامہ با مکرو در جواب عرضی غلام ورود فرمود باعث
 افتخار کونین گردید، حزب البحر از مدت یک سال از میان محمد احسان صاحب
 و قبلہ اجازت گرفته، ہر دو وقت می خوانند و دیگر ہر چہ ارشاد شدہ است
 بہ عمل آرد۔ درین ولا کہ محمد انور رسید و عنایت نامہ رسانید، بسرو چشم نہاد
 لیکن احوال غلام بدستور است، یعنی آمد و رفت دربار شاہ بالکل موقوف
 است۔ بجزای جناب در سواری گاھے میسری آید و در فائز دیگر، بیج کس
 آمد و رفت ندارم، قدرے مردم کہ ہمراہ غلام باقی ماندہ بود، انرا ہم از
 چند روز گویا جواب شدہ است و سوای گذران مشارالہ چندان دشوار
 نہ بود کہ گرانی نمی گذرد لیکن ہر چند بہ سماعت گفتہ شد تا مدت چند روز
 سوای نوکری جناب عالی قبول نہ کرد و زیادہ از یک روز نماند و وقت
 مراجعت از مکن پورا تقدیر جلدی فرمود کہ اگر شہرات فردی معروض داشتی
 فوت شد (انشاء اللہ تعالیٰ) نواب صاحب نواب ارشاد خان بہادر اول اینکہ
 ارادہ میان غلام حسن متصور است و اگر بر تقدیر اتفاق نشد کیفیت مفصل
 معروض خواہد شد، زیادہ حدادب۔
 از ہمہ داشتہ ہاے اینجانب نام بنام عرض کورنش قبول باد۔
 خواجہ قلندر خان و خواجہ سکندر خان و خواجہ محمود خان عرض کورنش می
 رسانند۔ از غلام امام عرض کورنش و قدبوس قبول باد۔

۱۔ یہ مکتوب غلام عسکری خان کا تحریر کردہ ہوگا کیونکہ "میان محمد احسان"
 اور "میان غلام حسن" کے ذکر کے علاوہ، اس میں حزب البحر کا بھی ذکر ہے۔ حضرت
 کے مکتوب ۶۸ (جلالت طبابت) میں غلام عسکری خان کو لکھا گیا ہے کہ "و طیفہ بفریب البحر مع
 ہمہ برادران می خوانندہ باشند۔"

مکتوبات مولوی ثناء اللہ سنہلی بنام حضرت منظرؒ

(مولوی ثناء اللہ سنہلی "حضرت منظر" کے خاص خلفاء میں سے تھے اور علم حدیث و قرآن میں شاہ ولی اللہ دہلوی کے شاگرد تھے۔ سنہلی میں درسی و تدریسی کے شغل کے ساتھ طریقہ مجددیہ کی تعلیم میں بھی منہمک رہتے تھے۔ انتقال ۱۲۱۱ھ سے قبل ہو چکا تھا کیونکہ مقامات نظری میں جو ۱۲۱۱ھ کی تصنیف ہے انہیں "رحمۃ اللہ علیہ" لکھا گیا ہے۔)

معمولات نظریہ (تصنیف ۱۲۰۵ھ) میں حضرت منظرؒ کے ایک مکتوب بنام مولوی ثناء اللہ سنہلی سے اقتباس میں درج کیا گیا ہے جس میں مولوی ثناء اللہ سنہلی کے حالات پر بھی روشنی پڑتی ہے اسی کا کچھ حصہ یہاں پیش کیا جا رہا ہے حضرت منظرؒ لکھتے ہیں "شما در اینجا (سنہلی) جائے فقر گرم سازید کہ در آن ضلع عالمی حمیدہ و درویشی صاحب نسبت نیست، بخاطر جمع بکار خود سامی و بر گرم بایر بود و تشویش را بباطن خود راہ نباید داد و اوقات در ایصال منافع دینی ظاہر آو باطناً معروف دارند کہ او سبحانہ، شمارا دولتی دادہ است شکر بحین است (مکتوب ۲۸ ص ۱۱ طبعاً) مقامات نظری میں ان کے بارے میں شاہ غلام علیؒ لکھتے ہیں "از اعظم خلفای حضرت ایشان اند علم ظاہر تحصیل نمودہ علم حدیث و قرآن از خدمت شاہ ولی اللہ محدث رحمۃ اللہ علیہ فرمودند" طریقہ انہ خواہ موسیٰ فان خلیفہ حضرت شیخ رحمۃ اللہ علیہا گرفتہ اند کہ و مراقبہ مواظبت نمودند و بامرایشان استغاثہ کلمات باطنی از حضرت ایشان نمودہ یہ نہایت مقامات سلوک

طریقہ رسیدن و تعلیم طریقہ مجاز گردیدہ در بلدہٗ سنخیل بدو علوم
و ہدایت بندگی راہ خدا پر داخستند۔ بعلم و عمل و عبودیت مت
مصرف، و با خلق نیک و اوقات حسنہ معروف بودند ایشان
ی فرمودند از شغل درس حدیث و تفسیر نور و عفا بسیار حاصل شد
و نسبت امدیہ قوہ و ترقی میگردد۔ "مقالات ہی میں یہ بھی آتا
ہے کہ "فابی مجریہ طریقہ از ایشان گرفتہ"
اب ذیل میں حقیر نے نظر کے نام، مولوی ثناء اللہ سنخیلی کے
دو مکتوبات درج کیے جاتے ہیں۔

۳۶

عجلاب مقدس حضرت پیر دستگیر مدظلہم العالی می رسانند۔ غلام با جمیع
وابستہا بتوجہات آنقبلہ بعافیت است و سلامت ذات قاض البرکات
آن خداوند از جناب حق سبحانہ، مسئل و مطلوب۔ ثانیاً آنکہ یاران طریقی
ہر دو وقت حاضری شوند و غلام ہم بخدمت ایشان حصول سعادت و
برکات می نماید۔ و میان ظفر علی خان و برادران ایشان ہر روز تشریف
می آکھن و شغل کتاب دارند۔ و نواب صاحب و دیگر اعزہ اینجا گاہ بگاہ
مہربانی می فرمایند۔ قریب یک ماہ شدہ کہ بہ اطلاع فرعافیت اثر
آن قبلہ جمعیت دل عقیدت منزل حاصل نہ شدہ، حق سبحانہ آن خداوند
را بر مفارق ما غلامان سلامت دارد، آمین، زیادہ خدا دہ۔

عجلاب

غلام ثناء اللہ

بغالی خدمت خدمہ محل مدظلہم العالی آداب بندگی معروض می دارد

تحریت میان پیر علی صاحب بندگی معروض باد - یاران طریق سلامت^{السلام}
مطالعہ فرمایند - غلام زادہ و والدہ ایشان آداب قدوسی رسانند -
به ملازمان حاضران حلقہ آداب غلامی بجای آرند - اخون روزی آداب
قدوسی رسانند و در کار یومیہ ساعی می باشد - دیگر آنکہ بیان محمد
القرنیہ در سہ شب نزد غلام مانند احوال ماند و بود غلام بہمہ وجوہ
خوب ملاحظہ نموده اند - معروض جناب مقدس خواهند نمود -

۳۷

بجناب عالی حضرت پیر دستگیر مدظلہم العالی می رساند - غلام بایع^{جمع}
لواقی محفوف، (با) جمعیت و عاقبت است و سلامت ذات فالص
البرکات اقبلہ از حق سبحانہ، مطلوب و مسئل او سبحانہ، اقبلہ
بر سر ما بندگان سلامت دارد، آمین - ثانیاً آنکہ غلام متوجہ اقبلہ
به شغل خدمت طریقہ عالیہ و کتاب مشغول است - و ہر دو وقت یاران طریقہ
جمع می شوند و چند سبق تفسیر و حدیث ہم می شنوند و صاحبان اینخانہ غلام
اکثر مہربانی می فرمایند - چنانچہ درین ماہ مبارک امام الدین خان جیو دوبار
آمدہ بودند و نواب صاحب خان و ارشد خان جیو و صاحب زادہ نواب صاحب
به شب برای سماع قرآن شریف کہ بر خوردار محمدی خوانند تشریف می آرند -
و دیگر مردم بسیار جمع می شوند - چنانچہ تمام سائبان و دیوان فائز پر
می شود - و کرم خان پسر موسی خان نزد غلام داخل طریق شدہ، و
ذکر لطائف خوب معلوم نموده - قدوسی رسانند مگر بہ سبب خستگی
خونے کہ از ہمیشہ زادہ او شدہ از اینجا قصد بر قاستن دارد و از منی
احوال روزی روزینہ بہ تفریق بدست می آید - متوجہ اقبلہ حق سبحانہ
صلیہ برادر زادہ میر محمد حسین ۷۰ نواب ارشاد خان

دریں برکت دید آئین - زیادہ حد ادب -

بعلی خدمت خدمہ محل مظہم العالی قدسوس می رسانند یاران
طریقہ سلام سنت الاسلام مطالعہ فرمایند - غلام زاد با و والدہ الشاہ
و جمیع غلامان اینجا قدسوس عرض می نمایند - کریم خان خاں خاں الوقت قدسوس
می رسانند - محمد مظہم خاں الوقت قدسوس می رسانند -

صاحبزادہ بیان اسد اللہ صاحب بندگی می رسانند و معروض می
دارد کہ والدہ میر مصاحب را خاطر جمع باید فرمود کہ از پنج ماہ بیچ
تنخواہ نیافتہ ام ، لہذا میان میر مصاحب را در بر علی گذاشتہ اندہ ام
ہمیں بار تنخواہ بدست می آید - میر مصاحب در شاہجہان آباد می رسد
و عریضہ کہ پیش ازین ارسال داشتہ ام ، جواب آن عنایت باید فرمود
ارادہ دارم کہ بعد وصول نوازش نامہ پیش محب اللہ رفتہ شود -
زیادہ بندگی -

مکتوبات میر محمد حسین بنام حضرت مظہر

[میر محمد حسین سید شہت خان بہادر شہسوار جنگ کے صاحبزادے
تھے جیسا کہ خود حضرت مظہر کے مکتوب ۱۷۶ بنام عماد الملک
(کلمات طیبات) میں ملاحظہ موجود ہے۔ ان کے والد سید شہت
خان سے بھی حضرت مظہر کے مراسم تھے۔ چنانچہ کلمات طیبات میں
حضرت مظہر کا ایک مکتوب (۱۷۵) سید شہت خان کے نام بھی
ہے، جس سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ حضرت مظہر سے کسی معاملے میں
سفارش کے طالب تھے۔ حضرت مظہر کے ایک اور مکتوب بنام

غلام عسکری خان سے بھی میر حسین کے والدین سے حضرت منظرؒ کے
 قتل فاطر کا انکار ہوتا ہے اور یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ ان کے
 والدین نے ایک زمانے میں فرخ آباد میں قیام اختیار کر لیا تھا۔
 حضرت منظرؒ لکھتے ہیں ”(ترجمہ) حضرت محمد بن اپنے والدین کی زیارت
 کے لیے فرخ آباد جانے والے ہوں گے، ان (والدین) کے دم کو منیت
 سمجھنا چاہیے اور ان کی دل جوئی میں کوئی فروگزاشت نہ ہونی چاہیے
 کہ فقر کی رضا اسی میں ہے۔ وہ (والدین) کسی چیز کے محتاج نہیں ہیں“
 (مجموعہ محرم خلیق، ج ۱، ص ۲۱۷)۔ مقامات نظری میں میر حسین کا ذکر
 کرتے ہوئے شاہ غلام علیؒ لکھتے ہیں ”از سادات کبار و عمدہ اہل
 وزیدہ احیاء حضرت ایقان اند۔ بہ کمالات ظاہر و باطن اراک
 بودند۔ طریقہ از انحضرت گرفتہ، با انہای مقامات طریقہ فایز
 شد و اجازت تعلیم طریقہ یافتہ۔۔۔ (حضرت منظرؒ) در بارہ ایقان
 فرمودند کہ میر حسین از اولیاد خدا کبر و جانانان صیر است۔۔۔“
 (ص ۸۹)۔

حضرت منظرؒ کے مکتوب بنام عماد الملک شہ بھی معلوم ہوتا ہے
 میر حسین نے نواب عماد الملک کی سرکار سے قریب اختیار کرنا چاہا
 تھا اور حضرت منظرؒ اس باب میں ساعی تھے۔

میر حسین کی وفات ۱۱۸۹ھ میں ہوئی۔ حضرت منظرؒ کے ایک
 مکتوب بنام قاضی ثناء اللہ بانی پتی (عبد العزیز الرزاق قریشی)
 میں ۱۲۷۷ھ کی تاریخ کو لکھا گیا میر حسین کی وفات کا ذکر یوں
 آیا ہے ”وساخ میر محمد بن خان صاحب مرحوم صمدی شہ
 باشند کہ پیش ازین زمستہ ام“ اسی مکتوب میں طالعیم داد

۱۔ یہ مکتوب کلمات طبعیات میں نہیں ہے۔ و طبع فتح الاخبار کول کے مطبعہ مجروح ”رقعات
 کرامت سعادت شمس الدین حبیب اللہ مرزا جانان منظر ختمیدر عنی اللہ عنہ“ میں شامل تھا۔
 اس کا ترجمہ محرم خلیق، ج ۱، ص ۲۱۷ میں شامل کیا ہے۔

(ملازم داد) کے پانی پت اور سوئی پت وغیرہ میں عبدالملک کی طرف سے
 معزز ہو کر جانے کا ذکر بھی ہے اور یہ ۱۱۸۹ھ کا واقعہ ہے اس لیے
 میر حسین کا سال وفات بھی یہی ہے۔ اس مکتوب (مورخہ ۲۷ ذی قعدہ)
 سے قبل کا ایک مکتوب بھی اسی مجموعے میں شامل ہے جو ہمارے سوال
 (صف سوال) کا ہے اور اس میں ہے کہ "احوال میر محمد حسین سلمیہ
 پیچ معلوم عنیت" نیز درمیان عرصے کے دو مکتوبات بھی ہیں یعنی ایک
 ۱۲۷۷ھ کا دوسرے پر تاریخ نہیں، دونوں میں میر حسین کا ذکر ہی
 نہیں۔ اس لیے میر حسین کی وفات غالباً ذی قعدہ ہی میں ہوئی۔
 کلمات طبیات میں میر حسین کے نام فوت نظر کا عرف ایک
 مکتوب ہے جس میں یرسلان کی وفات کی خبر بتاؤںات کا اظہار اور
 کلمات تعزیت ہیں۔ نیز اسی سے یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ بخشی سرداران
 خاندانہ کے موصوفوں کے غریب کے متکفل تھے۔
 میر حسین کے بار مکاتیب بنام فوت نظر اس مجموعے میں
 شامل ہیں۔ پہلے مکتوب میں افواج ولایت (افواج درانی)
 کی دہلی کی طرف آمد آمد کے متعلقہ کا ذکر ہے۔ دوسرے مکتوب میں
 سرداران روسیدہ صفی اللہ خان، حافظ رحمت خان، احمد نجیب خان
 کے متعلق اطلاعات ہیں۔ اور اچھے بھائی (میر حسین) کے الہ آباد
 شکر شاہی میں جانے کی اطلاع دی گئی ہے۔ تیسرے مکتوب میں
 نجیب خان اور دوسرے سرداروں کے بارے میں اطلاع ہے البتہ
 چونکہ مکتوب میں کوئی تاریخی نوعیت کی اطلاع نہیں ہے۔
 حضرت فطر نے ایک مکتوب بنام یرسلان میں جو نواب ارخان
 خان کے انتقال کے بعد لکھا گیا ہے مراحت کی ہے کہ میر حسین نے کچھ
 محنت کر کے اپنے کمالات کو کمالات بہت تک پہنچایا ہے اور نسبت

ارشاد کی حاصل کر لی ہے۔ کل انھیں اجازت ارشاد اور فرقہ ہی
 دے دیا گیا ہے۔ (مکتوب ۲۶، مجرم عزم خلیق انجم)۔ اس
 اجازت نامے کے بعد ہی میر حسین نے اپنے مکتوبات میں دوسروں
 پر توجہ دینے کا ذکر کیا ہوگا۔ اس طرح یہ بات بھی ظاہر ہو جاتی
 ہے کہ احمد شاہ درانی کی جس آمد کا ذکر ہے وہ اس سال کے بعد کا
 واقعہ ہوگا۔ سید حسنت خان کا سال وفات معلوم ہونے کے تو
 کچھ اور تعین ہو سکتی ہے۔

اب ذیل میں میر حسین کے وہ چار مکتوبات ملاحظہ ہوں
 جو حضرت منظرؒ کے نام ہیں:

۳۸

بہ عرض مقدس قبلہ عالم و عالمیان ملجائے غلامان قیوم زمانی
 قطب ربانی پیر دستگیر جناب حضرت ایشاں مدظلہ العالی می رساند
 کہ مکترین غلامان محمد حسین با جمیع عبید و اماء جناب عالی بہ ہمہ
 وجہ احوال معقرون بہ شکر دارد۔ اوقات لیل و نہار را بہ طاعت
 تصور ذات مبارک می گذرانند۔ غرازیں تردد سے بہتم بان شان نیست
 کہ مدتی محبوب واردان این سمت بہ ورود مسعود صحیفہ شریفہ
 کہ خرز جان و تعویۃ الایمان است سرفرازیہ شدہ۔ غلغلہ آمد آمد افواج
 ولایت جہت سکنہ شہر دہلی قلب ضعیف غلام را مضطر ساختہ
 ہر چند برکات حضرت ایشاں عاتقا محیطاں صلح و ہمہ اہل زمانہ است اما
 امیدوار است کہ در باب حضرات والدین این غلام کہ از ان مزید نگاہ
 خصوصیت میزول باشد۔ قبل ازین بہ جہت زیارت والدین سخت

بے بیابان شدہ بود بلکه از مدّتی این حال دارد و هنوز هست ایاماً
 را سندیافتہ کہ بعد بیست حرکت خواهد کرد بجاست - می خواست کہ
 بے زاد و رفیق خود را بہر وجه رساند کہ از اینجا نوشتہ نمی رسد
 کہ در آن بے مزگی و بے دماغی و استبراء و الم حضرت والہ صاحبہ
 مرقوم نباشد - درین صورت ہم غم و اندوه و نسوی و اخروی لاحق است
 بارہا عرض معذوری بجا نموده ، شاید آن خطوط نمی رسند یا مضمون
 عذر غلام قابل پذیرائی نیست از مواعظ تقدیری چه چارہ - برای تلاش
 اسباب با مراعات وضع و عنوان ہر چند دست و پا زده شد پیشرفت
 از جا ہائیکہ یقین بہ تیسر بود ، بہ بحر خطرہ و ارادہ انجام شد و می شد
 و اکنون کہ بہ تصمیم عزم داشت ، فرشاہ درانی نخل گردید -
 این ہمہ رجوع اسباب و رفع داغ شقاوت از جبین غلام
 موقوف بر توجہات و دعاے حضرت ایشان است کہ ظہور ہر عزیزی
 از واردات در حیات و نجات بعدیات متعلق بجناب حضرت است -
 غلامان و کنیزان ہر یک آداب قدیوس بجای آرند - با یازدہ دواز
 کس صبح و ہمیں قدر شام بعد مغرب می نشیند و حلقہ می دید - بعضی
 ازینہا یک وقتہ اند کہ کسے صبحی آید و کسے شام - قدیمان خود
 مدّست کہ از حضور بشارت ولایات یافتہ اند و جدیدان کہ
 یکے ملا عبد الرحیم نام یک توبہ در آلوہ یافتہ و ملا عالم خان
 نام از برادری محمد خان جو یک توبہ در دہلی یافتہ روانہ این
 ضلع گردیدہ طریقہ را پر بجد گرفتہ اند و مقرّ آثار و شکر گزار ہم شدند
 و ملا نصیری از سرولی برای چندے مہاجرت نمودہ ، در مسجد غلام
 فروکش کردہ بسیار سعادت منداست ، خدمت و محنت در طریقہ می نماید
 صاحبزادہ میان سنا و مصوم صاحب بر تحصیل علم ظاہری و باطنی نیز مقید

اند. بر محمد شب روز همین جای باشد. ازین هم آثار محبت بسیار
ظهور می کند. و مردم پنبیل (سنبل) نیز می آیند. بخدمت صاحبان
اتحاد مستغیران حلقه تبرک مخصوصیت میان میر صاحب و میان غلام
مصطفی خان صاحب که هر دو صاحبان فراموش کار برادرانند سلام
و اشتیاق می رسانند.

۳۹

بِعَرَضِ مَبَارَكِ مَوْسِ قَبْلَهُ عَالَمِ دَعَا لِمَا بِنِ قُطْبِ رَبَّانِ قِیُومِ زَمَانِ
پیر دستگیر حضرت ایشان مد ظله العالی می رساند که کمترین غلامان محمد حسین
باجع بندگان به تصدق ^{چهار} در گوشه از مکاره محفوظ و بدعا حاصل
لغمت عظمای قدیوس مشغول است از فضل الهی به طفیل ذات
با برکات عالی راجی ست که زود به برادر خود برسد. اخوی عزیز القدر
میان ولی نظر (ولی نذر) صاحب بتاریخ ششم از ورود خود که بمحل
فتوحات غیبیه است سرور ساختند و بکلمات تفصل سمات ربانی
نواختند. او سبحانه فضل نماید که سرداران از کار شادی فراغ یافته
به سمت خود با برگردند. از ثانی (تأخیر) دل غلام می لرزد که بسا از
مقصود خود محروم ماند. فیهن الله فان دی روز که هفتم بود داخل
شده و حافظ (حافظ رحمت خلق) به بریلی رسیده، امروز خبر گرم
بود و فردا شاید او هم داخل شود و نجیب خان در پنبیل (۴) افتاده
است. می گویند که تا پانزدهم تمام خواهد شد. چون سرداران
همه در اینجا جمع شده اند چند روزی برون میان ولی نظر جویو در همین جا
مناسب بود. هستند و تلاش روزگاری نمایند. قد میبوی التماس

له که به پنبیلی هوگا چیا اخبار الصنادید می درج شده، سکه های اس ستر
آتا به سه سکه زرد بر کل کثیر و طبل زد در پنبیلی. بارشاپه شد و هیله تام او محمد علی

می نمایند. به بنده خانه فروکش دارند و گزراشته عرض داشت ملا عمر نام،
از یاران مولوی عبدالرزاق صاحب است پنج یا شش توبه از غلام گرفته
بجسول قدمبوس فائز می شود. همه کشیزان و غلامان آداب قدمبوس بجای می آرند
خانه ملا هربان بسی بسیار تلاش نموده خر گرفت، از دو ماه بیمار بود، بوقت
به یاس رسیده بود، اکنون به تصدق حضرت شفا یافته، اما سخت نقابت
دارد.

بعد از تر عرض داشت، ملا عمر مذکور در حساب و کتاب بیع و شراء
بازرگانی گرفتار و متوقف شده و برادر عزیز ولی نظر به بسولی باز گرفته
بعد تلاش روزگار اگر دست داد فیهما وialا ثانیاً به آنکه معاودت
می نماید. اخوی عبدا لجبار و ملا فیض الله عازم عتبه عالییه بودند به
دست اینها عرض داشت ارسال حضور نموده، برادر عزیز القدر میر
مکهر صاحب دیروز که جمعه و تاریخ دهم بود از کوره آمدند و بپای
بهائی صاحب و قبله در تدبیر خرج و رخصت اند، براء همین بطف
اله آباد به لشکر بارشاهی رفته اند، انشاء الله تعالی بعد حصول مقصود
عن قریب تشریف می آرند.

۴۵

به عرض اقدس جناب قبله عالم و عالمان قطب ربانی قیوم زمان،
پیر دستگیر حضرت ایشان مدظله العالی می رساند که کمترین غلامان
محمد تبیین اوقات لیل و نهار در تصور ذات مبارک و انتظار قدم برکات
لزوم بجعلی معور دارد. امروز که هیز دهم و روز شنبه است نجیب
خان کوچ کرده و سرداران دیگر که منتظر بودند به اطراف خودهای روند.

اوسبحانه، ما غلامان را هم به حصول مراد بخواند - درین هنگامه لغت ملاقات نواب صاحب زاد الله وولته وبرکاته، عجب فوز عظیم بدست آمده لیکن سرور تلافی افعال قصوریه نموده، هر حیز فقر و الهی سامانی نگهبان شرم است - ملاً عمر که از یاران مولوی عبدالرزاق صاحب است و قریب بست وقت یا غلام به شسته - از طریق اخلاص بسیار دارد - و ملا صالح محمد نام که از غلام طریق گزیده و زیاده از پنجاه لقمه یافته و نسبت به ظاهر تمییز و عموار طبیعت است و مدعی کشف هم هست - بحصول قدمیوس فائز می شود - و دیگر غلامان کورنش می نمایند - و بخدمت نواب صاحب و خان صاحب و میان ظفر علی صاحب و میان محمد علی صاحب و دیگر صاحبان از غلام سلامها عرض است -

۲۱

بعرض مقدس قبله عالم و عالمیان جناب پیر دستگیر حضرت ایشان مد ظله العالی میرساند که مکررین غلامان محمد بن به تصدیق حضرت ایشان مع دیگر بندگان حضرت به همه وجه عافیت دارد - بر طبق ارشاد عالی که زبانی برادرزاده میان محمد الورد اسمع افروز گشته، بظاهر توقف عزم سعادت حضور نموده و بدل و جان صدقه محوره میسر که مستعمل است و شب روز در انتظار طلوع کوکب اقبال است - ان شاء الله تعالی از غره ماه آینده مشغول به شمار ایام و ساعات خواهد بود - و امیدوار است که یک دو روز قبل باین بشارت سرافرازی یابند - درین دلائل کافی خدمت میان عبدالحفیظ صاحب تشریف آوردند

غلام مجملہ موافق حال خود را غنیمت دانسته تحریر نموده روانہ حضور پر نور
ساخت ظاہراً ایشان از ہفتہ وارد بودند۔ چون بجز رسیدن بخانہ
صوفی صاحب مزاج ایشان را کسل گرفته و غلام را خرم نہ کردند۔
ازین سبب ہنگام معاودت ملاقات بر سر می فرمودند۔ ورنہ غلام
خود آتیا قاضی شد۔ و از لشکر نہ برادر عزیر القدر میر مکھو صاحب
مراجعت نموده اندونہ ہنوز خبرے رسیدہ۔ حال ملا مہربان
معلوم نہیست کہ عازم اجہانے (اوجھیلی) بود۔ چون از
مدنہ بے رخصت و بے اطلاع رفتہ۔ خاطر غلام متفکر است
غالب گہ در حضور عالی رسیدہ باشند۔ از اندرون ہمہ کنیزان
و از بیرون ملا عبد الجلیل و غیرہ غلامان آداب قدمبوس بجا
می آرند۔ بخدمت خان صاحب و لوآب صاحب و دیگر برادران
سلاما و اشتیا قہا میرساند۔

مکتوبات میر علی اصغر عرف میر مکھو بنام حضرت منظر

[یہ میر حسین کے اقربا میں سے تھے۔ مقامات نظری میں
ان کے بارے میں آتا ہے کہ "از اقربای میر محمد حسین خان
زبدہ خلفای حضرت ایشان اندو بوجاہت ظاہر و غلاو
باطن و آداب کاملہ و صرف طریقہ از آنحضرت گرفتہ کہ
کار سلوک باطن قریب بہ انتہا رسانیدہ باحوال نقایا
طریقہ فایز شدند از بس اظہار کہ ذکر الجہلہ و اہل سنیہ

بالعکاس واردات عالیہ حضرت ابن نیر وقتی فرس
داشتند۔۔۔۔۔ ایشان بحج فیض الہی و مظهر الوارثی
بودند، اجازت ہدایت طریق باطن یافتہ، طالبان را
تلقین ذکر و مراقبہ می نمودند در مرشد آباد ایشان را مرید
بسیار پیدا شدہ، مجمع از ارباب قلوب و العقاد
ماقت در طلب قوت حلال ہستند، تجارت می نمودند
آنرا شغل ظاہر ایشان را از غیر اوقات بوطائف
عبادات باز نمی داشت۔۔۔۔۔ بدینے است کہ ازین
جهان رخت سفر بربستند۔

حضرت مظهرؒ نے میر محمد معین کے نام دو مکتوب ان کے
والد کی قبریت کے سلسلے میں اولاً سے لکھا ہے (مکتوب ۱)
لکھات فیہا (اس میں یہ بھی ہے کہ میر محمد کمالات بہت
کے مقام تک پہنچ گئے ہیں۔ اور یہ بھی ظاہر ہے کہ میر محمد بھی
میر معین کے والد اور متعلقین کے ساتھ اولاً ہی میں
معین تھے۔

مجموعہ ہذا میں، میر محمد کے چھ مکتوبات حضرت مظهرؒ
کے نام ہیں۔ پہلے خط میں انہوں نے میر معین کو "بھائی"
صاحب رقبہ" لکھا ہے جس سے ظاہر ہے کہ وہ میر
معین سے عمر میں کم تھے اور رشتے کے بھائی تھے۔ اسی
مکتوب میں محمد احسان احمدی اور غلام مسکری بھائی
کے فرخ آباد میں قیام کا ذکر بھی ہے۔ یہ مکتوب غالباً
اولاً سے لکھا گیا ہے۔ علی ہذا دوسرا مکتوب (یعنی
مکتوب ۲) بھی اسی دوسرے مکتوب میں، جو جمادی الاخر

کی کسی تاریخ کا ہے ، حضرت مغلراج کے تشریف لانے کی توقع کا
 اظہار ہے موصوفے مکتوب میں (غائباً اولاً) بحیف الدولہ
 کے کوچ کر جانے اور اگلے دن حافظہ رحمت خان کے کوچ
 کرنے کی اطلاع ہے ۔
 میر محمد حسین نے ایک مکتوب میں مر لکھو کو برادر عزیز
 لکھا ہے اور مر لکھو نے ایک مکتوب میں میر عاشوری کو برادر
 عزیز القدر لکھا ہے [

۴۲

بجناب اشرف حضرت قبلہ دین و دنیا پیر دستگیر مرد مرزا
 ادام اللہ ظلل افضالہ ۔ تقدیم مرا ہم عبودیت و تمنا ہائے قدسیں
 مکترین غلامان علی اصغری رساند و بروز کہ روز جمعہ و دہم
 شہر حال بود مکینہ ہمراہ بدرقہ فضل الہی و توجہ آنجناب محفوظ
 از جان و مال و آبرو بخانہ رسید و ایجا نوید دوم برکت لزوم
 باین قصہ بعد انقضائے ایام شادی عبیہ سعد اللہ خان
 مقرب دریافتہ شکر ایزدی بجا آورد و الا عارم
 طوف آستانہ عالی می شد ۔ بھائی صاحب و قبلہ میر محمد معین
 خان صاحب و قادر باز خان صاحب و نصرت اللہ خان بیہ
 ایشان و برادر عزیز القدر میر عاشوری بعد تمنا ہائے قدسیں
 آنچہ معروض داشتہ اند از تمنا ہائے دعا سے حسن خاتمہ
 و حفظ آبرو بحضور عرض خواہد رسانید ۔ و الیض میاں محمد

احسان صاحب و غلام عسکری خان جیو و میاں غلام حسین خان
صاحب که از فرخ آباد بدست آمده بود در سل گشته به نظر مبارک
خواهد گذشت. کلو کرکه همراه غلام آمده سخت آرزو مند دولت
قدیوس است. بعرض عبودیت مفتخر است، زیاده حدادب.

۳۳

بجناب فیض مآب قبله کونین حضرت پیر و مرشد برحق ادام الله تلاله
العالی علی المنارق جمیع الموالی کترین بندگان علی اصغر بعد عرض تمغای ملاز
می رساند که بامید حصول شرف ملازمت بندگان انجناب روز را پیش می آید
امروز که روز شنبه و هژدهم شهر حال است بحیب الدوله بهادر کوچیده
رفت. فردا خیر کوچ ^{بفضل} بیا فظ رحمت خان نیز شهرت دارد. انشاء الله تعالی
البتة خواهد شد. او سبحانه شرف دولت قدیوس را نصیب سازد. و ازین
ایام ماه آخر شده. بیم آن پیداشده است که ایانا مانع پیداشود و انجناب
موافق قرارداد عازم مراجعت شوند. لهذا عروض می دارد که اجازت دعای
عزب البحر بطور سیعی مرجع شود که بعض عقد با از سالها افتاده اند، و بعض
الحال بیش آمده. تفصیل آن موجب طول عبارت دانسته نموده است.

بالفعل سدری که می رسید از شش ماه بنده است. و بتوقع آن
 قریب پنجاه روپیه قرض گرفته بود. الحال فریک ماهه شنیده می شود
 درین صورت تشویش و خوف چیزها را می گیر که در شهر بیگانه و باین
 عنوان این قسم بدنامی سبب خفت است. او سبحانه به یمن عنا
 آنجناب ابرو نگذارد و از تشویش بریاند، در همین امر بیشتر مانع
 سعادت حضور گشته است. زیاد بجز تمنای قدمیوس چه عرض نماید.

مکتوب شیخ محمد مراد بنام حضرت منظر

[مقامات نظری می آن کا ذکر لون آید. شیخ محمد مراد از
 قدامت اصحاب حضرت ایشان اند. طریقه از آنحضرت گرفته
 تا سی و پنج سال هر روز یکبار در طریقه ذکر حاضر شده اند و به یمن
 نسبت مبارک بمقامات مصلو طریقه رسیده و نسبت بلند حاصل
 نمودند و بجناب فیض مآب خصوصیت بهم رسانیده که دیگر از
 اصحاب در آن شریک نیست. سعادت دولت خانه بایشان
 تعلق داشت. حضرت ایشان می فرمودند که در اصحاب ما در
 رفعت نسبت کسی بایشان مساوات ندارد، کمالات که در
 ذات ایشان جمع است بسبب پیشه تجارت طالبه بایشان
 رجوع نمی کند زیرا که شیخ را علم و عقل سلیم و کشف صریح با و جبران
 صیغ و شرف نسب و تجمل ظاهر و دولت فقر و قناعت و زکات است

شیخ محمد مراد مقامات نظری کی تالیف (۱۲۱۱ھ) کے وقت حیات
تھے۔

ان کے نام کلمات طبیات اور محترم عبدالرزاق ولایتی کے
مجموعے میں حضرت مظہرؒ کے مکتوبات موجود ہیں۔

۴۴

عرفی فدوی خاک پای محمد مراد بعد از اشتیاق لوازم
بجا آورده معروضی دارد۔ عنایت نامہ گرامی بمعہ خیر و عافیت ذات شریف
یک تھان سوی و پارچہ نثر (۱۲۱۱ھ) و کتاب حصن حصین بدست محمد رفیع
ارسال فرمودہ بودند خوش وقتی و قری ہزاراں ہزار حاصل گشت
بموجب ارشاد عالی رقعہ شریف بہ شیخ رحمت اللہ جیو صاحب و تھان سوی
اندرون محل رسانیدند، بسیار پسند آمدند، خوش وقت شدند۔ الحال
نهایت بست چہارم این ماہ مردم اندرون محل بمع توابعان
اللہ با خیر و عافیت ہستند۔ چنانچہ میان پیر علی جیو صاحب بمع توابعان
محل خود با خیریت اند و شیخ رحمت اللہ با مردمان محل خود با خیریت اند
میان غلام مصطفیٰ جیو صاحب بمع توابعان خود بخیریت اند۔ چنانچہ شیخ
حبیب اللہ جیو مرزا جاکے بطرف فرخ آباد رفتہ اند۔ میان محمد میر
جیو صاحب قدمبوسی عرض کردند۔ میر بادی جیو قدمبوسی عرض کردند۔
لالہ جیو مل جیو صاحب بطرف دھولانہ رفتہ اند، قدمبوسی عرض کردند
لالہ جیو مل علی از فرخ نگر نیامدہ اند، لالہ صاحب قدمبوسی عرض کردند۔
لالہ شادی رام قدمبوسی عرض کردند۔ چنانچہ اندرون محل ماء الجبن
شروع کردہ بودند، چیزے حرکت نزلہ کرد، موقوف شدہ بود۔

تخیل غازی آباد ضلع میرٹھ

الحال شروع کرده است و الحال طبیعت خوب است. خاطر شریف جمع فرمایند و از طرف همه از جمیع صاحبان حلقه سلام بزرگی و نیاز بخیریت قوابل صاحب، طفر علی صاحب، رحم فان سلام برسد.

مکتوبات محمد خان (برادر محمد نادر خان) بنام حضرت منظر

۴۵ کونین، کعبه

قدوة السالکین، زبدة العارفين، قبله الشائین، حضرت صاحب دام جلاله و افضاله
بجز عرض بزرگان عالی می رساند که ورود کرامت نمود پروانه سعادت نشانه موجب بر فرازی کونین و بر طریقی
نشان گشته بر افتخار با وج افلا قانز ساحت از مدعا لیس دیده دل روشن گردید گویا روشن را بمنزله هادی برده
بجای آمدن فی الواقع هر چه ارشاد حقین بنیاد گردیده عین گواه شد فاما عذرهای غلام در مقصود از سعادت قدس
است. لاچاره.... حالا اراده معصم داشت از سر قدم ساخته در یافت سعادت قدس و فادای صاحب حقین
..... بعضی حق جل و علا بنامه اخوان صاحب محمد نادر خان برده از ده سال که امید تو الله شود قولی بنام
نگردید و هنوز از شادی رسوم.... بیرون نگریده. اگر شادی گذاشته بخند و میرسد طبع برادر از می گردد
لاچار حال در دل معیت منزل قرار داده است که اگر حیزت آن خدائیمان به نور قدم این ضلع را مشرف
می دارد تا بعد فراغ رسوم شادی و کرامت معصم بروز غره در جلاله جاست تا هزار کار را گذاشته بجهل
سعادت قدس و شرف افتخار خواهد انداخته خادم بحر ذات بابرکات دیگر طحا و ما وای خویش نمی بپردازد
امید و ارفض و کرم.... دل فریاد غیر منبر که..... ازان است خواهند داشت.....
فلاح دارین این غلام معصم به توجهات کریانه..... الی غلام محدود باد بحرمه الزن والهاد
بخدمت صاحب مرادان خدا گمان ملا نسیم و ملا قائم خان و جمیع صاحبان حلقه و تمامی فادان
جناب آداب بزرگی فدوی فادان معصم خدمت میر با ز خان کورنشاهی رساند. محمد با شتم اخوان
را کورنشاهی رساند و از مخالفین الانوار خادم کسینه محمد کورنشاهی رساند.

۴۶

بجز عرض فادای جناب قدسی جناب، حضرت صاحب مد ظله و افضاله.

از نزول اخبار تشریف بندگان عالی مقامی خادمان جناب فیض مآب در بلد سنبلیہ
چندان مبارکی و فرخی و داد کہ قلم دوزبان از تحریر آن عاجز و قاصر خواستہ بودم کہ از سر قدم نموده
حصول سعادت سرمدی سازد و خاک قدم پاک را کہ تو تیاے دیدہ چشم خود نماید قاناً چوین
دری روز ہا بسبب قرض امور کہ ذکر آن بموجب قیاس ناقص خود خیلے نامناسبی پنداشت۔ از انوار
صاحب محمد نادر خان و اخوان صاحب میر باز خان جو بھیان آئندہ چنانچہ حضرت والدہ ماجدہ فدوی
نیز بہ ہمراہی صاحبی میر باز خان قصبہ سرولی را گذارشتہ مسکن موضع ہر داسپور
بہر صحت و بہج شش گردیدہ از قصبہ مذکور واقع است اختیار نموده چونکہ اشیائے السب را از جائے
بجائے بردن این را ایک چیزے تدبیرے بی بالیست از حصول سعادت دیدار فائز الانوار عروبی
دست داد۔ لکن دل و جان در قدم خادمان جناب امیدوار است مکررین خادمان
را..... بدعای دلی و قوم باطنی فرایاد دل فیض منزل کہ نمونہ لطف الہی است خواہند داشت
در دو جهان بحر ذات بابرکات ہم ملجائے و ماوائے قریشی نمی پذیرد و شرم و اکبر وے دو جهان تعلق بہ
نواز عشق شریف..... الہی فیض بخشی و فیض رسائی دائما باد۔ فدوی میر باز خان و مرزا محمد علی بیگ
فدوی قائم خان و امیدوار دیدار قدم محمد خان کورنشہای رسانند۔

مکتوب غلام حسن بنام حضرت منظر

[غلام حسن، بھائی بھقے محمد احسان احمدی کے، جیسا کہ
مقامات منطری میں مذکور ہے (ص ۸۴) - شیخ
محمد احسان احمدی کے دوسرے دو بھائیوں کے نام یہ ہیں۔
غلام عسکری خان جو نواب عماد الملک کے متوسل تھے
اور محمدی جن کا ذکر "مکاتیب میرزا منظر" مرتبہ عبدالرزاق
قریشی (ص ۸۴) میں ایک جگہ لپوں آیا ہے: "جواب ان

بدست میان بھری برادر غلام عسکری خاں فرستادہ ام
 گویا تینوں بھائی مرزا صاحب سے تعلق خاطر رکھتے تھے
 محمد احسان احمدی کے ان مکتوبات بنام حضرت مظہرؒ سے
 بھی جو مجموعہ ہذا میں شامل ہیں یہی ظاہر ہے۔ ان مکتوبات
 میں محمد احسان احمدی نے تینوں بھائیوں غلام عسکری
 غلام حسن، اور محمدی کی طرف سے حضرت مظہرؒ کو
 سلام لکھا ہے۔

غلام حسن کے حسن اخلاق اور آدمیت کی تعریف
 خود حضرت مظہرؒ نے اپنے ایک مکتوب بنام غلام عسکری
 خاں (مجموعہ رتبہ محرم خلیق انجم، ص ۲۱۷) میں یوں کی
 ہے :

” آپ کے بھائی غلام حسن، الحمد للہ (خزند قافی
 ثناء اللہ بالی پڑی) کے ساتھ جس آدمیت سے پیش
 آئے ہیں اسے تحریر کرنے کے لیے الفاظ نہیں ہیں۔
 کیوں نہ ہو بزرگ زادے ہیں اور بزرگی حاصل کی ہے“
 غلام حسن کا ایک مکتوب حضرت مظہرؒ کے نام، مجموعہ ہذا میں
 شامل ہے جس میں مرہٹوں کے لشکر کے بارے میں لکھا ہے
 کہ کروڑوں کی طرف جو یہاں سے بارہ منزل کی مسافت پر ہے
 مرہٹے پھیل گئے ہیں [

۴۷

آداب کورنشات ہزار عجز و نیاز بجا آوردہ بعرض اقدس

اعلیٰ می رسانند۔ احقر تا تحریر کہ سوم شعبان است مع وابستہ بہم
وجوہ بعافیت است و آرزوی دریافت دولت سعادت پائی یوں
آنقدر بحال این خاک رستولی است کہ لمحہ قرار و آرام ندارد کہ
دریں ضلع مع عیال اقامت داشتیم ، امید آن بود ہر گاہ عزاء کردم
بمغفور پر نور بسعادت قدمبوسی مشرف خواہم شد۔ در میولا غرہ
شہر حال کوچ بندگان عالی بسمت لشکر مرستہ مقرر شد۔ چنانچہ
ہر روز غرہ داخل خیمہ شدند۔ چند مقام حوالی شہر نمودہ و کوچ بکوچ
روانہ خواہد شد۔ مستمع گشتہ کہ مرستہ بطرف کرولے کہ دوازده
منزل ازین حدود۔ مسافت دارد مشترک است و معاہلت آنجا
در پیش دارد۔ دریں صورت باید دید مراجعت کے اتفاق افتد
از بعد مسافت سخت مشوش گشتہ خداوند باز کے حصول سعادت
قدمبوسی میر آید۔ و بجا یصاحب و قبلہ در شکر ہستند۔
ازین جہت عرضی ننوشتہ اند۔ کورنش معروض باد و جمیع مردم خانہ
عرض کورنش و قدمبوسی معروض می دارند و نور چشمی تحین و محبت اللہ
کورنش و بندگی بعرض می رسانند۔ بجناب اندرون محل عرض کورنش
و بخدمت میان پیر علی صاحب عرض بزرگی قبول باد۔ عرض
غلام حسن

مکتوب نعیم اللہ بنام حضرت مظهر

[نعیم اللہ نام کے دو حضرات ہیں کا ذکر حضرت مظهر]

کے مکتوبات میں ملتا ہے ، ایک تو صاحب معمولات مطہریہ
مولوی نعیم اللہ ہراچی ، ان کا ذکر مقامات مطہریہ میں
بھی ہے اور کلمات طہیات کے بعض مکتوبات میں بھی ۔
اسی نام کے دوسرے شخص " سید نعیم اللہ " ہیں
جن کا ذکر محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے کے مکتوبات
۱۸ ، ۲۴ ، ۱۰۱ میں ہے ۔ مکتوب ۷۱ میں جو مرزا صاحب
نے دہلی سے قاضی صاحبؒ کے نام لکھا ہے ، یہ ہے کہ
" سید نعیم اللہ قرآن در تراویح خوانند و وہ
دوازدہ کس ، ہمہ از یاران طلقہ ، در جماعت حاضر
ہی شوند " مکتوب ۲۴ میں قاضی صاحب کو تاکید کی گئی
ہے کہ " میر سید نعیم اللہ " کا احوال دریافت کر کے انھیں
مکتوب عن این جو دہلی سے لکھا ہے یہ ہے کہ " افسوس و
ہزار افسوس ! رقعہ از گلا و کھی رسیدہ کہ سید نعیم اللہ
صاحب مشرف بلالک ، توقع حیات نماندہ "۔
اس مکتوب کے بعد حضرت مطہریؒ کے کسی اور مکتوب میں
سید نعیم اللہ کا ذکر نہیں ۔ وہ انتقال کر گئے ہوں گے
مقامات مطہریہ میں بھکان کے بارے میں ملاحظہ ہے کہ
" در حین حیات حضرت ایشان ازین تہاں رحلت
نمودند "۔ ذیل میں جن " نعیم اللہ " کا مکتوب دیا جا رہا ہے
وہ غالباً ہی سید نعیم اللہ ہیں ، نہ کہ نعیم اللہ ہراچی ۔ اور
چونکہ مکتوب میں نواب ارشاد خاں کو سلام بھی لکھا گیا ہے
اس لیے مکتوب نواب ارشاد خاں کی وفات سے قبل کا ہے ۔

۴۸

بجناب فیض مآب حضرت صاحب و قبلہ دو جهانی و کعبہ مرادات باوردا
 مد ظلم العالی از غلام نعیم اللہ بعد از عرض نیاز معروض باد۔ پور و دغنا
 نامہ فیض شامہ کہ مشتمل بر طلب این احقر و خرید دو حقہ عطا شدہ
 مشغور و مباحی گردید۔ حضرت سلامت! بتلاش تمام ہمیں دو حقہ
 ہم رسید و ازین بستر موجود نبود۔ اگر خوش و پسند بندگان عالی
 باشد فیما والا بدست آدم بعیر واپس فرمایند و احقر بسبب
 رعنہ مسہل کہ بموجب تجویز حکیم باہل خانہ ضرور بود۔ از سعادت
 خدمت خدمت متعسر مانده بروز چار شنبہ انشاء اللہ تعالیٰ مشرف اندوز
 خدمت فیض موہبت کہ آرزوی قدیموس بدرجہ کمال است خواہد شد۔
 زیادہ حد ادب۔

خدمت شریفہ نواب ارشاد خان صاحب و ارشد خان صاحب سلام

قبول باد و بنجیم عتبہ یوسان آنہ محفل فیض منزل سلام نیاز قبول باد۔
 از حضرت محمد میر صاحب و مولوی صالح خان مع اولاد خود قدیموسی می رسانند
 و از محمد عوض و غلام رسول و غلام حسین و محمد میر و حفیظ الدین و نجابت
 علی و محمد معقیم و منور علی و میان شجاعت علی و میان غنایت غوث و میان
 پیاول تسلیمات قدیموس مطالعہ شریف باد۔ و بی بی رچی (؟) مع صبیہ
 بزدگی می رسانند۔ از اہل خانہ غلام بزدگی معروض باد۔

مکتوبات شاہ علی بنام حضرت منظرؒ

[یہ حضرت منظرؒ کی اہلیہ کے عزیزوں میں تھے اور وہ انہیں بہت عزیز رکھتی تھیں۔ حضرت منظرؒ نے اپنے مکتوبات میں ان کا نام کہیں پیر علی، کہیں شاہ علی اور کہیں کہیں مرزا شاہ علی لکھا ہے "مکتوبات میرزا منظرؒ" میں حضرت منظرؒ کا ایک مکتوب (مکتوب ۱۲۳) شاہ علی کے نام ہے جو لوں شروع ہوتا ہے "حامداً ومصلياً از فقیر جان جانان، بر فور دارین مرزا شاہ علی عافاہ الرحمن در یابند کہ فقیر تا دم جمادی الثانی در پانی بیت بعافیت است و خط شما رسید و مطالب معلوم گردید۔ بدانید کہ فقیر را با شما شفقتی کہ بود تغیر نیافتہ۔" اسی مجموعے کے مکتوب ۱۱۷ میں ہے کہ "در مقدمہ اصلاح فیما بین مردم محل و میان پیر علی تحریر نمودن بے فائدہ است کہ ایٹا ہر دو مغلوب طبیعت و مزاج خود ند۔ حرف کسے درینہا تا اثر ندارد۔" مکتوب ۱۱۸ میں ہے کہ "امروز پیر علی از بد سلوکیہاے مادر خود ترک معاملات کردہ جدا شد، قلیلے برائے مصارف اور بر ذمہ فقیر افتاد۔" مکتوب ۱۱۹ میں ہے کہ "وہ کہ پیر علی کردہ، یعنی نکاح دوم، شنیدہ باشند۔ چگویم چہ قدر ذلت و اذیت عاید شدہ۔" ایک اور مکتوب میں شاہ علی کی طرف سے یوں بے اطمینانی

ظاہر کی ہے۔ ” از خط بر خود دار مولوی احمد اللہ معلوم شدہ
 بود کہ پیر علی در اصلاح می کوشد۔ بر حرکات او اعتماد نسبت
 خدا از دور دارد۔ آنچه در دل بود شمارا آگاہ کردم۔
 شما ہم بفہمید کہ معقول است یا نہ “ (مکتوب ۷۱)۔

کلمات طیبات کے بعض مکتوبات سے بھی شاہ علی اور
 حضرت دظہرؒ کے تعلقات پر روشنی پڑتی ہے نیز ایک مکتوب
 حضرت منظرؒ کا شاہ علی کے نام بھی ہے۔ مکتوب ۱۱۱ میں
 شاہ علی کی گھر پوریشانی کا ذکر ہے کہ دو بیویوں اور تین
 بچوں کے باوجود گھر میں ایک بھی نوکر نہیں۔ مکتوب ۷۵
 میں قاضی صاحب کو لکھا ہے کہ پیر علی کی قسمت میں دنیا نہیں
 ہے حالانکہ لاگو ہاتھ پر مارتا ہے۔ مکتوب ۷۸ میں قاضی
 صاحب کو لکھا ہے کہ پیر علی کے مشورے سے جو مناسب ہو کرنا
 کیونکہ وہ ان کا (اہلیہ حضرت منظرؒ کا) ایک حصہ ہونے کے باوجود
 فقیر کا طرف دار ہے اور ان کا مزاج داں بھی ہے۔ اسی مکتوب
 میں یہ بھی ہے کہ پیر علی شور سوداے موروئی رکھتا ہے اس کا
 خیال رکھنا ضروری ہے۔۔۔ دعا کرو ان سوا بیوں کا مزاج
 ٹھیک ہو جائے (دیکھئے ”مرزا مظہر جانان کے خطوط“ مرتبہ خلیق الرحمٰن

ص ۱۳۴، ۱۹۸، ۲۰۲)

۵۱، ۵۰، ۵۱
 ذیل شاہ علی کے تین مکتوبات کا نام حضرت دظہرؒ
 درج کیے جا رہے ہیں۔ ان میں آخری دو (۵۱، ۵۰) میں
 شاہ علی کے نام کی صراحت موجود ہے۔ پہلے مکتوب (۵۱)
 میں مکتوب نگار نے اپنے نام کی صراحت نہیں کی ہے مگر قیاساً
 یہ بھی شاہ علی ہی کا معلوم ہوتا ہے۔

بعضی حضرت صاحب و قبلہ مدظلہ سر نیاز بعثت ارادت نیاز
 بسیدہ عقیدت ذات رسوخیت بجای آورده ملتئم می سازد
 کہ بفضل الی و یکن تو جهات عالی احوال این حوالی مقرون شکرانند
 متعالی است و اذ کار تمنای آرزوی پالوس مع استدعای صحت مزاج و با
 ورد اوقات دارد و داستان بی پایان آرزو مندی را محقر ساخته
 نوک ملک عرض بدمعای آرد که سابق عرایض مندرجہ کوالف محبوب پیو
 چو بیدار رسول داشته بنظر اقدس گذشتہ باشد و مزاج مبارک اندر
 بخوبی اصلاح یافته و تداوی علاج موقوف شدہ - و بعضی عرایض مثل
 غلام مرتضی خان و غره از لفافہ سایی فرو مانده بودند الحال ملغوف
 ارسال داشته - دیگر ہمہ وجوہ خیریت است، خاطر عاظر جمع باد -
 و بموجب ارقام عالی انشاء اللہ تعالی امید قویست کہ نسبت پنجم
 این ماه یا غره ماه آئندہ کہ رجب است کثیر تفریحیت بر فرازی
 فرماید میخوران این مکان خواهد شد -

۵۰

حضرت قبلہ و کعبہ پیرو شد جهان مدظلہ العالی از غلام خانہ پرو
 شاہ علی بعد عرض ادای نیاز و بندگی و عبودیت معروض می دارد -
 بفضل الی و تو جهات حضرت قبلہ پشت پناہی جناب حضرت والدہ محترمہ
 مدظلہا مجوز طلب مردم خانہ غلام شدہ اند - چنانچہ امروز زیورے

عنايت فرموده اند و غلام را رخصت ساخته اند که زود تر بهمين
زور در محل آرد بنا بر عرض معروض داشته اهر چه ارشاد شود بعمل
آرد - زياده حد ادب -

۵۱

بعد عرض عالي متعالي مد ظله العالی - غلام فقير شاه علي بعد
ادای تسلیمات و کورنشات می رساند که همه وجوه تحصيل عافيت
این جای است و همواره مستدعی حالات آنجا را خوان و بدل نیاید
می خواهد بنوازش پریش حال غلام متضمن خط اندرون برقم دعا معجز
گشت او سبحانه تعالی آن ذات پر سنده حالات ما را بر مفارق
مایان سلامت با کرامت دارد و از دولت پايه بوس عالي تمنا می نموده
باشد - و فرمایش را معروض ساختن در بندگی خیل به ادبی است
لیکن بطریق اظهار ضرورت بندگان را گذارش ضرورت چنانچه سابق
در مقدمه تھیس با معروض داشته بنظر گذشته باشد - آنرا امید
دارد که همراه رکاب خواهند آورد لیکن سواء آن موازی دوا آثار بیره
قسم اول خالصاً جهت غلام به مشارکت غیر از دوکان سنبل تیار
فرموده نیز همراه آرد عین غلام پرور لیست - و مکرراً این معروض داشته
اغلب است که پس و پیش بلاخطه اقدس آمده باشد - زیاده حد ادب -

مکتوب اہلیہ حضرت منظر بنام حضرت منظر

۵۲

بجز عرض بندگان عالی متعالی ۔ مردم اندرون محل
بعد ادا سے بندگی و نیاز ہی رساند بفضل الہی و توجہ عالی حصول
خیریت ایجاب لیست و پیوستہ سلامتی و صحت ذات فاضل البرکات
مستدعی می باشد نواز شہناجیات سے کثرت سرافرازی یافتہ ۔
چون بنوید قدوم قدس لزوم قطع مراسلات و ہنگام مسرت ملازمت
سعادت آیات مقصود است و بجز از عرض بندگی گزارشے ندارد ۔
بنا بر لفظ بندگی و عالی خدمت متعین عرفینہ شیخ صاحب التماس می
و بران قرار اکتفا می نماید و از عنایتیکہ این مرتبہ در حق خود از
جناب عالی نوازش می یابد سجدات شکر تو جہات بجای آورد ۔ باقی
بہم وجہ بخیریت است و استعمال ماء الجبن تا امروز کہ ہفتمین
ماہ باشد جاری است ، و اشارہ آن سہل مسہل لعل آئندہ بنا بر
عرض مروض داشتہ زیادہ حدادب ۔

مکتوبات محمد حسن خان خانزادہ بنام حضرت منظر

[محمد حسن خان خانزادہ کے دو مکتوبات حضرت منظر]

کے نام ہیں جن میں مکتوب نگار خود کو محمد حسن خان زاد
 لکھا ہے مگر وہ محمد حسن خان زادہ ہو گا کیونکہ حضرت
 مظہرؒ نے اپنے ایک مکتوب میں اکتیں خان زادہ ہی
 لکھا ہے۔

محمد حسن خان زادہ کے پہلے مکتوب (مکتوب ۵۳)
 مجموعہ ہذا میں قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے متعلق حضرت
 مظہرؒ کو جو لکھا گیا ہے وہ خود حضرت کے ایک سفارتی
 مکتوب بنام محمد حسن خان خان زادہ کے جواب میں ہے۔ اور اس
 سفارتی مکتوب کے بارے میں خود حضرت مظہرؒ نے قاضی
 ثناء اللہ پانی پتی کو اطلاع دی ہے: "فیقر موافق نوشتہ شما
 کہ سابق رسیدہ بود بہ محمد حسن خان خان زادہ کہ از یاران
 و مرد طالب علم و صالح است نوشتہ بودم کہ اگر از مردم
 پانی پت کے در لشکر نواب نجیب الدولہ اظہار شکایت
 مولوی صاحب نمایند، باید کہ اورا دخل نہ دہند و حوا
 نشوند و ازین معنی نواب را نیز آگاہ سازند"
 اب وہ جواب دیکھتے جو محمد حسن خان خان زادہ
 نے (مکتوب ۵۳ مجموعہ ہذا) لکھا ہے، وہ لکھتے ہیں:
 "چوں در مقدمہ قاضی ثناء اللہ ارشاد گفتم
 اندک با آن هنوز حاسدان رخنہ نیافتمہ اند۔ اس مکتوب
 کا زمانہ تحریر غالباً ۱۱۷۸ھ ہے کیونکہ اس قضیہ
 کا ذکر قاضی صاحب کے ایک مکتوب میں بھی ہے جس سے
 زمانہ تحریر ۱۱۷۸ھ ظاہر ہوتا ہے۔

"مکاتیب میرزا مظہر" مرتبہ عبدالرزاق قریشی میں

بھی حضرت مظہرؒ کا ایک مکتوب محمد حسن خان جیو کے نام ہے اور اس میں قاضی صاحب کی سفارش کی گئی ہے بلکہ جو مکتوب ذیل میں دیا جا رہا ہے وہ حضرت مظہرؒ کے اسی مکتوب (مکتوب علیہ ص ۱۱۱ صفحہ ۲۱۱) مکاتیب میرزا مظہرؒ کے جواب میں ہوگا۔ حضرت مظہرؒ لکھتے ہیں "باعث تحریر اکتست کہ مولوی ثناء اللہ صاحب اگر در شکر نواب بیامیزد در ہر کاری کہ فرمایند امثال امر ایشان را سعادت دانستہ سعی واجب دانند کہ آئینہ ایشان خواہند گفت حق خواهد بود بے شبہ اگرچہ بظاہر مخالف رای دیگران باشند۔ نیز اسی مجموعہ مکتوبات میں حضرت مظہرؒ کا ایک مکتوب (۱۴۵، ص ۲۰۹) "مولوی نعمت صاحب و خان بر خوردار محمد حسن خان جیو کے نام ہے۔ اور اس میں حضرت مظہرؒ نے اپنے ایک اخلاص مند چودھری ایزد بخش چودھری پالی پت کی سفارش کی ہے [

محبت خاص خاندان نبوی علیہ السلام، ربی اقطاب مرادات الوری حضرت دستگیر جیو انار اللہ برہانہ، علم الہدی مالک از حقہ السلکاء کشف الدجی امید گاہ بیکسان ہموارہ سایہ لطف و مرحمت بر سر مریدان تابان باشد ازینصوب تراب الاقدام آنجناب عالی مکان مقصرا لخدمت محمد حسن خانہ زاد بعد از تحفہ تحیات

و آداب مستندانه کہ شیوہ فرویان است چون درین ولا در سعید
زمانہ خط شریف ورود یافتہ الحمد للہ والمنة للہ از باعث فوازش نامہ
مشک جنت النعیم یافتہ و نافہ مخومہ یافتہ چنانچہ گفتہ اندہ
نیچے کر دیار شاہ آید میجا بر سر بیمار آید

چون در مقدمہ قاضی ثناء اللہ ارشاد گفتہ اند بآن ہنوز حاسر ان رخنہ
نیافتہ اند۔ امید کہ از توجہ آن عالی شان جاہ و جلال رخنہ درہ....
خواہد یافت فی الحال سہ نفر از یانی پت آمدہ اند۔ چیزے از دہن صادر
نشہ است۔ و این فقیر مولوی صدر صدور فتح خان راہم آگاہانیدہ
ہے است کہ ایشانرا امداد سازند۔ انشاء اللہ تعالیٰ رخنہ خواہد
یافت۔ خاطر شریف جمع دارند۔ زیادہ سلام۔

از فتح خان میان صاحب جیوبندی رسد۔

بخدمت اخوندزادہ محمد نسیم و اخون امان اللہ جیو سلام
بصد شوق برسد۔ از حاجی احمد نیز بنگی برسد۔

۵۴

ہادی رہنما کشف الدجی عصیان کہ رنگ بر آئینہ دل بیشتر
نشیند

ہر گنہ رنگ است بر آئینہ دل (۵) دل شود زین رنگا خوار و خجل
چون صیقل بر لبی بردل بہند آب از دریتیم بیشتر گردد۔ از جانب
تراب الاقدام مقصر الخدمت محمد حسن خانہ زاد، بعد از تحفہ....
و کور نشات.... کہ شیوہ قدویا نست مشہود رای مہرا بجلای

لہ کذا فی الاصل۔ قافیہ کی رعایت سے شاہ کی جگہ یار ہوگا۔

اس درخواست پر کہ اگر بہ کسے از سر داران لشکر یا از
 رفقای افضل الدولہ رقعہ سفارش غلام نوشتن متنا
 یا شہر محنت گردد (مکتوب علماء مجموعہ ہذا) جواباً قاضی صاحب
 کو اپنے ایک مکتوب (مکتوب علماء مجموعہ مرتبہ عبدالرزاق
 قریشی) میں الٰہی دو حضرات، محمد حسن خان خانزادہ
 اور رحیم خان خانزادہ کو سفارشی خطوط لکھنے کی
 اطلاع دی ہے۔ محمد حسن خان کے دو مکتوبات اسی
 مجموعے میں شامل ہیں اور بیشتر اچکے ہیں۔ ان کا اسلوب
 اس مکتوب سے جدا ہے جو ذیل میں درج کیا جا رہا ہے۔
 اس لیے قیاساً یہ رحیم خان خانزادہ ہی کا مکتوب ہے
 قاضی ثناء اللہ بانی پتی کے مکتوب علماء (مجموعہ ہذا)
 میں حضرت مظہرؒ کو یہ اطلاع دی گئی ہے کہ "نوازش
 نامہ عالی بدست بیان محمود مع شفقہ خاص بنام
 رحم خان خانزادہ شرف فرمود"۔ وہ ہی رحیم خان
 ہیں گے اور مکتوب ذیل انہوں نے حضرت مظہرؒ کے
 اسی مذکورہ بالا شفقہ خاص کے جواب میں ارسال کیا
 ہوگا۔ حضرت مظہرؒ ثناء اللہ کو اس سے ثناء اللہ
 لکھا کرتے تھے۔ مکتوب ذیل میں بھی حضرت مظہرؒ کی
 تقلید میں ثناء اللہ ہی لکھا گیا ہے [

۵۵

صاحب وقبہ خداوند خدا بیگان دامن طلبہ بعد عرض نیاز کہ

شیوہ کثرین عبودیت کی شان است، معروض رائے خورشید
ضیائے ہی دارند کہ احوال بندہ تا زمان تحریر عرصہ نیاز کہ بہت و ششم
شہر شعبان المعظم است بتوجہ و تفضل آنجناب فیہن مآب مستلزم
ہزاران شکر است و ہموارہ خاطر عقیدت کی شان منتظر ورود مفاہات
سرت آیات ہی باشد رجا کہ ہمیشہ حصول سعادت استان بوسی
بار سال عنایت نامہ جات مفتخر فرمودہ باشند و یقین کہ بدعای خراز
نوشہ خاطر فراموش فرمایند کہ بتصدق دم عیسوی آنجناب ابقاء
حیات خود میدانم۔

بابت مقدمہ مولوی سناء اللہ صاحب کہ ارشاد شدہ بود
بالفعل رايات عالیات جناب نواب صاحب و قبلہ رونق افزاء
سمت روہتک است۔ اگر اچھا نا بہ آن طرف متوجہ شوند ہر گونہ
رفی مولوی صاحب باشد۔ انشاء اللہ تعالیٰ در سر انجام کار ایشان
بدل و جان خواہد کوشید۔ در باب رفاقت عزیزیکہ در برگہ پالی پتہ
استقامت دارد لہ ارشاد شدہ بود یک بار ایشان پیش این
حقیر تشریف آورده بودند۔ می خواستم کہ پروانہ نواب صاحب بنام
ہما کر سر (کذا) عامل برگہ مزبور مشتمل بر مسترد کما نیدن حصول
ایشان از زمینداران نوشتہ می دہانیدم۔ مرتبہ دیگر ہرگز پیش حقیر
تشریف نہاوردند و از یوسف خان بعد عرض ہندگی موقوف آنکہ این
حقیر شروع تلاوت قرآن مجید نمودہ رجا کہ دعائے بدستخط عالی
نوشہ عنایت فرمایند کہ بہ برکت اکن حفظ و فہم زیادہ شود۔

لے "عزیزے کہ در پالی پتہ استقامت دارد" سے مراد نعمت خان ہیں
جیسا کہ خود حضرت مظهرؒ کے مکتوب ۱۶ (مجموعہ مرتبہ عبدالرزاق قریشی)
بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی اور مکتوب قاضی صاحب بنام حضرت مظهرؒ
(مجموعہ ہذا) سے ظاہر ہوتا ہے۔

مکتوبات عبدالعزیز خان بنام حضرت منظرؒ

[ان کے دو مکتوبات (بنام حضرت منظرؒ) اس مجموعے میں شامل ہیں، ایک مکتوب میں اپنے حق میں دعائے خیر کی درخواست کی گئی ہے، دوسرے مکتوب میں حضرت منظرؒ سے رخصت ہو کر ہفت شعبان کو لو اب صاحب کے لشکر میں پہنچنے اور ملاقات کرنے کی اطلاع دی گئی ہے۔]

یہ عبدالعزیز خان غالباً وہی ہیں جن کو حضرت منظرؒ نے اپنے ایک مکتوب (بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی) میں عزیز خان روہیلہ کے نام سے یاد کیا ہے۔ حضرت منظرؒ لکھتے ہیں: "امروز میاں محمد احسان صاحب کہ بہار از مقام کورٹ بوندی آمدہ بودند، بنا چاری برائے تدبیر معاشی بادوکس از یاران طرفہ حافظ محبوب علی و عزیز خان روہیلہ روانہ لشکر ملا رحیم داد شدہ اند" (مکاتیب مرزا منظرؒ مرتبہ عبدالرزاق قریشی ص ۹۹) [

۵۶

خداوند خدایگان فیاض زمان مرزا صاحب جان جانان جیو

مدظلہ

ازینصوب نیازمند عبدالعزیز خان بعد از سلام بندگی معروض
رای فیض پیرائے میگردد اند احوال اینجائے بفضل الہی مستوجب شکر

و صحت و تندرستی ذات والا صفات شب و روز خوابان و جویان -
 سابق ازین بزرگی در خط ملائ عمر معروف داشته بود واضح رای
 مہرا بجلائے گردیدہ باشد لهذا معروض می دارد کہ این نیاز مند قدم
 والا گرفته است - توقع از ذات شریف این است شب و روز
 نظر غور و پرداخت داشته دعاء خیر در حق نیاز مندی فرمودہ باشند
 کہ از تفضلات عالی چیزے مشکل صورت نہ بندد و جمعیت نیاز مند
 گردد تا خدمت آن خداوند کہ در دل دارد نماید و بفضل عالی کامیاب
 گردد - زیادہ -

۵۷

خداوند خدا یگانہ فیض بخش فیض رسان مرزا صاحب سلامت
 ازین صوب نیاز مند عبدالعزیز خان بعد از سلام بزرگی واضح رای
 شریف می گرداند الحمد للہ والہم کہ احوال این باب بفضل قادر
 ذوالجلال مستوجب شکر و صحت و تندرستی و الا صفات از درگاہ
 قادر برحق شب و روز مطلوب - از خدمت فیض موہبت رخصت
 شدہ بخیریت تمام در شکر ظفر اثر بتاریخ ہفتم شعبان بروز پنج شنبہ
 رسیدہ شرف ملازمت نواب صاحب حاصل کردہ چنانچہ نواب
 صاحب بسیار مہربانی فرمودند بنا بر اطلاع بعلم آمد -
 و حالا این نیاز مند دامن دولت گرفته توقع از ذات شریف
 آنست کہ نیاز مند را از مریدان خود دانستہ شب و روز در دعاء خیر
 و ترقیات در حال بندہ از درگاہ قادر بے چون و خواستہ باشد کہ
 بمطابق آن مقصود نیاز مند حاصل شود و یقین کہ با شرف ملازمت از

منایت نامہ جات یاد و شادی کردہ یا عشق کہ تسلی از ہر دل تواند
شد۔ زیادہ۔

مکتوب محمد کلیم بنام حضرت منظرؒ

[حضرت منظرؒ کے خلفاء میں محمد کلیم بنو علی کا ذکر آتا ہے۔ صاحب معرلات منظریہ نے ان کا یہی نام لکھا ہے اور ان کے نام حضرت منظرؒ کے اس مکتوب سے اقتباس بھی نقل کیا ہے جو کلمات طیبات میں مکتوب پنجاب و سوم کے عنوان سے درج ہے۔ مگر مقامات منظری میں ان کا نام مولوی کلیم اللہ بنو علی درج ہے اور ان کے بارے میں یہ ہے کہ "از خلفای جلیل القدر حضرت الیثان اندر طریقہ از خدمت مبارک گرفتہ سالما فیوض باطنی حاصل نمودند و بہ نسبت کمالات رسیدہ و اجازت یافتہ بوطن خود رفتند۔" مقامات منظری میں ان کے حالات میں قاضی مرشد آباد کی ضیافت میں شرکت کا ذکر بھی ہے جس سے ان کے قیام مرشد آباد کا پتا چلتا ہے۔ کلمات طیبات میں حضرت منظرؒ کا جو مکتوب ان کے نام ہے (مکتوب ۵۳) اس میں حضرت میر سلمان کے سفر حج کی اطلاع کے ساتھ یہ ہے کہ اگر وہ اس علاقے (بنغال) سے گزریں تو ملاقات کریں اور نواب قاسم علی خاں کو بھی یہ خط بڑھوا دیں جس سے ظاہر ہے کہ محمد کلیم نواب قاسم

علی خان سے بلا واسطہ رسم ملاقات رکھتے ہوں گے۔ محرم
 خلیق انجم بھی محمد کلیم اور کلیم اللہ ایک ہی شخصیت کے
 دو نام خیال کر کے مکتوب کے عنوان میں محمد کلیم اور حاشیے
 میں مقامات کے حوالے سے کلیم اللہ لکھا ہے۔ اور یہی
 درست ہے۔ حضرت منظرؒ کے مکتوبات کا دورا محرم
 "کتابت میرزا منظرؒ" ہے جسے محترم عبدالرزاق قریشی
 نے مرتب کیا ہے اور اس میں بھی کئی مکتوبات میں مولوی
 محمد کلیم کا ذکر ہے ایک مکتوب میں صرف مولوی کلیم صابر
 اور ایک اور میں مولوی کلیم اللہ علی ہے۔ یہ سب مکتوبات
 اس وقت کے لکھے ہوئے ہیں جب کہ حضرت منظرؒ حلقہ
 دہلی سے باہر تھے حضرت نے دہلی کے دوسرے یاران
 کے ساتھ مولوی محمد کلیم کو بھی یاد کیا ہے۔ یعنی یہ
 مکتوبات اُس وقت کے ہیں جب مولوی محمد کلیم دہلی
 میں حضرت منظرؒ سے اکتاب فیض کے لیے مقیم تھے۔
 جبکہ کلمات طیبات میں حضرت منظرؒ کا وہ مکتوب جو
 مریدان کے سفر حج کے سلسلے میں مولوی محمد کلیم کو
 لکھا گیا ہے اس وقت کا ہے جب کہ مولوی محمد کلیم اجازت
 ارشاد کے بعد دہلی سے اپنے وطن واپس جا چکے تھے۔
 ذیل میں محمد کلیم کا جو مکتوب درج کیا جا رہا ہے اس
 میں مریدان کے حوالے سے ایک بات کہی گئی ہے یعنی یہ مکتوب ان کی وفات
 سے قبل کا ہے اور محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے میں حضرت منظرؒ
 کے مکتوبات میں (جو ملا رحیم داد کے ہاتھوں سے شکست لگانے کے ذکر کی
 بنا پر ۲۷ ذی قعدہ ۱۱۸۹ھ کا ہوگا) میں مریدان کا ذکر یوں آتا ہے

” و ساجده میر محمد حسین خان صاحب مرحوم مسجوع شد
 باشد که پیش ازین نوشته ام۔“

۵۸

قبله دو جهان، کعبه جان و ایمان خدایگان مد ظلمک علینا الرحمن
 از کترین محمد کلیم بعد قدمبوس لانهایت عرض آنکه احوال احقر
 موجب شکر است خیریت بندگان جناب مطلوب دارد عنایت نامه که صادر
 یافته بود زبانی اطلاع یافته مفتخر گردید و با حقیر رسید این احقر
 اراده مصمم دارد۔ انشاء الله بعد مبروس مشرف گردد۔ و زبانی
 میر حسین صاحب و قبله اصعارفت که این ضلع بقدم بندگان رشک
 خواهد گردید۔ توقع قوی است که در اینجا اگر ممکن شود سعادت قدس
 برسد۔ ظل فیض رسانی بمردود باد برب العباد۔ زیاده چه عرض
 دارد بخدمات اعزه همراه رکاب، سلام نیاز برسد۔

مکتوبات فتح خان بنام حضرت مظهر

۵۹

خداوند خدایگان فیاض زمان پرورش صاحب مرزا جان جانان
 جیومد ظله ازین صوب فدوی فتح خان بعد از ادای آداب تسلیات
 که شیوه فدویان است معروض می دارد، الحمد لله والمنة که احوال مایه
 است و صحت تندرستی ذات والاصفات شب و روز قرین حال۔ از خدمت

فیض موبہت رخصت شدہ بخیریت درلشکر سیدہ و توقع از ذات عالی
آنست کہ شب و روز از دعا، خیر یادی فرمودہ باشند کہ بمطابق آن
کامیاب گردد و ہموارہ از عنایت نامہ عالی سرفرازی فرمودہ باشند
کہ باعث پرورش است زیادہ چہ عرض نماید - مجمع صاحبان و برادران
سلام دعا برسد -

مکر آنکہ شاہینشاہ درانی در دو آبہ قیام ورزیدہ و معاملت
..... مکانات می شود - ہماں وقت باین سمت تشریف می آرند -

۶۰

بخش فیاض

خداوند خدایگان فیض / زمان پروردگار شد مرزا جان جانان
جیو مدظلہ از ینصوب کترین عقیدت گزینی فتح خان بعد از آداب
تسلیمات کہ شیوہ عقیدت متدان است معروض راک فیض پیر
می گرداند - الحمد للہ کہ احوال ما بخیر است و صحت و تندرستی ذات
فائض البرکات از درگاہ مجیب الدعوات شب و روز مطلوب -
درین ولا قافی شاد اللہ جیو از یابی پت درلشکر آمدہ چنانچہ این
ندوی ہر روزہ بایشان ملاقات می نماید - بنا بر اطلاع معروض
داستہ شد و خبر شاہ از زبانی ملاں عمر و لعل خان واضح رای عالی
خواہ شد -

بخدمت جمیع برادران و یاران خورد و کلان سلام دعا برسد -

۱۸۵۸ء میں محمد علی نے جو ۱۸۵۸ء میں خلیفہ ہوئے تھے، ایک مکتوب میں علامہ
کا ذکر کیا ہے کہ وہ مولوی عبدالرزاق صاحب کے مرید ہیں اور ان پر بھی میں نے توجہ
دی ہے - اور شاہ سے مراد شاہ درانی ہے -

خداوند خدا یگانہ فیض بخش فیض رسان پیر و مرشد جیو مدظلہ
از بیضوب کترین عقیدت گزین فتح خان ادا اب تسلیمات کہ شیوہ
عقیدت ندان است مروضہ راس فیض پراسے میگردد اند الحمد للہ کہ احوال
بحیرت است و صحت و سلامتی ذات والا صفات از درگاہ قادر برحق
شب و روز مطلوب۔ از جناب فیض مآب رخصت شدہ بحیرت نام در
لشکر رسیدہ و خط کہ بہ قاضی پانی پت مرحمت شدہ بود این عقیدت
گزین بان سمت نرفتنہ و از راہ باز چون در لشکر رسیدہ می خواست کہ
ازین جارفتہ خط برساند لیکن بہ سبب آنچہ ارادہ آن طرف بھل
نیامدہ و بطرف بریلی روانہ شدم۔ ازین سبب خط آن خداوند نعمت
را بدست آدم دیگر پیش قاضی فرستادہ ام خواہد رسانید۔

و بہ ملا حسن خان کہ عنایت نامہ بود بمشارالیر رسانید
و مردمان قصبہ پانی پت کہ از قاضی آنجا نارضا ہستند پیش نواب
صاحب خبر رسیدہ و بعد کہیہ نیامدہ۔ و ملا حسن خان گفتہ است
کہ مادر و بیجا در لشکر حاضر ہستم کہ ہر گاہ کہ از قصبہ مذکور نالشی
پیش نواب صاحب می آید ہر قدر مقدور ماست در سعی قصور خواہم
کرد خاطر تشریف جمع دارند و توقع کہ ہر گاہ نماز اداء فرمایند در حق
غلام نظر توجہ بدارند و ہموارہ تا شرف ملازمت از عنایت نامہ ہر فراز
می کردہ باشند۔ زیادہ حد ادب۔ بخدمت جمیع یاران حاضر الوقت
از ~~بیش~~ از فتح خان سلام دعا برسد۔ بخدمت ملا محمد نسیم سلام
نیاز رسانند۔

لہ محمد حسن خان خانزادہ۔ ان کے مکاتبات پیشی تر آچکے ہیں۔ حضرت مدظلہ
نے فتح خان کو بھی قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے مقابلے میں سفارش کے لیے کہا ہوا۔
اور ممکن ہے کہ یہ فتح خان خالصا مان ہوں جو روہیلہ سرداروں میں سے تھے۔

مکتوب والدہ عبدالرحیم بنام حضرت منظرؒ

[ملا عبدالرحیم کا ذکر مجموعہ ہذا کے مکتوب ۳۸ میں آتا ہے۔ یہ مکتوب یرمسن نے حضرت منظرؒ کے نام لکھا، وہ لکھتے ہیں: "و حیدریان کہ یکے ملا عبدالرحیم نام یک قوم در آنولہ یافتہ..." بر کیف تیر معین کرنا مشکل ہے کہ شاہ جیو اور عبدالرحیم جن کا ذکر مکتوب نیل میں ہے کون تھے]

۶۲

ہو المعز

بجناب کرامت مآب قبلہ حاجات صوری و معنوی مدظلہ العالی۔
بر ذات عالی صفات مبرہن و ہویدا است کہ این ضعیفہ نہایت بیخ
چار کس اطفال دارد و شاہ جیو کہ شیوہ عزالت اختیار کرده اند اگر (چی)
رزا ق مطلق حق است لیکن اسباب ظاہر دنیا شرط است۔ خالق جل شأ
ذات حضرت را برائے ما مردم دستگیر کونین خلق فرمودہ اند لاچار
محض شدہ متصدع اوقات شریف است کہ دستگیری بظاہر اینقدر
باید فرمود تا یہ اطفال نان و پستی نہ بہم رسد۔ یا شاہ جیو را تلقین
باید فرمود کہ درین امر لایبوی دنیا گزیر حرکت نمایند۔ زیادہ بندگی و
حد ادب۔ ع رضے
والدہ عبدالرحیم

نہ پستی پشتو کا لفظ ہے، معنی پتلی دال۔

مکتوب حمزه خان بنام حضرت منظر

۳۳۳
 در شاد گاه یاری آگاه دل، کعبه دین و دنیا سلامت
 از بنده غلامان فدوی حمزه خان بعد از سلام بزرگی و غلای
 بجا آورده بغیر میر عالی می گردد که بجاری این حدود بعد شکر است تمامه
 وصحت و تندرستی آن ذات شریف دم بدم نیکو مطلوب - ثانیاً آنکه عطاقت
 عظامی در باب طلب اسپ که صادر شده بود شرف ورود یافت -
 صاحب من بموجب ارشاد اسپ مذکور مصحوب میر اسمعیل و سایر علی
 بخدمت رسول داشته یقین که خدمت خواهد رسید سابق زبانی بعضی
 معلوم شده که آنصاحب داعیه فروختن اسپ می دارند - درین باب است
 فدوی در دل فہم که بجائے دیگر رفتن اسپ خوب نیست ، اگر خواه مخواه
 آنصاحب (را) اراده فروختن است اگر نزد ما خواهد ماند از همه
 بهتر اگر مرضی آنصاحب داشتن اسپ نزد خود شد ، این از
 همه خوب شد که درین کار بماند و بنده بهر عنوان وابسته آنجناب است
 زیاده عرض بزرگی -

مکرر آنکه بخدمت میر صاحب جیو و میر ابوالعوالی جیو از طرف
 حاجی میر محمد خان و سید بان (کذا) و علی خان و حمزه خان میر افضل
 خان ، محمد یار خان ، عزیز الله خان و رحم خان و لال محمد و روس دوه (کذا)
 سلام بزرگی قبول فرمایند -

مکتوب غلام نبی بنام حضرت مظهرؒ

[مکاتیب میرزا مظہرؒ مرتبہ عبدالرزاق قریشی کے کئی مکتوبات
 میں حضرت مظهرؒ نے غلام نبی کا ذکر کیا ہے جن سے معلوم
 ہوتا ہے کہ یہ یانی پت کے رہنے والے اور حضرت مظهرؒ کے
 ایک واقف "خانیۃ اللہ خان جیو" کے بڑے صاحب زادے
 تھے۔ اور حضرت مظهرؒ کے مرید بھی تھے کیونکہ ان کو یارانِ طریقہ
 میں سے ایک بزرگ کہہ کر فرد حضرت مظهرؒ نے متعارف کرایا ہے
 (مکتوبہ مجموعہ محترم عبدالرزاق قریشی)۔ غلام نبی نے
 قاضی سنا اللہ بانی پتی کے صاحب زادے دلیل اللہ کو
 فن تیراندازی سکھایا تھا (مکتوب ۱۱۸ مجموعہ قریشی)
 جس زمانے میں حضرت مظهرؒ نے سفر حج کا ارادہ کیا تھا،
 غلام نبی عظیم آباد کا قصد رکھتے تھے (۱۱۸۸ م) اور غلام
 کا جو مکتوب دلیل میں درج کیا جا رہا ہے وہ اسی زمانے کا
 ہے۔ مگر غلام نبی یا تو عظیم آباد گئے ہی نہیں یا پھر جلد واپس
 آ گئے تھے کیونکہ حضرت مظهرؒ کے ایک مکتوب (مکتوبہ مجموعہ قریشی)
 بنام قاضی احمد اللہ میں جو صفر ۱۱۹۰ م کا معلوم ہوتا ہے کہ
 حضرت مظهرؒ نے بیان غلام نبی کو بھی سلام لکھا ہے۔
 اب ذیل میں محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے سے
 حضرت مظهرؒ کے مکتوبات کے ۱۵۹ اقتباسات پیش

کہ اس میں دو سطروں اور سکوں کے مشترکہ خطے کا ذکر ہے جو نواب ابوالقاسم خان پر کیا گیا
 تھا جبکہ نواب ابوالقاسم خان اپنے بھائی کا صاحبِ حیدر الدولہ کی طرف سے اپنی پت پر اسلام ہوا

کیے ہاتھ میں جن میں غلام نبی کا ذکر آیا ہے :

(۱) مکتوب ۷۵ : بنام قاضی ثناء اللہ
 "خدا صبح غلام نبی جو نام غزیری از یارانِ ^{میر} ^{میر}
 روانہ دہلی می شونند۔ فرست کر نیست۔۔۔ مان غلام نبی جو
 را قوجہ برادرہ باشند" (ص ۷۷)

(۲) مکتوب ۷۶ : بنام قاضی ثناء اللہ
 "فقیر اللہ و غلام نبی بقصد عظیم آباد بہ دہلی می آئید
 در حق اینہا بسیار رش بہ برادران آئی باید نوشت" (ص ۸۷)
 (۳) مکتوب ۷۷ : بنام قاضی ثناء اللہ
 "و حمایت اللہ خان حیر مرز ہمراہ غلام نبی لیسر کلان
 ایشان روزی آمدہ بود در شہر است و لیسر فوردم درینجا
 است" (ص ۱۰۶)

(۴) مکتوب ۷۸ : بنام قاضی ثناء اللہ
 "و درین ایام دلیل اللہ را با سید غلام نبی علاقت ملذ
 فن تراندازی و موافقت مزاجی زیادہ از حد است پس در تقدیسات
 مرفوعہ سید مذکور کہ ہم آشنای فقر دم آشنای آن بر خود دار است
 توجہ از اہم مہمات باید دانست و لیسر توجہ رعایت جانب
 از واجبات خیال باید کرد کہ درین صورت فقر مہزون خواہد شد
 (ص ۱۷۴)

(۵) مکتوب ۷۹ : بنام قاضی ثناء اللہ

"میر غلام نبی دعا" (ص ۱۷۴) اسی مکتوب
 میں حمایت اللہ خان جو کوہی دعا لکھی ہے۔

(۶) مکتوب ۸۰ : بنام حاکم قاضی ثناء اللہ
 "غلام نبی درلقضای قرض جواب صاف داد" (ص ۱۹۱)

(۴) مکتوب نمبر ۱۲ : بنام قاضی احمد اللہ

”تھایت اللہ خان و..... بیان غلام نبی سلیم“
(ص ۱۹۵)

لیکن اسی مجموعہ کے مکتوب نمبر ۶۲ سے یہاں ملتا ہے کہ
حضرت مظلومؑ کے تعلق کے لوگوں میں ایک ”غلام نبی
پیر شیر محمد“ بھی تھے۔ ان کا ذکر مکتوب مذکور میں
لوں آتا ہے :

”جواب ان را مفصل نوشتہ بدست غلام نبی
پیر شیر محمد چہار پیشتر فرستادہ ام رسید باشد“
(ص ۸۸)

پر کیف اب وہ مکتوب ملاحظہ ہو جو غلام نبی
نے حضرت مظلومؑ کو لکھا ہے :

۶۲

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔
اس عہد توحید گویمت کو مکان (۶)
ہم ز بیان مبتدی ہم ز نشان منہی
قبلہ دو جہان، کعبہ دین و ایمان، سلمہ الرحمن - زمین خد
بہ لب ادب بوسیدہ لعل حق حضور فیض محمودی رساند - الحمد للہ، تا
حین تحریر بفضل حق العیوم بدون قبلہ حقیقی نیم جان توہام، و
سلامت ذات والا صفات مقصود از حیثہ کہ غلام در عالم صورت
مرخص شدہ کدام وقت بے تصور حضرت قبلہ نیست بموجب

ارتداد ہمیشہ در مداومت و رزق مراقبہ سعی بلیغ می نماید۔ اکثر گاہ دل را لذت از آن حاصل می آید و گاہے بصیحت در باطن خود نمی بیند۔ و از فیض صحبت چه لذتہا است کہ نیافتہ۔ دل ہمیشہ می خواہد طوف کوی جانان کردن لے پرو بالے۔ واسے ناتوانی۔ ارادہ مصمم بود کہ اندکے ہم از سدر منقہ ما یحتاج فراغت می شد، قدم از سر ساختہ، چندے بجناب عالی گزرا میزدہ سلوک تمام کند۔ زہے سعادت آنکسان کہ در حضور پر نور اند۔ ہیہات، ہیہات، طلب دنیا مانع عقبی گردد۔۔۔۔۔ تخم روزی در پراگندگی ریختہ اند۔ لے اختیار بہ سمت مشرق می باید رفت۔ بگاہ رجب کہ ارادہ مصمم بود موافق آن خورد، صورت نہایت۔ در شہر حال اگر قسمت بآن صوب می گذر لاچار۔ دگر خیریت مدام است و بس

عرض
غلام نبی

مکتوب جان عالم خان بنام حضرت مہر

۶۵

حضرت صاحب قدوة السالکین زبدۃ العارفين حضرت صاحب
دام اجلالہ و افضالہ۔

بعض عرض ہندگان عالی متعالی می رساند۔ آرزوی دریافت قدوسی
خادمان از اندازہ معروف خارج۔ اگرچہ بنور قدوم در عالم ظاہر
مشرف اندوز گردیدہ، غامما در عالم باطن یکے از علما و خادمان
کہ یعنی عظیم آباد، حیا کہ حضرت نظر کے مکتوب عطا (عجوز قرینی) میں ہے۔

آن جناب آرزوی دارد که نطفه و توبه آن پادی مریدان حامی این
 غلام گردد، بدریافت سعادت قدوس مشرف می گردم. کل امر
 مریدان باوقاها بران شاکر، امیدوار توجهاست چنانست از توبه
 دلی که فلاح و صلاح کونین این غلام در ضمیر آن مضمراست طرح
 انظار گریانه خواهند داشت از وجه غلامی که در انتخاب فیض مآب
 دارد، توبه نیکو برپنجای میرمن و روشن

المی ظلم محدود
 مکترین غلامان
 جالعالم خان

مهر

نعت خان
جالعالم خان ولد

مکتوب امانی بیکم بنام حضرت مظهر

(بقلم سید علی احسن)

۶۶

حضرت قبله دو جهان سلامت - از مکترین امانی بیکم
 بعد از عرض بزرگی معروض راے خاطر فیض پیراے واقع خاطر شریف
 یادر که بعضی الی و از توبه دعا می خیر آن مرشد برحق بحر و نافعیت از الهام
 به عظیم آباد تباریح چهارم شهر رجب المرجب رسیده از قله های

و برادر عزیز ملاقات میسر آمده هزاران غری و انبیا طروداد - و هنوز
از میر غری الدین حسین ملاقات نه شده ، از عظیم آباد دوسه منزل جاب
تشریف دارند ، لیکن بیکار نشسته اند - و حضرت قبله گاهی و برادر عزیز
نیز عدم روزگار معطل اند - از بیکاری این صاحبان البتہ بخاطر لال و
اندوهی گذرد ، توقع آن دارد که از دعای غیر فراموش نه فرمایند - و اگر از
راه شفقت و مہر نوازی گاہی از دو کلمہ غریب صحت مزاج تریف
یاد و سر فراز فرمایند ، عین نوازش و تقویت خواهد بود - زیادہ چه عرض
نمودہ آید -

بخدمت گرامی مشفقہ مکرمہ حضرت والدہ صاحبہ و برادر صاحب
و ہمیشہ عزیز دامن بگم سلمہ اللہ بزدی و سلام بعد نما قبول و موصول
باد ، و از طرف دایہ ادا ب بزدی نیز قبول باد -

از راقم الحروف اصفح العباد سید علی احسن ، و میر علی
محسن بزدی و نیاز قبول فرمایند - اگر چه بصورت ظاہر کمالات سہای
برہ اندوز نہ شدہ ، لیکن سعادت معنوی و ملاقات روحی کہ
فیض و کمال عارفان است حاصل -

مصاحبت چه فرو راست آشنائی را

ہنوز باد یمن محو نکلت عری ست

زیادہ بزدی بزدی - خط ملفوف بخدمت والدہ صاحبہ فرستادہ شدہ
البتہ توجہ فرمودہ خواہند رسانید -

مکتوبات محمد خان (ہمشیرزادہ دوندے خان)

بنام حضرت مظهرؑ

[محمد خان، روہیلہ سردار دوندے خان کے بھائی تھے جو
سری سے دہلی آکر حضرت مظهرؑ کی خدمت میں رہے تھے اور تربیت
حاصل کی تھی۔ حیات حافظہ رحمت خانؑ میں انھیں حافظ
رحمت خان کا بھائی بتایا گیا ہے، اور یہ بھی درست ہے کیونکہ
دوندے خان حافظ رحمت خان کے چچا زاد بھائی تھے اور محمد خان
کی والدہ حافظ رحمت خان کی چچا زاد بہن تھیں۔ حضرت مظهرؑ
کے میں مکتوبات بنام قاضی ثناء اللہ یانی پتی (غنا) علیہ
غنا، مجموعہ مرتبہ عبدالرزاق حرکتی) میں محمد خان کا ذکر آیا ہے
مکتوب غنا میں ہے کہ دریں اثنا ہمشیرزادہ دوندے خان
محمد خان نام، جوانے ازبکان طریقہ برائے کسب مقامات
از بسولی رسید۔ چند روپیہ و سواری رکھ کر ہمراہ دارد۔ احوال
ایں حال غلط نموده مکلف و محک شد کہ قصہ گنہگار باید کرد۔
..... مردم فائز ہم راضی بہ سوز شدند چنانچہ پس فردا کوچ است
یہ مکتوب وہی سے لکھا گیا ہے۔ مکتوب غنا میں جو ای سلیہ کا
ہے، قاضی ثناء کے جردی گئی ہے کہ مردم کل روز سے شنبہ روز ہم
ماہ معہ بدرقہ حفظ الی بہ ہمراہی برخوردار محمد خان ہمشیرزادہ
دوندے خان کہ برائے کسب مقامات آئندہ بود و مولوی تحت
و میان مراد یار قدیم و میان پیر علی باچہ روہیلہ ہستہ ہندوئی
در سواری رکت و چکر وہ اسباب روانہ سنبھل شدند
مکتوب غنا میں بھی محمد خان کا ذکر ہے مگر اس میں ہمشیرزادہ

دو ذریعہ خان کی مراحت اسن چہ اور اس لیے اس مکتوب کے
 محمد خان سے مراد محمد خان برادر نامدار خان بھی ہو سکتی ہے جن
 کے مکتوبات پیشتر آچکے ہیں۔ اس مکتوب نمبر ۱۳۱ میں حضرت
 نظر مکتوب ہے کہ محمد خان عامل رقعہ از یاران طریقہ است
 اگر طلب نماید تو جہی دادہ باشد و نیز لیکر کہ کوطنی رہے
 واضح رہے کہ یہ مکتوب (نمبر ۱۳۱) ۱۱۹۰ م کا ہے کہ اس میں
 نواب ابوالعاصم خان (م ۱۱۹۰ م) کے انتقال کی خبر ہے۔
 بیان محمد خان کے دو مکتوبات پیش کیے جا رہے ہیں
 ان میں پہلا حضرت نظر سے تعلق بیعت قائم ہونے سے قبل
 کا معلوم ہوتا ہے اور ان میں یہ درخواست کی گئی ہے کہ حضرت اگر
 بدالوں کی طرف تشریف لائیں تو غریب خانہ راہ میں ہے ایک عقد
 قائم فرمائیں۔ دوسرے مکتوب کے انداز تحریر سے صاف ظاہر ہے کہ
 یہ تعلق بیعت قائم ہونے کے بعد کا ہے، بلکہ اس میں دہلی کے
 یاران طریقہ کو سلام بھی ہے گویا یہ محمد خان کے دہلی میں حضرت
 منظر کے زیر تربیت رہ کر لبولی والی جانے کے بعد کا ہے۔
 اب وہ مکتوبات ملاحظہ ہوں:

۶۷

جانبان صاحب سلمہ اللہ الواہب۔
 شاہ صاحب قبلہ مسٹر شادان و کعبہ مستغنیان، حضرت شاہ صاحب
 سلامت۔ مقصر الخدمت محمد خان بعد گزارش لوازم تلبیات و قدیم
 کہ سرمایہ سعادت دو جہانی است معروض حاشیہ نشینان محفل خلد مشاغل

می رساند. احقر اگرچه از سعادت قرب حضور دور است. لیکن در حفظ الذیبت
آن خلاصه دودمان عالی موصول. امید که این مخلص غایبانه را از توفیق خاتم
فیض ماکثر فراموش نفرمایند. و اگر داعیه طبیعت گرامی به سمت بدوون
مصرف باشد، چون غریب خانه در راه است، توجه مبذول فرموده برای
یک روز به قدم کرامت لزوم طلبه احقر را منور سازند، تا بمشاهده دیدار
شریف و قدسوس سامی سعادت اندوز گردد. زیاده حد ادب دانستند.

۶۸

بجناب پیر و مرشد برحق، قبله و کعبه دین و آخرت، معروض
می دارد که از ثواب صاحب قبله که در بسوی تشریف آورده بودند،
خبر صحت و سلامت ذات عالی استماع یافته بود. هزار سجده شکر بدرگاه
واب حقینی بجا آورده آنچه از تمنای شرف ملازمت و پیوری قدسوس می گذرد.
ادبیانه تعالی دانا است. همواره مستعدی این دعا را است که بزود تر اوقات
این سعادت عیسر آید. زیاده حد ادب. بجناب عالی و والد صاحب عرض کونش
میاں پیر علی و محمد منیر بیو و میاں محمد مراد و آخوند نسیم سلام خوانند. والد
غلام و غلام زاده مع مادر خود تسلیات می رساند. ملائها آخون خان محمد
قادر داد خان کونش می رسانند. فقط. محمد خان

ملکوتات ضیاء الدین حسین بنام حضرت منظر

۴۹

قبله نیازمندان و کعبه مستمندان دایم افضاله سلامت
 اضعف المخلوقین فقیر ضیاء الدین حسین بعد تقدیم مراسم بزرگی
 و نیاز معروض می دارد که الحمد لله احوال این مسکنت مآل بجز ایراد
 ذوالجلال سترون است و صحت و سلامتی جناب فیض مآب در همه حال
 مستدعیست از سبحانه و تعالی ظل عاظمته عالی را بر مغارق مستر شادان
 و شمع نیازمندان و بیماران سلامت دارد قبله من ! آرزوی سعادت
 قدسوس آنچه بر دل نیاز منزل مستولی است شرح آن از حد احصاء بیرون
 است روزی غنی گذرد که سواے این آرزوے دیگر خیال باشد
 اما موافق ازین سعادت محروم داشتم امیدوار است که
 عن قریب به تحصیل این سعادت میمنت لزوم بگذرانند و سبحانه
 تعالی علایک قدیر و بالاجابه تجدیر - درین روزها خیر قدوم
 میمنت لزوم به بلده پانی پست استماع یافته که عن قریب به تحصیل آرزوی
 نیازمندان این ضلع متوجه خواهند گردید - درین تنها روز و شب انتظام
 دارد - حق سبحانه و تعالی امیر آرد قبله و کعبه من درین ایام از هجوم
 عوامل عوارض روحانی که غیر از جناب عالی از هیچ جانب به نظر نمی آید
 امید است گری دارد از وساوس و خطرات شیطان رجیم که بغتة
 مستولی قلب می شود و به لغو و لاجول همان آن مدافعت می نماید
 و بعد زمانے باز خطرات وارد قلب می شود و دفع می گردد
 و آن خطرات را نمی تواند معروض داشت - بعد مدافعت آن خیالات

دریم و حزن آن قدر گرفتاری ماند که قریب ہلاک نوبت می رسد۔
 درین حالات غرازدست گیری جناب عالی صلاحیت ممکن نیست۔
 امیدوار است کہ بمعالجه این مرض قلبی کہ از چند گاہ مستولی حالات
 است۔ بتوجہات عالی مسدود شود و درین بابت ہرچہ ارشاد بہ عمل
 آرد۔ زیادہ ازین حد ادب ظلم محدود باد۔ نور چشم مولوی قلندر بخش
 آرزو سے قدمبوسی دارد۔

۷۰

حامداً و مصلياً

قلیہ و کعبہ دو جهان مظہ العالی۔ بعد تقدیم مراسم عبودیت
 و نیاز برض عالی متعالی می رساند۔ آرزوی ملازمت سرا سر سعادت
 بحضرت مستولی است کہ شرح آن درین قسطا میں نمی گنجد حق سبحانہ و
 تعالیٰ باین دولت مشرف گرداند۔ ہنگامہ این اضلاع علی الخصوص
 آمد آمد شاہ ابدالی ازین سعادت مقصود داشت کہ از حالات
 اضطراب قلب نمی توانم معروض داشت و کفای باللہ شہیدا۔ امیدوار است
 کہ بحال این نیاز مند توجہ مبذول شود کہ ازین گرداب بلا برآمدہ باین
 سعادت غنیمی مشرف گردد۔ مجلاً از حالات این غلام نور چشم میان
 قلندر بخش صاحب برض عالی رسانیدہ باشد کہ از توجہ مروجہ نور چشم
 در سلک غلامان آنجناب منسلک گشتہ و چند روز مشمول لوتجات

لے جیسا کہ اس فقرے سے ظاہر ہے مکتوب نگار ضیاء الدین حسین
 مولوی قلندر بخش کے والد ماجد ہوں گے جو حضرت منظر کے ممتاز خلفاء
 میں سے تھے۔ اور تھا نیکر کے رہنے والے تھے۔

گشته، در توجہ اول گریه بسیار غالب ماند و بیاضی نمودار شد و در دیگر
توجہات الوان مختلف بیاض و سواد و نزد قام و گل های زنگار رنگ
نمودار شده و می شود و چند دفعه رویای عجایب و غرائب بمشاهده آمده
این همه را شکر یکے نمی تواند کرد

گر بر تن من زبان گردد هر موی

یک شکر وے از هزار نتوانم کرد
الحال رویای الوان بدستور است - منصل احوال غلام را نور چشم
بعرض عالی رسانیده باشد - از فضل و کرم امیدوار است که تا حصول دولت
آستانه یوسی توجہ بحال غلام مبذول شود - و وقت حلقه غلام هم تریک توجہ
گردد - زیاده ازین معروض داشتن حد ادب نه بیند - زیاده بندگی
و نیاز و عجز و انکسار -

۷۱

حامداً و مصلیاً

قبله و کعبه نیازمندان مدظله

آه من العشق و حالاته احرق قلبی بحر اراته
ما نظر العین الی غیرکم اقسم باللہ و آیاتہ

بعد ادای مراسم نیاز و بندگی معروض می دارد

آرزو دارم که خاک آن قدم توتیای چشم سازم دم بدم
حالات خود را سابق بعرض رسانیده و نور چشم میاں قلندر بخش منصل
گزارش کرده باشد - ازان جا آرزوی ملازمت سر اسر سعادت از حد گذشته
وی گذرد - حق سبحانه و تعالی بزودی میسر آرد، که آمد آمد ابدالی

خیله در تردد انداخته، عن قریب که بفضله سبحانه ازین تشویش و کمی
می گردد، خود را بحضوری رساند، امیدوار است که فدوی را از آن خود
تصور فرموده شود، غائبانه مشرف باید داشت - دیگر شرح احوال
موجب ملال است - زیاده چه گزارش رود - ظل عاطفت عالی مدام
مستدام باد - آمین یا رب العباد - زیاده بزرگی و نیاز -

مکتوب منصب خان بنام حضرت مظهر

۷۲

قبله جاودان، کعبه مریدان حضرت پیر و مرشد حقیقی سلمه الله تعالی
غلام فدویت نهاد منصب خان آداب تسلیمات و مراسم تعظیفات که
شیوه غلامان خاک پای بلکه آئین سگان آستان جناب فیض مآب
است معروض می دارد از خدمت سراپا فیض و برکت مرخص شده در لشکر
رسید و صبح آن از موجودات فراغت حاصل نمود و موجودات برادری
ملاک نامرتا حال نه شده - غلام که هر وقت و هر هنگام امیدوار تو جهات و
ستوقع ادعیه ذاکیه بوده سود و بهبود دارین دران میداند - امیدوار است
که تا حصول قدمبوس بدعای خیر یار فرما باید بود - زیاده معروض ندارد -
از فدوی سراپا نیاز ملاک محب الله تسلیمات و قدمبوس قبول باد -
بخدمت همه یاران از منصب خانی سلام نیاز برسد -

مکتوب محمد وجیہ الدین بنام حضرت منظر

[وجیہ الدین نام کے ایک شخص کا ذکر حضرت منظر نے اپنے ایک مکتوب (ع ۱۳ مجموعہ عبدالرزاق قریشی) میں جو قاضی شاد اللہ بانی پتی کے نام ہے، یوں کیا ہے: "گرام شخصہ بر شیخ وجیہ الدین صاحب عرف شیخ مٹھا کہ بجائے برادر و فرزند فقیر اند و نیز با شما برادری دارند، دعویٰ کردہ - یقین است کہ آپ حق است بہ عمل فرمایید اور۔"]

۷۳

حضرت سلامت! آرزوی ادراک قدمبوس زیادہ ازانت کہ بہ تحریر درآید۔ از خدمت شریف مرخص شدہ، بہ مراد آباد رسیدہ، ہمدان ایام بہ آنولہ رفتم و الحال چند روز شدہ کہ باز بجائہ آمدہ ام۔ احوال حویلی سید اصالت محمد خان رو برو گذارش کردہ بودم و برائے حویلی دیگر متصل آن کہ بہ پیرسین مالک موقوف داشتہ بودم چون معلوم شد آن مکان خالی نمی شود۔ و یک حویلی دیگر خام متصل میر خیر علی بہست مالک آن در بریلی بہست اجازت آن ولعین کرایہ موقوف براو است لیکن بے ملاحظہ و پسند نہ گفتہ شدہ اگر مرضی شریف باشد یا و گفتہ شود۔ یک دالان خام و کھپری پیش دالان و صحن مناسب و دو حجرہ دارد و بیرون دروازہ احاطہ لوگیر دارد کہ قابل بود و باش است و اگر در اینجا صورت اقامت خواہد شد بتدریج زمین ہم میسر خواہد آمد کہ دران مکانے ساختہ شود۔ بہر حال تشریف فرمودن دریں شہر سعادتے است کہ خدا میر آورد

یک قدر ارسال داشته می رسد - پیش ازین زبانی شخصی متشیع شنیده
 بودم که کتاب جنکۃ العالیہ فی فضائل معاویہ تصنیف است
 از تصانیف شاه ولی اللہ صاحب - هر چند قائل معتبر بود لیکن فقیر بامرار
 تمام تکذیب و سہ کرد و بہ بعضی مقدمات کذب این خبر ذہن نشین
 و سہ کردم - طرفہ اتفاق است کہ در الاولیٰ عزیزے پیش راے بہادر سنگ
 باز مذکور نموده فقیر بارے تکذیب و سہ کرد - لیکن از بہادر جیو معلوم
 شد کہ کتاب مذکور دو مجلد ضخیم در شاہجہان آباد پیش من بہ بیع آمدہ بود
 فقیر گویا کہ پیش ازین در وجود این کتاب شک داشتم - حالا کہ وجود
 آن محقق باشد ظاہرا شیعہ کہ قول "لذین یکتبون الکتاب بایدیم
 ثم یقولون ہذا من عند اللہ لیستروا بہ ثمنا قلیلا" گویا بیان حال آنها
 است برائے عداوت ایشان این ہمہ درد سر بر خود کشیدہ باشند و
 فضائل شخصی کہ جمیع محدثین انکار حدیث وارده در باب و سہ کردہ اند
 و نسبت وضع و بطلان بآن کردہ - این چنین عالم محدث چہ گونه خواہد
 نوشت محض افتراء و بہتان است - بنا بر اطلاع گذارش نمود کہ
 آن مخدوم ہم و مولوی ثناء اللہ صاحب ہم از تصنیفات ایشان بہ تفصیل
 مطلع اند - از حقیقت حال اطلاع باید فرمود - و بہادر جیو از کتاب مذکور
 بعض فقرات نقل می کردند کہ از ان کذب صریح معلوم می شد - بعض کلماتی
 کہ منسوب بہ نواسب است و سید یوسف علی خان ساکن رواری
 (رلیواری؟) ہم می گفتند کہ از دوسہ معتبر چنین شنیدہ ام - زیادہ
 چہ عرض نمایم -

از خانصاحب محمد علی خان جیو و بندہ محمد و حبیب الدین بزرگی التماس

است -

مکتوب اسدخان بنام حضرت فخر

۷۴

می رساند که تا تحریر این عرضی نهم رمضان المبارک است -
 فدوی مع متعلقان و توابع از توبه عالی متعالی به عافیت است و خبر صحت
 و سلامتی ذات عالی مسئل - از دیر رسیدن نوازش نامه که مشعر بر ^{فیت}
 مزاج اعتدال امتزاج طبیعت فدوی عقیدت سرشت بسیار متعلق است
 امیدوار است که بحواب آن سزاوار شود - زیاده چه عرض نماید - محمدی
 و دولت النساء مع والده و نانی و همشیره اسم باسم کورنش می رسانند
 عرض

اسدخان

مکتوب برادر خواجه فتح الله بنام حضرت فخر

۷۵

بعد بجا آوردن آداب قدمبوس بر عرض می رساند امروز که تاریخ
 چهاردهم شهر ربیع الاول است مع برادر گرای قدر خواجه فتح الله صاحب
 و نور چشمان مغلو و حاجی و دادا صاحب به توبه آن قبله عزیز ^{شکر}
 است و خیریت مزاج مبارک لیل و نهار از جناب اوسیحانه مستدعی است
 احوال سرایا ملال خود را چه شرح دهد که بقلم راست نمی آید - آنچه از مکروهات
 زمانه صدمات کشیده و می کشد - هوش و خواص مطلق نمانده که التماس

نماید بعد مدت پنج سال نوازش نامه متضمن برین سافه، جابرگاه خواجہ
 کامیاب کہ حق تعالی بیاوردہ پر تو نزول افروختہ از مطالعہ آن حالتی
 بد دل طاری گشتہ کہ ہمہ تاب و طاقت سلب گردید و عجب حیرانی لاحق
 شد کہ آسمان و زمین در نظر تیرہ می نماید۔ با وجودیکہ صدوبات زمانہ از
 حیدرے لاحق است کہ یک دفعہ آسمان بر سر ریختہ و مرزہ زندگی پیچ نمادہ
 بد حیدرے ایام زندگی را چار و ناچار کہ درین بے اختیار است خیلے بہمیزی
 ارمی برد کہ درین اثنا این ساخہ ارقام شد۔ از دریافت آن
 بچہ ایام زندگی تلخ کہ خاک برین زیستن خدا داند چہ عرصہ کشد۔
 سخت بجان کندن بسر خواهند شد۔ آن قبلہ گاہی درین مدت این غلام
 را یاد نہ فرمودند ہر گاہ یاد فرمود این ساخہ ارقام شد۔ ارقام فرمودن
 این چہ فائدہ داشت چرا کہ او شان تنہا بودند عیال و اطفال نہ داشتند
 کہ بزدہ ازین خبر رسیدن خبر گران آنہای شدیم۔ پس فائدہ شدہ
 کہ پیش از مردن حالت مرگ معائنہ گردید۔ درین ایام پیری کہ روز
 بہ روز قوی ضعف افزونی دارد۔ علاوہ صدعات زمانہ، بچو
 شکستہ آوردہ کہ پیچ باقی نہ ماندہ، حق تعالی بہ تصدق حضرات
 ایمان سلامت برد۔ پس یارچہ کہنہ او شان بہ کدام شیخے باید
 داد، بزدہ چہ خواہد کرد۔ و دوا شرفی کہ ہستند بہ اطفال مرزا
 فتح اللہ کہ خیلے در حالت افلاس گرفتار اند و بزدہ طاقت ندارد کہ
 خبر گیر او نہا شود۔ او شان را بغریزند کہ مستحق اند و بکار او شان
 بیاید۔ غرض حواس تحریر نہ داشت کہ مفصل عرض می گردد۔ از مزاج
 کل مردمان محل دیگر تردد لاحق شد۔ حق تعالی شفاے کامل
 عطا فرماید۔ نور چشمان مغلو و حاجی و دادا صاحب قدمبوس
 می نمایند۔

مکتوب امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد بنام حضرت منظر

۷۶

بعض عرض قبلہ دو جہان، کعبہ جاودان سلمہ اللہ تعالیٰ می رسد
 فدوی خاک پای امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد بعد اداے آداب
 کورنش و بندگی معروض می دارد۔ غلام احوال کار خیر عاجزہ فتح محمد
 کہ از قدیم واجب الرعايت عالی بود در دار الخلافہ بجناب عالی
 مفصل معروض داشتہ بود۔ ارشاد شدہ بود کہ خاطر جمع دارد۔
 خداے تعالیٰ فضل خواہد کرد۔ چون غلامان سوائے ذات شریف
 درین وقت ملجا و پشت پناہ ندارد و احوال غلامان این
 است کہ بجهت نان و پارچہ محنت طی دارد۔ بحر صبر و شکر علاج
 ندارد۔ از فضل و کرم عالی امیدوار است کہ بحال فدائیت و بندگی
 فدویان نظر فرمودہ صرف عند اللہ دانستہ این قدر توجہ مبذول باید
 فرمود کہ غلامان از کار عاجزہ فراغت حاصل گردد۔ بہ دعا گوی عالی
 مشغول باشند۔ واجب بود بعض رسانند۔ زیادہ حد آداب۔
 فدوی پیر محمد انوار کورنش بجناب عالی می رساند۔

عمر حسنہ

غلامان قدیمی امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد

مکتوب افضل بنام حضرت مظهرؒ

۷۷

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین والصلوة والسلام علی رسولہ محمد وآلہ
 واصحابہ اجمعین۔ جناب اقدس مقدس بندگان عالی حضرت
 میرزا صاحب و قبلہ خداوند خدائگان احقر افضل بعد ادائے آداب
 نیاز مندی با وسلا مہما معروض می دارد کہ ضعف مزاج حضرت قبلہ گاہی
 بہ دستور و تشنہ لبی این مشتاق روز بروز در ترقی حقوق ایشان نہ بدرجہ
 نیست کہ ازین طرف در حین وقت چشم پوشی کردہ بہت التساب سعادت
 بعالی خدمت رسید صرف در بودن خدمت ایشان ہزاران سعادت ہا
 دارین مندرج است۔ لہذا در پے حصول سعادتے از سعادت دین
 محروم ماندہ۔ انشاء اللہ العزیز ہمیشہ اندک قوت بیابد و ضعف بر طرف
 شود۔ شرف اندوز عالی جناب می گردد۔ امید کہ غایت از توجہ مرحمت
 سامی ذخیرہ اندوز فیوضات کرد۔ باقی خیریت است۔ و مشتاقان ستر
 قدوم میمنت لزوم اند۔ لالہ لچمین سنگہ بہ بندہ ربط قدیم دارد۔
 در کار خود یگانہ روزگار است۔ بخدمت زانو نشینان استانہ
 خود را خواہد رسانید۔ امید وارم کہ در حق مشارالہ توجہ می فرمودہ
 اگر درین نواح یکے بنویسند بہتر، والا در پورب بہر کہ مناسب دانند
 برائے نامیردہ قلمی فرمایند، و بندہ را بنوازند۔ حضرت قبلہ گاہی
 قدمبوس و سلام و محمد صبر و برکت اللہ کور نشما و اندرون بخانہ

احقر و محمد منیر و بہولی آداب کنیز گانہ می رسانند، و میان غلام رسول و غلام حسن نیز قدمبوس بعرض می رسانند۔

غالب است کہ نواب صاحب ہمراہ محب اللہ خان صاحب تشریف بردہ باشند، و اگر در انجا باشند سلاما مطالعہ فرمایند۔ بیارانِ حلقہ نام بنام سلاما مطالعہ باد، والسلام۔

بخدمت شریف مولوی سناء اللہ صاحب سلاما متذقانہ التماس است

مکتوب نادعلی پسر شیخ غلام محمد بنام حضرت مظهر

۷۸

بخدمت فیض درجت حضرت مرزا صاحب قبلہ دو جہانی مدظلہ العالی می رسانند۔ فقیر نادعلی پسر شیخ غلام محمد سہپور آداب تلبیہ قدویانہ و کورنشانت نیاز مندانہ بجا آورده معروض می دارد۔ غلام مرزا خلف نیاز مندا ارادہ طالب علی محاورد و آن نھر الزمان سبب اوقات بہ تمام سرمایان است کہ در قصبہ سہپور کسے درس نیز میر نیست۔ لاچار شدہ آن قبلہ حاجات را فری و مشفق دانستہ، بجناب عالی فرستادہ، یقین کہ معترف خواہد شد۔ موقع ضرورت قائلن البرکات آنست کہ یک خط سفارش میر کلوجیو عنایت فرمایند کہ میر کلوجیو جاگیر نمودہ در مدرسہ خود سکونت دہند و یا در لیبولی در مسجد خود دارند تا از توجہ سالی بندہ زادہ بمقتضود خود برسد۔ زیادہ چہ عرض نمایم۔

لہذا یہ سہپور ہونگا۔ اس نام کا قصبہ منلع بکبوتر (زوبیل) کہند

مکتوبات والد محمد رفیعی خان بنام حضرت مرطری

۷۹

بخدمت حضرت مرزا جان جان صاحب مد ظلم و دام ارشاد ہم
عرض سلام بہ نیاز تمام قبول باد۔ تفصیل احوال ایجنار خط سید حشمت
خان صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ نوشتہ ام ملحوظ نظر مبارک خواہ شد۔
ازیں جہت مکرر بہ تحریر آن مصدر نگردیدہ دام ظلم۔ از اندرون
بندگی می رساند۔

ہر نورداران نام بنام خصوصاً محمد رفیعی خان و والدہ اش
تسلیمات و کورنشات و شکر نسخہ عا سفہ بجای آرند۔ عزیزے دیگر
تسلیمات معروض می دارد۔ از اندرون بہ اندرون دعا معلوم بار۔
میان کامو صاحب سلام مطالعہ نمایند۔ برادران در پٹنہ ملاقی شدہ
بودند۔ ایشان بسیار یاد می آمدند۔
نصف محرم روانہ شد۔

۸۰

غریب نواز سلامت۔ نوازش نامہ فیض مشخون مریمہ
میان غلام مصطفیٰ مرحمت فرمودہ بودند رسید و موجب افتخار
و مبارکات گردید۔ درین ولا میان روح الامین جو سمت وطن خود

والد میر محمد عین۔ کلمات طیبات میں ان کے نام حضرت پھر کا مکتوب ۵۹ ہے
نیز اسی مجری کے مکتوب ۶۳ میں بھی ان کا نام آتا ہے۔ اور مکتوب میں ان کے انتقال پر
توڑ پٹی کلمات ہیں۔

رفته اند. ازین سبب عرض موقوف نموده ارسال نکرده ، نه بانی میان
 غلام مصطفی و جو ادا ب کورنش بعد نیاز بجای آوردند و میان مراعاتی
 مع والده و همشیره خود کورنش و تسلیات بجای می آرند.

مکتوب همشیره خواجه بادشاه نقشبندی

بنام حضرت مظهر

۸۱

حضرت پیر حقیقی و مرشد تحقیقی بد ظله العالی حضرت مرزا صاحب
 حیو از طرف همشیره خواجه بادشاه نقشبندی بعد از عرض کورنش
 و بندگی فراوان معروض آنکه درین روز با معلوم گردیده که حضرت
 تشریف شریف را طرف سنبل فرموده اند خاطر متفکر گردید
 حق سبحانه و تعالی از کرم فضل خود بزرودترین اوقات باز
 بشهر حضرت را بیارد که نصرت ما مردم بیکسان از طمانیت ذات
 آن حضرت بالکل است. کیفیت این جانب بجناب عالی روشن
 است، خصوصاً درین روز با تنگی و عسرت نهایت ملحق شده. امید
 بر اخلاق کریمانه و مربیانه نموده بر خوردار میرزبهاء الدین را بخدمت
 ارسال داشته. امید که توجیه فرموده مبلغ محسوس این جانب از سرکار
 نواب ارشادخان وصول گناینده حواله بر خوردار میرزا کور فرمایند.
 درین باب غور فرمودن ممیزیات بیکسان است و مشکور عند الله
 عند الرسول گردیدن است. بجز بندگی چه عرض نماید.

ہندو دوستوں اور معتقدوں کے مکتوبات

حضرت منظرؒ کے نام

[حضرت منظرؒ کے نام ان کے ہندو دوستوں اور معتقدوں کے گیارہ مکتوبات یہاں پیش کیے جا رہے ہیں۔ جنورام جیون، اور لساون رائے بیدار کے والد کا لکھا ہوا ایک ایک مکتوب ہے۔ چھترمل اور نانک چند کے دو دو اور مری دھر کے تین مکتوبات ہیں، اور ایک مکتوب کے لکھنے والے کا نام نام معلوم ہے مگر اس کے مندرجہ سے اس قدر ضرور معلوم ہوتا ہے کہ لکھنے والا حضرت منظرؒ کا کوئی ہندو دوست اور عقیدت مند ہے۔ اور یہ مکتوب نامعلوم الاسم مکتوبات میں پہلا ہے، یعنی اس مجموعے کا مکتوب ۹۲۔

ان مکتوبات سے ظاہر ہے کہ لکھنے والے حضرت منظرؒ سے عقیدت و اخلاص کا ایک تعلق رکھتے تھے۔ جنورام نے تو بھراحت خرد کو حضرت منظرؒ کا جانسیار اور تربیت و پرورش یافتہ لکھ کر عقیدت ظاہر کی ہے۔ مراد کے مکتوبات سے بھی قلبی تعلق ظاہر ہے اور بڑی توقع کے ساتھ حضرت منظرؒ سے امداد کی درخواست بھی کی گئی ہے۔

حضرت منظر پریشان حالوں کی مدد کے معاملے میں
سب کے کام اُتے تھے۔ چھترمل کے ایک خط میں
جو ڈاسنہ (ضلع میرٹھ) سے لکھا گیا ہے کمال اظہار عقیدت
ہے، 'دوسرے خط میں شاہ درانی کی آمد آمد کی خبر کی
تصدیق و تفصیل چاہی گئی ہے۔ مری دھر کے ایک
خط میں شاہ درانی کے سر ہند میں داخل ہونے
کی خبر ہے۔ یہ دونوں مکتوبات ۱۷۷۸ء کے معلوم
ہوتے ہیں جبکہ شاہ درانی نے اپنے بلوچ حلیف
امیر نامر کے ساتھ مل کر پیش قدمی کی تھی اور شاہ
سر ہند میں داخل ہوا تھا۔

ایک مکتوب میں بسا وں راے بیدار (یا
بسا وں لال بیدار) کا ذکر یوں آتا ہے "بر خوردار
بسا وں در امر وہ لبا فیت است"۔ بسا وں راے
بیدار حضرت منظر کے شاگرد تھے۔ سفینہ خوشگو
میں ان کے بارے میں ہے کہ "بسا وں راے بیدار
تخلص، شاگرد مرزا جانان منظر صاحب است
تر بیت و تخلص از جناب مرزا یافتہ، خیلے صاحب
طبع رسا است۔ چنڑے یہ عظیم آباد پٹنہ ہمراہ
دیوان صوبہ رفتہ و الحال باز بہ دار الخلافہ مرا
کردہ" (ص ۳۱۰)۔

۱۔ دیکھیے "احمد شاہ درانی" سید نصیر احمد جاسی، ص ۲۰۹ تا ۲۱۱

مکتوب چو رام بنام حضرت منظر

۸۲

قبله خدایگان کعبه دو جهان سلمه الرحمان مکررین عقیدت الیام
 چو رام بعد ادای آداب بزرگی و پرستشگی بجا آورده معروض
 راس فیض برائے میگرداند از استماع نوید تشریف آوردن آن
 خدایگان در جهان آباد خاکسار را چندان نشاط و انبساط حاصل گردیده
 که در تحریر و تقریر نمی آید. لیکن حیث صدحیف که آن حضرت قدر قدرت
 از سرفراز نامه آگاه فرموده سرفراز و ممتاز فرمودند. این قدر
 بے توجہی بر آنچه من جان سپاران نباید فرمود. آخر خود تربیت و
 پرورش یافته آن چمنستان ملک چمنان هستند که در پهنش
 آئینه از قضاات کریمانه امیدوار است که گاه گاه از سرفرازان
 سرفرازی فرموده باشند. زیاده بزرگی چه برأت نماید.

مکتوب جیون بنام حضرت منظر

۸۳

حضرت صاحب خداوند نعمت سلامت
 از مکررین خاندان جیون بعد ادای آداب بزرگی و
 پرستشگی معروض حاشیه بوسان بساط فیض مناظر میگرداند.

غلام مع الحیر در بھکر رسید و از جدائی خدمت فیض درجت حالت
وارد بوده کہ بر خدائے علیم یا بر آن قبلہ روشن خواہد بود۔ امیدوار
کہ در حال این کثیر الاختلال بر توجہ ظاہری و باطنی فرمودہ ازین
مخصوصہ نجات بخشند و از جواب عزمی سر بلند می فرمودہ باشند۔
زیادہ حراد ب ندید۔

عزیز

غلام عقیدت پیوند جیون

مکتوب والد لبساون راے بنام حضرت منظر

۸۴

بعلی خدمت حضرت مرزا صاحب خرائگان فیض رسان نیاز
بعد اداے مراتب نیاز مندیہا و آرزوے ملاقاتہا معروض می دارد کہ
مکرم نامہ ورود کرامت فرمود، خاطر مشتاق را سرور بے اندازہ
و فرحت بے شمار حصول نمود۔ حق سبحانہ جل شانہ باین خوبہاے
ذاتی و صفاتی سلامت دارد۔ ورود شریف درین مملکت باعث
ترقیات طالبان خدا و موجب انبساط دوستان با صفا است۔
الحمد لله والطفہ کہ عذر مسموع شد، و معذوری ثابت۔ دل بندہ
بملازمت سامی تپا کما دارد و پیام یاد فرما باشند۔ بر خوردار لبساون
در امر وہبہ بعافیت است، امیدوار دعا است۔ و متعلقان اینجا
بخریت اند۔ بخدمت لوایب ارشاد خان صاحب سلام فرما بید و السلام۔

۸۵ مکتوب ۸۵ میں بھی جیون مل کا نام آ رہا ہے۔ اس مکتوب میں بھی منظر نے حضرت منظر
لکھا ہے کہ "از احوال خرو عافیت لالہ جیون مل اطلاع بخشند" واضح رہے کہ حضرت منظر نے
حلقہ تعارف میں ایک سید جیون کا بیان ذکر کیا ہے جو طبقہ عالیہ سے تعلق رکھتے تھے (مکتوب ۸۴)

ملکوبات چترمل بنام حضرت مظهر

۸۵

حضرت پیر و مرشد سلامت - خاک را بر ایا انکار چترمل
 که بے نصیب از حصول سعادت ملازمت حضرت است آداب
 عقیدت و ارادت بجا آورده بر حق تعالی می رساند - چتر روز
 است که از سرفراز نامہ با وجود ترسیل عا لہن نیاز متواتر یاد آورده
 مرحب کم طالعی خود دانست حق تعالی سایہ بلند پایہ آن حضرت
 را بر مفارق غلامان ممدود و مخلصه دارد - قبلہ من ! ہر چیز خواہم
 کہ بجناب عالی مستغید شدہ حصول ملازمت سراسر سعادت نماید
 لکن گذاشتہ آمدن کار اینجا را برخلاف بہائے صاحبان صلاح
 وقت ندانستہ لاچار بتوقف پرداختہ و یک ماہ دیگر ہم فراغت فر
 (میسر) نمی آید - انشاء اللہ تعالی دوچار روز باقی مانده ماہ رمضان المبارک
 غلام بجناب عالی شرف اندوز خدمت می گردد - قبلہ من ! از اخبارات
 مختلف خبر آمد آمد شاہ درانی بہ ضلع آن طرف سہرند بسیار شنیدہ
 می شود - آنچه احوال آن حدود بجناب عالی دریافت بود بہ غلام اطلاع
 باید فرمود - زیادہ حد ادب ندید -

از احوال خیر و عافیت لالہ بیون مل اطلاع بخشند -

غلام چترمل

۸۶

حضرت پیر و مرشد سلامت - فدوی چترمل آداب تسلیمات

بجا آورده بعرض عالی می رساند. سابق ازین دو دفعه عرضی به
جناب عالی ارسال یافته ، از نظر مبارک گذشته باشد. لیکن از
تشریف بردن بآن سمت عنایت نامه معتمنین خوشی مزاج مبارک
صادر نه شده ، خیل طبیعت منتظر و نگران است. و فدوی از یک
ماه ^(کمز یاده) در داسنه ^(دالته پیر) استقامت دارد. اگر
بجواب عریضه سرفراز شود ، نوازش نامه بخدمت حضرت شاه
کمال صاحب در داسنه شرف نفاذ می شده باشد. و فدوی
را در هر حال غلام خود تصور کرده ، از گوشه خاطر مبارک فراموش
نباید فرمود. زیاده حد ادب ندید. واجب بود بعرض رسانید.

عرضه
غلام چهتر مل

مکتوبات نانک چند بنام حضرت مظهر

۸۷

حضرت صاحب خدا نگان ، قبله عالم و عالمیان سلامت
بعد تقدیم لوازم نیاز که طریقه نیاز مندی و عبودیت است مشهور
ضمیمه منیر که آئینه جهان نما است می گردانند. والا نامه ساهی
از روی عنایت عمیم نامزد خیر خواه ، اصدار شده بود ، شرف صدور
ارزانی فرمود. از فضل و کرم عمیم گرای خیر باد خداوند تعالی آن
خدا نگان را دیرگاه کرم فرمائی نیاز مندان دارد. در مقدمه
مولوی شفاء الله جیو که مع علایق در آنجا آمده اند سمت تحریر

یافته بود سعادت اطلاع گشت - بر طبق ارقام شریف خط محمد روشن
در مقدمه دادن یومیه بلا قصور و ماه به ماه بنام گماشتگان
مشارالیه نویسانده بخد مت ابلاغ داشته می رسند - مسطور
خلیفه فیض الله در خدمت سامی حاضر اند - مبلغ در ماهیه نوی
از مشارالیه گرفته صار وصول کرده مارن روپیه های دو او شان
باید کرد که خلیفه معز الله زود بایصال رسانیده خواهد داد - زیاده
از فضل و کرم گرامی که بحال این احقر ^{مستول است} بایراد عنایت نامجا
سامی که ذریعۀ سعادت و مفاخرت است معزز و ممتاز می شده باشند
زیاده چه بر طرازد - ظلام محدود باد آئین رب العباد - فدوی نانک چند
تسلیمات می رساند -

۸۸

فدوی نانک چند ابرض می رساند - غلام تراب الاقدام
خلیفه فیض الله سر به سجود نهاده تسلیمات غلامی معتکفان حضور
فیض گنجوری رساند و انشاء الله العزیز فردا پس فردا قدمبوس خواهد
شد و محمد خان و محمد شاکر نیز کورنشات غلامانه ابرض می رساند
بلوعده معدوده می رسند - و غلام محمد بری نیز تسلیمات میرساند
و بخد مت نواب صاحب مهربان ^{صلوات الله علیه} الدوله بهادر تسلیمات
برسد و یاران طریقه که سعادت مند اند سلام بعد شوق مطالب
باشند - زیاده -

۸۹

حضرت شاہ صاحب و قبلہ فیاض زمان سلامت۔
 بندہ مرلی دھر بعد اداے آداب تسلیمات و کورنشات کہ طریقہ
 نیازمندان عقیدت کیش است معروض راے بیضا ضیاء میگرداند
 تا امروز کہ روز دوشنبہ نهم رمضان است بندہ بخیریت مع متعلقان
 در سرائے ہندوان استقامت دارد، و در بارہ قدم فیض لزوم
 مستحل او سبحانہ تعالیٰ سبب سازد کہ نوع دولت قدمیوسی
 حاصل گردد و تکلیفات کہ از عدم روزگار آنچہ می گذرد قابل تحریر
 نمائند و علاوہ آن آنچہ شبانہ روز از تفکر با بر حال است۔
 چہ عرض نماید۔ حالت جان کنڈی است مگر از فضل او امید است
 کہ شاید باین تن مردہ باز ہم جانے تازہ بخشند والا ماندن ابرو
 بہ نوع بہ نظر نمی آید۔

ماہیم پرگناہ، تو دریائے حق جانیکہ فضل تست چہ باشد گناہ ما
 قبلہ من! علاوہ این ہمہ تفکر خبرے رسیدہ کہ شاہ درانی داخل سرحد
 شدند، از استماع این جان در قالب نمائند۔ یقین است کہ
 بآن خداوند خبرے معتبر خواهد بود۔ امیدوار است کہ بہ غلام منصل
 اطلاع باید بخشید کہ چگونه است۔ اگر ہمچنین باشد مردمان را
 از اینجا برداشته جائے دیگر بردہ شود۔ زیادہ بجز بزرگی نیاز چہ عرض
 نماید۔ میان پیر علی صاحب ہندگی مطالعہ نمایند۔ بہیہ (بھیا) حکومت
 برادر رام پرشاد کورنش می رسانند امید قبول۔ عرض
 غلام مرلی دھر

دستگیر در ماندگان و اسیرمایه بیکان سلامت

کمترین غلامان حلقه بگوش مرلی دهر بعد آرزوی قدیمی معروض
می دارد که عرصه شش ماه است از لشکر بادشاه رشته نوکری
غلام گسسته باز در بندران بخانه خود رسیده و درین عرصه
آنچه شرط تلاش است درینجا کرده شد لیکن پیچ به ظهور نیامد ناچار
بخانه خود نشسته و نظر بر فضل او تعالی داشته - قبله من !
حالا حالت تنهایی به نظرمی آید که نزدیک رسیده است و بر سبب
ظاهر برگزینی بیم که آبرو بخاند - خوار را مدد و دستگیری کنید - و
حالا اسباب یک روپیه بخانه نموده و دخل یک حبه نعل ،
و خرج روزمره می آید - درین باب آنچه ازین تفکری گذرد ، بجز
ذات او سبحانه تعالی کس نمی داند - قبله من ! غلام را بجز ذات
عالی کس تکیه و پناهی نیست - ناچار شده بعالی خدمت باز معروض
داشته که این وقت دستگیری است والا حالا آبرو غلام مفت
از دست می رود ، و غلام به ارشاد عالی به عالی خدمت می رسد -
اگر آنجا یک روپیه روز را هم روزگار غلام بشود ، غلام را یاد فرمائید
که در خدمت برسد ، و از براس خدا عندالله نظر توبه در حق غلام
مبذول داشته که ازین تکلیفات رهایی یابم - قبله من ! غلام در
حالت نزع احوال خود بعالی خدمت گذارش نموده است نوع
بمزاج عالی گرانی نگذرد و باز برگز باین بے حجابانه معروض خواهد
داشت و دیگر تا حالت تحریر همه و بوه غیرتها است - زیاده حداد

نزدیک - در خدمت والده صاحبہ و قبلہ کرنش می رسانند -
امیدوار است که عنایت در جواب عریضہ نیاز بدست
دارنده عریضہ نیاز مرحمت باید فرمود که بعللام برسد -
عریضہ

فدوی زلی دهر

۹۱

قبلہ حاجات، کعبہ مرادات، فیاض زمان دستگیر در ماندگان
کثرین غلامان حلقہ بگوش در کید هر بعد آرزوی قدمبوسی که حد و
نهایت ندارد مکشوف رات ضیا ضیای می گردانند - امروز که روز جمعہ
تاریخ سنیم جمادی الثانی است، غلام در التوبہ که از خرجه شش
کروه است بخیریت رسیده است، و در یاد قدمبوسی آن ذات
فائز البرکات مشغول - اگر چه این دولت و نعمت در ظاہر باین غلام
میسر نیست - لیکن روز و شب در دہ بیان این چشمان را بران قدما
می ساید و شکر بجا می آرد و ہمین آرزو است که روزی او سبحانه
اعالی این دولت و نعمت زود نصیب کند که ازین کش مکش زمانہ توقع
زندگی ہم از دست رفته، بارے بہر حال شکر است

راضی برفقہ دوست می باید بود + در هر چه رفتی دوست می باید بود

امید از ذات فائز البرکات آن دارم که قلم عفو برگنا ہم کشیده ہماره
توجہ دلی در حق غلام مبذولی شده باشد کہ درین صورت ترقی بہبودی
در جهان است - و قبلہ بمن! بنده حال سخت ناچار شدہ از خانہ
میراثہ است، اسب سوار می کہ بود قرض خواہان گرفتہ - ناچار بہر صورت

کہ شد از خانہ برآمدہ ام و ارادہ لشکر و اب بحسب الدولہ بہادر دارم
 اوسبحانہ تعالیٰ فضل فرما بدود ستگیری کند کہ آبرو بجاند ،
 واللہ یا قسمت ۔ و عنایت نامی کہ بدست برادر شام لعل
 مرحمت فرمودہ بودند ورود فرمود معزز و منور ساخت نہ
 عنایت نامہ را چون بر شام + گچہ بردیدہ گے بر سر نہاد
 اوسبحانہ تعالیٰ ان ذات فیاض زمان را باین نوار شہا دیر گاہ بر
 سر ما غلامان سلامت با کرامت نگاہ دارد کہ ہمیں آرزوست زیادہ
 نیاز و بندگی ۔ در خدمت والدہ صاحبہ مدظلہ مکرمہ کورنش نیاز قبول باد
 در خدمت بیاں پیر علی صاحب بندگی عرض
 کمترین غلامان مرلی دھر

مکتوبات نامعلوم بنام حضرت منظرؒ

۹۲

حضرت صاحب و قبلہ خدائے گان کعبہ دو جہان سلمہ الرحمن
 بعد اداۓ آداب بندگی و پرستندگی معروضہ رائے عالی گردانیدہ
 می آید۔ نوازش نامہ نمود مع چند عدد سیپاری و سرہای سبیل
 کہ از راہ خانہ زاد پروری عنایت شدہ بود، یو صلیہ حقیقت
 سمر و عور ملاح کہ در جسم معن صدر اکس (کذا) پیدای کند
 شرف ورود فرمودہ معزز و ممتاز نمود۔ آداب تسلیمات این
 عنایات بے عنایات بجناب فیض مآب باریا بان حضور کرم ظہور
 می رساند، قبول افتد۔ خداوند من! درین مدت سراسر ذات والا
 صفات ہمہ عالم دنیا را سیر نمودم و آنکہ حقیقت رائے بار بار
 می گوید کہ بخدمت این خانہ زاد حاضر شوم، درین جا آمدہ، چہ خواہد
 کرد۔ امیدوار فضل و کرم آنست کہ بوجہ مشارالیه را ازین ارادہ
 خام باز دارند۔ اگر از ارشاد آن حضرت صاحب قدر قدرت نامبرہ
 بازمی ایستد، از ادای شکر این بر نخواہد آمد۔ اما چنان نشود
 کہ ہنگامہ برپا گردد۔ چنانچہ کہ حضرت صاحب دو ماہ این مرد کہ را باز

داشتند، همان قسم باید داشت لاله لبها حممره لاله امرنا تو ازین واقف
 هستند و نادان (نالان) اند و نام عمل (کذا) را می دانند، از نامبر
 هیچ مذاکره نکند۔ زیادہ حد ادب ندید۔

۹۳

میرزا صاحب مہربان قدردان سلامت۔ مدتہا گذشت
 کہ دل برائے استماع خیر خیریت نگرانہا دارد۔ ہر حید سدا ہی راہ
 عذر خواہ است لیکن دل مشتاق عذر پذیر نمی باشد۔ او سبحانہ
 تعالیٰ ذات سامی را سلامت با کرامت دارد کہ جہان آباد نزد ما محمود
 است۔ از نور الہدی و نور العلّی و نور المصطفیٰ آداب نیاز
 قبول فرمایند ہر کدام سائل و صاحب اولاد است۔ نور الہدی کہ
 فیض نظر شریف در یافتہ، در مراتب علوم نقلی و عقلی و در تفاوت
 و تفاوت بالغ ببلوغ الرجال است و گوشہ چشمی سوے دل ہم دارد
 نور العلّی شرح تحریر و حاشیہ قدیم مع لوازم و مصالح بود۔ نور الہدی
 با استعداد بمرافقت جماعت از طلبہ می خواند۔ نور المصطفیٰ بقایت
 خام ماند، از شرح ملا شرح و قایہ ترقی نمی کند۔ دعا فرمایند کہ او
 سبحانہ، تعالیٰ ہمہ را جامع مراتب ظاہر و باطن کند۔ اگر کسی از
 اصحاب کہ فقیر را دیدہ باشد و زمانہ فرصتی او را دادہ باشد
 سلام او را رسانند۔

و از اہل بیت بہ اہل بیت سلام رسانند و بر توضیح احوال
 اطلاع بخشند۔

زیادہ از شوق چہ نگارو۔ والسلام

۹۴

صاحب مہربان میرزا جانجانبان جیو اعوانی الاعز الداعی الی الخیر
 خلاصۃ الارواح نیر المشکوۃ والزجاجة والمصباح، شمس الحق والیقین
 نور اللہ فی الاولین والاخرین سلامت، بعد تمناے دریافت سعادت
 قدسوس و بندگی مکشوف ضمیر النوری گرداند۔ احوال بفضله مقرون
 شکر و سلامتی ذات والا مطلوب، از روزیکہ ازینجا تشریف
 بردہ اند دل بے اختیار مشتاق است۔ ایزد تقدس و تعالیٰ فضل
 خود فرماید۔ اگرچہ دل فدوی بندہ بحصول دولت صحت بررگان
 ہی خواہد لیکن علاقہ دنیا نمی گذرد، اگر بخاطر می گذرد کہ دامن از دنیا
 برافشانند۔ درین مقدم صلاح می دارد ہرچہ اقتضاء فرمایند۔ اگر ما خود
 عند اللہ نشود، ارادہ است ہرچہ ارشاد شود، از دوست نشان دار
 عارف خان، خونذ جیو و صاحبان دیگر ہمراہ صاحبی آمدہ
 اسم آن فراموش شدہ، بخدمت آن سلام نیاز موصول باد۔ زیادہ بندگی۔

۹۵

بجناب ارشاد مآب، قبلہ اہل تحقیق و کعبہ صاحب تدقیق، تقدیم
 مراسم نیاز و آرزو بندی معروض می دارد عریفہ نیاز مشتمل
 احوال خود مصحوب تیمرخان از آشنایان میان محمد افضل خیر
 نمودہ بود، شاید بجناب عالی نہ رسیدہ باشم۔ از استماع
 خبر ہیمنت اثر قدوم مسرت لزوم مسرت فراوان و نشاط بے پایان

رو نمود۔ الحمد للہ علی ذالک حمداً طیباً کثیراً۔ دریں ولا اکرام اللہ را
 در زیر بغل ذہل شدید پیدا است کہ سبب آن تب دارد و در خانہ او
 نیز بیماری تب است، لهذا مقصر ماند، والا قدم را از سر ساخته
 بخدمت می رسید۔ والشاء اللہ تعالی اگر صحت دست می دید بجانب
 فیض مآب خواہد رسید۔ داین خادم دیرینہ را روز بروز اخطاط
 قوت است و ضعف و ناتوانی بیشتر، و اسباب سواری
 میر نیست، ولی آرزوی قدسیں بسیار دارد۔ اگر آمدن امر
 ارادہ تعالی باشد، اگر سواری آنجا مستعار بهم رسد، بہ سعادت قدسی
 مشرف گردد۔ میان جلال الدین حکیم در فضل ذکر ہر سالہ نوشتہ،
 آن را فقیر ملاحظہ کردہ کہ در تحریر حدیث غلطی نمودہ است و در فضل
 ذکر ہر ادعای محض کردہ است، و طعن در پردہ بہ میان محمد اعظم
 قدس سرہ نہ نمودہ بلکہ بجانب حضرت مجدد نیز۔ لهذا فقیر رسالہ
 در فضل ذکر خفی کہ از تفاسیر بیضاوی و عمدہ و نیشاپوری و جلالین
 و بحر مواج و مدارک و تفسیر حسینی و غنیۃ الطالبین و رشتحات
 استنباط نمودہ، قریب دو جز، تحریر کردہ، جز اول بجانب تعالی
 ارسال داشتہ، ملاحظہ فرمودہ و اصلاح نمودہ عنایت فرمایند۔
 اکرام اللہ و مکو و جکو و فرحت اللہ و ہمہ مردمان خانہ بندگی
 می رسانند۔ و سیاہی و قلم و کاغذ بسیار ناکارہ است، قابل
 تحریر نبود۔

لہ ستیج محمد اعظم خدیفہ حضرت حاجی میرزا فضل خان۔ بزار شیخ محمد اعظم در بلدہ
 بکرا لو (بکرا لوں) است۔ دیکھے نقاشات بھری ص ۲۵

بکتاب ارشاد مآب غلام بمعه متعلقان بتوجّهات آنقبله
 بعافیت است - و سلامت ذات فاضل البرکات بر مفارق ما غلامان مسؤل
 از جناب او سبحانه تعالی می نماید - غلام متعلقان را درین مقام آورده
 است ، و خود تمام روز در دیوان خانه نشسته می ماند - یاران طریق
 هر دو وقت می آیند ، توجه ذکور و اناث از بست زیاده می شود و گاهی
 قریب سی هم شود - و چهار پنج شش هم می شود - و امروزه نه روز شده
 که نواب صاحب و میان ظفر علی خان صاحب و ارشد خان صاحب و دیگر
 اعزّه از پسران و متعلقان نواب صاحب به بسوی تشریف برده اند -
 خبر است که در دو سه روز خواهند آمد - و روشن خان در شتابان
 در ماهه چیزه تکامل می نمود - لهذا غلام مقرر نمود که هر روز گرفته باشد
 چنانچه آن قبله هم بمن طور ارشادی فرمودند - به برکت توجّهات آنقبله
 حق سبحانه تعالی در معاد و معاش غلام برکت عطا فرماید - آمین -
 اخرون روزی در آوردن زر یومی و دیگر امور غلام بسیار سعی می نماید -
 امیدوار توفیقات است ، و دیگر هم یاران طریق به غلام اخلاص می نمایند
 و دیر شد که برود عنایت نامه و اطلاع اخبار عافیت آثار آن خداوند
 الهیان نیافته ، و دیگر هم عافیت است -

عزیز

..... بالله

جناب ارشاد مآب حضرت مرزا صاحب دام ظلہ و لطفہ
بعد عرض نیاز می رساند که حق شیخ محمد عظیم در مقدمه حویلی ثابت
شد که میر حمزه و غیره بجنور سامی اداے شهادت کردند لیکن تا حال
بحق خود نه رسیدند۔ اگر توجہ سامی بلیغ بحال ایشان بذول شود۔ دارند
توجہ کا بیاب می شوند، و در سهولت طرف ثانی که جماعه کثیر از آنها
گمراه می شوند۔ اولاً بحسب اللہ خان نگاشته شود که ناواقف حمایت
آنها سازد و این مقدمه را بعلماء سپرد نماید۔ هر چه بموجب شرع شریف
الفصال شود، طرفین اطاعت سازند۔ محمد خان و خلیفہ شیخ فیض اللہ
درین باب بتوجہ سامی ممد و معاون بدل و جان شوند۔۔۔۔۔ اسلوب
خواهد شد۔ و آنچه زبانی مرزا اسد اللہ بیگ صاحب گزارش سازند، عریضه
شده باید شنید و قبول فرمایند۔

جناب ارشاد مآب حضرت مرزا صاحب دام ظلہ و لطفہ
بعد عرض سلام نیاز گزارش می سازد۔ شیخ محمد عظیم فریاد باری
که وطن قدیم در سنبلی می دانند خیال می حویلی جدا ایشان در چودهری
مقر است و از مدت استغالی اند، کسی بحق نمی رساند۔ الحال که
قوم میمنت لزوم باتفاقات حسنه واقع شده، امید قولیت که
بتوجہ سامی بحق خود برسند۔ البته توجہ فرموده بود لیکن چون توفیق

در این کتاب که از ایشان است بسیارند در حضرت قبله آری اگر در این کتاب در حق ایشان توجہ فرموده

بود تا خان انصاف نہ رسیدہ ، گویا بر قوم عالی موقوف بود و کلمہ از زبان مبارک بہ محمد خان صاحب و خلیفہ فیض اللہ جو فرمودہ دہندہ انشاء اللہ تعالیٰ حق بمقدار خواہد رسید۔ و ازین مقدمہ نواب صاحب نواب ارشاد خان صاحب ، امام الدین احمد خان صاحب خوب و مطلع اند ، مفصلاً گزارش خواہند ساخت ، بمعرض قبول افتد۔ زیادہ حدیث بخدمت ملزمان خدمت شریف سلام شرق مطالعہ باد۔

۹۹

حضرت سلامت

عنایت نامہ چہرہ وصول افروخت و باطلاع خیریت مزاج شریف سر تھا اندوخت شفقت نامہ کہ سابقاً اقدار شدہ بفقیر نہ رسیدہ قدوم میمنت لزوم درین حدود باعث جمعیت و اطمینان باطن گشت کہ تا تشریف داشتہ درین ضلع ہر چند دولت حضور میسر نیست لیکن جمعیت حاصل وقت می شود کہ جز بزبان ذوق املا سے آن ممکن نیست۔ بعضی از اعزہ کہ ^(آیت) گر کہ و من یکسب خطیئة او اثماً ثم یرحم بہ بریئاً فقد احتل بہتانا و اثماً مبیناً ہ در شان امثال این ہ وارد است انچہ اظہار کردہ باشند از پاک طینتی آن ہ دور نیست

اصل آئست کہ شفقت سالی بحال بے حال می بیند ، حسد بران می دارد کہ چنین امور ظاہر سازند تا مکر عبارفتہ ایشان حجاب ہ مالی خاطر ہا گردد۔ مخدوم من ! محبتی کہ برائے امور دنیاویہ باشد وقوع زیادت و نقصان دران ظاہر است ، و خلعتی کہ برائے آخرت بود انقطاع بل عدم زیادت آن نامکن۔ و ہر چند روایت را اثری

می باشد لیکن (آیت) کریمه یا ایها الذین آمنوا ان جاءکم فاسق بنبأ فسیوا
 روایت فاسق را که فسق و فساد منصوص کلام مجید است، از درجه اعتبار
 ساقط می گرداند۔ سخن از دایره ادب بیرون رفت، لیکن حدیث ان
 لصاحب الحق مقالا عذر خواه من است۔ بهر حال امیدوار عفووم۔
 اجازت نامه عنایت باید فرمود و اسناد از شایان آباء رحمت خواهد شد
 زیاده حدادب۔ خان عزیز از جان محمد فقیه الدین خان سلام التماس
 می دارند و محمد علی خان صاحب نیز۔ حافظ طیب که در سلسله داخل شده
 بود سلام نیاز معروض می دارد۔

۱۰۰

هو الغنی

حضرت سلامت! بعد ادا آداب بندگی و قدموس که شیوه
 نیاز مندان است، بجا آورده عرض عالی متعالی می رساند۔ این احقر العباد
 از فضل او سبحانه جل شانہ تالی یوم مع متعلقان و متوسلان بهم
 و جود خیریت دارد و خیریت ذات عالی صفات شب و روز مطلوب
 و مرغوب است۔ شاه ابوالفتح صاحب سلمه ربہ عریفہ بجانب عالی
 متعالی همراه عرضی فقیر فرستاده اند۔ توقع ازان جناب است که جواب
 عریفہ ایشان قلمی فرمایند که از قلمی فرمودن دوستی کهنه نومی شود و مدتها
 مدید گذشت که از لوبه گوشه خاطر عالی یاد نفرموده اند که از دیدن عنایت
 مشکین شمامه اطمینان خاطر ازان متصور است و یاد آوری همچو من عامی
 غرق معاصی باعث افتخار و سرفرازی پر دو جهان است۔ حق تعالی
 ذات عالی صفات را بر ما بیکسان دیرگاه سلامت دارد، بصدره
 حبیبہ صلی اللہ علیہ وسلم۔

باسمہ سبحانہ

حضرت سلامت!

ادائے آداب بندگی و تسلیمات و آرزوے قدمبوس والا بجا
 آورده، بجناب عالی متعالی می رساند که این احقر بتاریخ سیزدهم
 جمادی الاولیٰ بخانه رسیدہ و انشاء اللہ تعالیٰ تیاری اسباب سرمانمودہ
 بسعادت قدمبوس والای رسد۔ ممتازی و بر فرازی هر دو جهان حق سبحانہ
 جل شانہ، بزودی نصیب کناد۔ پیشتر احقر العباد از پیلای بھیت
 عریفہ شاہ ابوالفتح بخدمت فیض الفخر خان صاحب سلمہ ربہ فرستاده بود،
 ایشان همراه عریفہ خود مصحوب قاصد سرکار والد بزرگوار خود روانہ نموده
 اند و بعد دریافت گردید کہ آنحضرت در سنہیل تشریف فرما شده اند۔
 باید دید کہ آن قاصد بجناب عالی می رسد یا نہ۔ حالا باز زیرک آدم ہر کار خود
 روانہ کردند۔ این احقر نیز عوفی نموده همراه عریفہ خان صاحب مذکور ارسال
 داشتہ، امید کہ بنظر مبارک خوابد گذرانید۔ تمنا ہے قدمبوس عالی از احاطہ
 تحریر بیرون است۔ تاکجا نویسد۔ زبان قلم جواب نمزد است۔ آنہم قاصر البیان
 افتاد۔ پس بہ تحریر و تقریر نمی رسید۔ آخر الامر از درگاہ مجیب الدعوات
 دعا ہے قدمبوس والا کہ مسرت افزا و ہوش و گوش است، و سعادت
 دارین دران ہویدا است۔ بہ نصیب کم نصیبان مدام نصیب کناد۔
 زیادہ زیادہ بندگی و قدمبوس عالی معروض باد۔ حضرت والد صاحب میرزا
 د از خادم حسین نیز قبول باد۔

حضرت سلامت -

پس از ابراز تمناے ادراک سعادت قدموں شریف کہ شریف ترین
 متمنیات است بعضی رساند باستماع نوید قدم میمنت لزوم درین
 ضلع کمال خورسندی حاصل شده، انشاء اللہ تعالیٰ دولت حضور ہم میر
 خواند آمد۔ از احوال خیر اشتهال صحت مزاج و حاج اطلاع باید فرمود۔
 و اسناد بیعت کتاب بیضاوی و مدارک و جلالین و مشکوٰۃ و حصین
 و عوارف و ششائل ترمذی کہ اجازت آن فرموده بودند اگر همراه آمده
 باشد نقل فرموده عنایت شود۔ زیادہ عرض آرزو۔ وراے میان
 اکرام اللہ کہ ایما شده بود فرمودہ شریف بجا آوردن سعادت، علاوہ
 این مرد بشمول کمالات محلی و یکجا بودن این چنین اشخاص مغنیتم۔
 لیکن بسمع مبارک رسیدہ باشد کہ درین ایام در سرکار رئیس این ملک
 تغیر و تبدیلی در سپاہ ماند و سنوز صحت، فرصت گفتن براے کہے بود
 ازین سبب تاخیر واقع شد۔ فقیر بایشان گفتہ است، ہمیں کہ فرصت
 یافتہ براے ایشان می گویم زیادہ نیاز یلہ
 از بندہ محمد فقیہ الدین بزدگی التماس است۔ تشریف فرمودن
 بمراد آباد، رفتن خانصاحب قبلہ در سنبھل بخدمت شریف، و محروم
 ماندن بندہ ہر دو مرتبہ از دریافت و برکت ملازمت بوجہ کمال تاسف
 و محمول بر کم سعادت خود گردید۔ او سبحانہ، سبب سازد کہ تلافی آن
 بوجہ احسن تواند شد۔

لے یہاں تک ملتوی، نا علوم الاسلام مکتبہ نگار کی طرف سے ہے۔ اس کے بعد
 بطور رئیس نوشت محمد فقیہ الدین کی طرف سے بھی چند سطریں ہیں۔

۱۰۳

حضرت سلامت! بعد عرض کورنش لعرض اقدس می رسانند -
 لہذا الحمد تاخیر کہ پنجم ماہ است احوال غلامان مقرون بحمد است
 وصحت و سلامتی آنجناب روز و شب مطلوب - سابق احوال خود
 را مفصل لعرض رسانیده دریں ولا امروز کہ پنجم ماہ است
 جناب عالی غلام را در سواری طلب فرمودہ خبر از شاد کردہ پیش
 یک درویش برائے جواب سوال فرستادند - از بخا ہر گاہ آمدم - باز
 طلبیدہ مقدمہ آنجا را مفصل شنیدند و وقت شام پیش جواب
 احمد خان برائے کارے فرستادہ بودند بلکہ از آنجا چیزے حصول
 ہم شد و در ظاہر بیچ ملائت جناب عالی با غلام ازو قدرت ندارند
 چون سفارش غلام از بیچ کس خواستہ بود خود بخود این تفصیل
 شد - ازین جہت معلوم می شود کہ از باطن ہم صاف باشند - این
 ہمہ را از فضل آنجناب دانستہ او اب از صدق دل بجای آورد -
 او سبحانہ جناب عالی را دیر گاہ بر سر غلامان سلامت دارد - آئین
 یارب العالمین - احوال غلام امام بدستور است - آمد و رفت
 در بار موقوف است بلکہ بیچ کس
 ہمہ مردم اینجا خورد و کلان عرض کورنش می رسانند قبول باد -

۱۰۴

باسم سبحانہ

حضرت سلامت! بعد اداے آداب بندگی و قدمبوس بجاء آورہ

بجانب عالی متعالی می رساند که رسیدن احقر از سبب بے اسبابی بر ما
میر نشد۔ انشاء اللہ تعالیٰ که آنحضرت بدلی تشریف برند در سنبل
والا در شاه جهان آباد خود را البتہ البتہ خواهد رسانید۔ غایت نادر
عالی که بنام شاه ابوالفتح صاحب قلمی فرموده بودند روانه کرده شد و
مولوی عبدالرزاق نیز رقعہ نوشتہ فرستاده است۔ باقی مختار اند۔
شش ماه شده که از خانہ حافظ رحمت خان داسے در می نیافتم
است۔ درین شش ماهہ چار ماهہ در برسات ضبط نموده و دو
ماه شده چاکری نو صحیح کرده اند، تصدیق تیار شده ازین
سبب تصدیع خرج بسیار است۔ این تکلیفات باعث کم سعادت
شده۔

افسوس صد هزار افسوس، قدمیوس میر نشد۔ حق تعالی
بزودی قدمیوس عالی نصیب کم نصیب کناد۔ در وقت روانگی
نوشتہ شد، کمی زیادتی الفاظ معاف فرمایند۔ زیاده زیاده
آرزوی قدمیوس است۔ در خدمت نواب صاحب سلام و شوق
رسانند۔ بخدمت میان علی نظر ولی نظر و غره صاحبان سلام دعا
خواهند۔

۱۰۵

حضرت سلامت! منگنی ہمیشہ زادی این عامی کہ با
میر برہ منڈ شاہ جیو شدہ، میر معزالقبراء فروختن اسپ خود
دران اطراف ہا می رسند۔ حسب قسمت شاید در بلوہ
سنبل ہم برسند احیاناً ارسہ رجوع نمایند، تفضل بہ دل

خواهند فرمود که در حق این سراپا معاصی خواهد بود - زیاده بندی
قبول باد - مردم محل و غیره همه بخیریت اند خاطر مبارک جمع فرمایند
و برای ملازمت که در خدمت شریف برسند تفصل خواهند فرمود -

۱۰۶

حضرت سلامت ! بعد تشریف بردن حضرت بسمت
سبیل بحسب الشخو به بهانه تلاش روزگار در فراق یار
باین دیار رسیدیم - اگر چه در لکهنو بسعادت ملاقات این خاک
مستور گردیدیم و او هم هر چند بخاطر داریها که زائد التحریر و توفیر است
پرداخته برفاقت خود بحد شد، لکن بحسب قسمت بخاطر
ناقص و ناهم نرسید - و رفاقت او شان که در هر صورت رفاقت
بود اتفاق نشد و نیز بر طبق ارشاد تن برفاقت معدن مروت
و اتحاد میرزا بندے علی خان نداد - الحال که این جاد در هر صورت
خفگی با عاید حال است - لاچار خود را بدیار بنگالا خواهم کشید، یا لب
کشش حضرت بقدمیوس خواهم رسانید - بندی اشنایان و خویان
زمان که دیدن صورت ایشان نقصان جان زیان بیگمان است و حال
که تا این دم گذشت اگر اتفاق شد در خدمت رسیده بعرض خواهم
رسانید - درین دیار بقول حضرت

اگر از یاد در آیم هیچ کس دستم نمی گیرد

برگ من کسے جز بیکسی ماتم نمی گرد

پس ازیں دیار بیگانه رخت اقامت خود را بستے کشیدن صلاح
می داند و نیز در پیج دیگر ظالمی گرفتار شده ام - خدا حافظ و نام است

دعائے درحق این درد مند فرور است و تا حصول دولت قدمبوس اگر
بعنائیت عنایت نامہ دعائے خیر یاد باید فرمود و غلام صمیم و قدیم
انکاشت و بے حصول قدمبوس خاطر فاشتر مرد می باشد۔ زیادہ
حد ادب ندید۔

در صورت صدق تشریف بردن نواب قاسم علی خان بہ دارالخلا
شاہجہاں آباد و نگاہداشت میروم شرقاً و غرباً اگر بنا بر پرداخت
غلام کہ در ہر حال مرکز منظور خاطر مبارک است بہ نواب صاحب محضر اللہ
مذکور در میان دورہ پروانہ طلب باشد۔ شاید دولت قدمبوس کہ در ہر
حال مدعا است میسر آید۔ چندانے دیگر در بندگی صرف کردہ شود۔
آرزوے خود این است کہ اگر مردن ہم در پائے حضرت میسر آید عزت
و سعادت است

۱۰۷

حضرت سلامت!

تمناے حصول سعادت قدمبوس زیادہ بر آنست کہ عرض نماید
اوسبحانہ زود میسر آرد۔ از روز تشریف فرما شدن بہ شہر از احوال
خیریت مزاج شریف اطلاع ندارد، خاطر فاشتر بہ اطلاع اخبار صحت و سلامتی
متعلق می باشد۔ امید کہ احقر را یکے از مخلصان تصور فرمودہ بہ امداد
عنایت نامہ ہر معونہ دارند۔ درین اوقات بحسب اقتضائے زمانہ انواع
تفکر و ضیق لاحق حال است کہ شرح آن بزبان قلم نمی گنجد۔ امید کہ سہت
مصرف حال احقر فرمایند تا فتح یابی رو دیدہ و للارض من کائنات
لصیب۔ زیادہ چہ عرض نماید۔ محمد فقیہ الدین خان و محمد علی خان

۱۰۸

هو العزيز

حضرت سلامت !
 بعد از عرض بندگی و آرزوی قدسوس که زیاده از تحریر و تقریر است
 معروض می دارد که الحمد لله بتوجه جناب عالی غلام در عظیم آباد رسید چون
 در ایام روانه شدن کمترین از شما جهان آباد آن خدا نگان در سبیل
 تشریف داشتند، لذا آرزوی دیدار عالی بدرجه در دل باقی ماند
 که چه عرض نمایم حق تعالی بحسب دل خواه باز میسر آورد، آمین - و مراقبه
 قسمیکه ارشاد شده بود، هر دو وقت بفضل الهی می گذر تا حال ناخوشه
 از توجه باطنی پیرو مرشد برحق صفای کامل بر دل معلوم می شود و بجهت خیال
 هم اسم ذات جاری می باشد - و بخدمت عموی صاحب و قبله که در پانی پت
 رسیده بود چون در اینجا ماندن بسیار کم اتفاق شد، ازین جهت در وقت
 مراقبه رسیدن شد، اگر درین شهر کدام بزرگ داخل طریق باشد ارشاد
 شود تا وقت حلقه حاضری شده باشد - و نوازش حضرت در همه جا و همه
 مکان است در وقت حلقه نظر توجه در حال این غلام کمترین هم شده باشد
 امیدوار فضل و کرم که تا حصول سعادت قدسوس که عین آرزو است، به
 نوازش نامه گاه گاهی سرفرازی می شده باشد که موجب بند نوازی است
 و بر کاره که تعلق با ضلع پورب داشته باشد - باین کمترین که
 غلام جناب عالی است ارشاد می کرده باشد تا در سرانجام آن سعادت خود
 حاصل نماید - زیاده بر آرزوی قدسوس چه عرض نماید فلکیم محدود بر این محدود

۱۰۹

بعرض عالی می‌رساند - قبل ازین عریفه نیاز در جواب نوازش نامه
 مع غیر خیریت معجوب آدم حضور ارسال داشته، از نظر کرامت منظر گذشته
 باشد و حسب ارقام عالی معلوم شده بود که سوائے یک خادم در حضور حاضر
 چنانچه محمد مراد از همان وقت اراده داشت که خود را بجانب عالی فیض مآب
 رساند - درین و لا مشارالیه ازین جا روانه حضور نشده، عن قریب سعادت
 اندوز قدس بوس خواهد شد - و جمیع خورد و کلان و خادمان اینجا بخیریت اند
 و آداب کورنش بجای آرند - و رقیمه های وحیدالدین خان صاحب و غیره
 حواله محمد مراد نموده شد، به نظر کمیائرش خواهند گذاشت - و میان صاحب همراه
 جبری جهت زیارت حضرت خواجہ معین الدین قصد دارند - اغلب که از تشریف
 فرمودن بعد عرصه یک ماه و چند روز تشریف خواهند آورد - و عریفه علیحدہ میان صاحب
 بسبب حاضر نشدن میان روح الامین جیو مرسل نه شد - و آداب بزرگی بجای آرند و مردمان
 اندرون محل بهم وجه بخیریت اند - از فضل الکی مزاج بهم وجه خوب است - آداب
 کورنش بجای آرند و کنیزکان و دیگر خورد و کلان نیز بزرگی و کورنش می‌رسانند -
 و تشریف آوردن بموجب ارقام عالی در آغوش ماه بزرگه معلوم است - دیگر
 بهم وجه خیریت است - زیاده چه عرض نماید -

۱۱۰

بعرفن عالی می‌رساند - نوازش نامه عالی مرقوم بستی و پنجم جمادی الاول
 بتاریخ بستی و نهم روز سه شنبه شهر مذکور نزول اجلال فرموده معزز و مرطبند

ساخت - ارقام شده بود که آخر ماه جمادی الثانی مراجعت این سمت فرموده
 خواهد شد - از استماع این نوید فرحت جاوید البواب فری بر روی نوید طلبان
 گشود - و از دریافت شغای خادمان حضور و تشریف بردن لواب صاحب
 همراه محب الله خان جیو و از رفتن محمد الیز و ملا نسیم و نافوشی طبیعت خود بدو
 ملالت بخاطر راه یافته ، لیکن در بودن خود بدولت پرداخت احوال بندم خدا -
 و بنده در دل جوی و اصلاح مزاج اندرون محل و استقامت بیان پیر علی و خردای
 بهولی حاضر است ، احتیاج ارقام نیست - سابق که تها ن سوسی مصوب محمد رفیع
 غایت شده بود ، باندرون محل رسید - و آدم اجوره دار از انجا فرستادن احتیاج
 نبود ، چرا که مصمم بود که آدم از انجا مع عائلتی فرستاده شود - و خط برادران
 خواهم کامیاب رقوم تا حال نه رسیده ، و قتی که می رسد ارسال حضور خواهد
 نمود ، و بعد آن موافق ارقام بعمل خواهد آمد احتیاج تفصیل نبود که معروض دارد -
 انشاء الله تعالی بوقت تشریف فرم شدن در ماه حال از روی فرد حساب هم
 مکشوف خواهد شد -

۱۱۱

بعرض می رساند تمهیدات لوازم مسخیت و فدویت نیازمند که
 با حسن وجه بر مراتب ضمیر منیر مرقم و متقش خواهد بود روز بروز افزون
 تر است از احاطه تحریر و تقریر بیرون دانسته به ادایه شکر تو جهات و
 تعضلات که از قدیم مصروف بحال این فدوی از آنجناب است باین
 دو حرف ظاهری ارضاء نموده ، توقع از خدمت تشریف است که توبه
 باین نیازمند فرموده تا حصول قدمبوس که آرزوی دل است به برابر
 نوازش نایبیت که ذریعہ سعادت و مفاخرت است - سر فراز و ممتاز می

باشند - زیاده چه برأت نماید -

۱۱۲

بعرض عالی متعالی می رساند - بیان محمد مراد نوید صحت و سلامت
ذات اقدس و پیغام تفضل یعنی کلمه دعا رسانیدند - ازین معنی از کمال
انبساط و تفاخر بر خود بالید - حق سبحانه و تعالی ذات مقدس را دیگرگاه ^{مت} دارد
خا نصاحب مهربان عبدالرحمان خان بیکار معزول صدارت به مقتضای
تفضلات حضرت که برین غلام مبذول است و نیز باعث تقریب ایشان
در آنجناب است ، عرضی نوشته حواله غلام نموده چنانچه ملفوف این
عرضی ارسال داشته - اگر مناسب وقت باشد توجیه باید فرمود - غالب که
به برکت توبه حضرت کامیابی ایشان صورت پذیرد و مسموع شد که لاله مشتاق
جی باز ترک رفاقت نواب عالی فایده کرده ، به بریلی رفتند - خط لاله
نکور نه رسید که مفصل معلوم شود - آنچه بسج مبارک نیز رسیده باشد
، آنچه که تدبیر اصلاح در مزاج مبارک مقرر شده باشد ، به بنده نیز ارشاد شود
که بسیار قلق دارد - زیاده بندی و نیانده -

۱۱۳

بجناب عالی متعالی قبله کونین ، کعبه دارین مد ظله العالی می رساند
که تاخر بر عرضی که بابت و یکم شعبان (است) غلام مع متعلقان بعافیت است
و سلامت و صحت بندگان عالی از جناب او تعالی مسؤل دارد - بخدمت نواب
ساحب و قبله عافراست و از طرف علی ^{صاحب} آنچه که مقدور است در بندی و ^{جالت} جالت

قصور ندارد و اشتقاق مولوی صاحب تا کجا معروف دارد. شامل نبوی بخیریت
ایشان مستند کند. او سخنان به اتمام رساند شش روپیه بغایت آخرت
در ماه معلوم ارسال داشته بمشارالیه خواهد رسید. میان محمد صالح و روپیه
بدست محمد مراد جیو بخانه خود فرستاده بودند. رسید خانه او شان نیاید.
اگر بذلط بخانه بفرستد رسیده باشد سه روپیه ازین مبلغ بخانه مشارالیه
و سه روپیه بخانه غلام عنایت خواهد شد. احوال حکیم قطب الدین صاحب بیخ
معلوم نیست. و رسید رضائی نه نوشته اند. زیاده امیدوار عفو انصاف
است. والده و همشیره و اطفال مع مادر آداب کورنش می رساند.

۱۱۲

بعرض عالی متعالی بعد ادای آداب بزرگی و مراسم پرستندگی می رساند
بفضل الهی در این جانب جمع و جود خیریت است و عافیت عالی خواهران است
نوازتن نامه مرقوم هفتم این ماه مضمون خیریت ذات والا صفات مع صحت کرامت
سمات و رسیدن قاصد اجیر با عراض اینجائے مصحوب پیو آدم بکار سرکار
نواب صاحب شرف ارزانی فرموده مفتخر ساخت. در مقدمه روانه نمودن قاصد
اجیر از آن جا بنا بر اضطرارے که خدا داند کسے از اینجا رسد مرقوم بود
حقیقت اینست که وقت عزیمت ارشاد شده بود که اخوان قریب سلخ آدم خبر
خیریت خواهند فرستاد. چون قبل از ارشاد مذکور آدم از اینجا رسیده. اکتفا
اکتفائے حالات مصحوب او نموده پس درین صورت لاچار است والا نه بسلیح
هر ماه آدمی از اینجا روانه می ساخت چه معنی دارد که بخلاف ارشاد بعمل می آید.
و ایهمال بفرستادن آدم می کرد و نیز ارقام بود که به دست و پنجم این ماه خبر خیریت
آنجا خواهند فرستاد. و اگر بمین پیو آدم مرسول زود روانه شود ما بدست بمین

نویسند که غره رجب قصد آنطرف نموده آید - چنانچه امروز که هفدهم این ماه
 همان یمنو آدم آمده ظاهر نمود که فردا سه شنبه است - روانه آنطرف می‌نوم
 بنا بر موجب ارشاد عالیجناب اخبار عاقبت اینجا می‌نویسد و حواله می‌نماید
 خواهد گذرانید به همین آدم ملحق گشته فرستادن دیگر را موقوف نموده
 و چون مرقوم بود که از طرف مردم محل عیال بزرگی پیاپی نمی‌باشد - بنا بر آن
 اوشان علیه تلفوف نیاز نامه ارسال داشته اند - بنظر اقدس خواهد
 گذشت و از اظهار اوشان ظاهر شد که از ابتدای ... حال بنوعی
 از جانب آنحضرت خفگی گاهی بخاطر راه یافته است - و مرقوم بود که جواب
 مطالب کثرت می‌کنید - قبله من! آنچه که ضرورت است بمقدور عرض می‌نماید
 شاید چیزی که گاهی به سهولت در نوشتن فرومانده باشد معاف فرمایند
 و یا بعضی مطالب که به سبب دریافت مرقوم می‌شود آنرا دریافت حاصل نمایند
 چون جواب آن - ظاهر و روشن تر می‌باشد به تطویل اظهار آن مقصد
 کشتن ترک ادب می‌بیند میگذارد و وجوه عدم ارقام عالی جانب میاں
 پیر علی و لوازش ارقام دعاء منضم خط اندرون و عدم ارسال عرض احوال
 میاں مرصوف که مرقوم بود معلوم نمود - میاں مرصوف مکرر دوسه عرض ارسال
 داشتند - شاید بسبب فقر حامل آنها نرسیده باشند یا به پس و پیش
 بگذرند و به در ماه داران موافق قاعده بر حسب رسم مقرری به عمل خواهد آمد
 و مزاج و دل مردم محل از جانب آنحضرت همه وجوه به نیاز و صاف است
 و احوال قاسم علی خان به میرهادی و میاں پیر علی بر طبق رسانیده شد -
 و اندرون و مالش دستار برای میاں پیر علی بتأکید و تکرار است -
 و سوا آن هر چه بمزاج اقدس برسد دی روز که بشان نزدیک بود بیان
 غلام مصطفی جیو براسه زیارت حضرت خواجہ بزرگ همراه چتری بدرگاه
 خواجہ قطب الاقطاب مقام نمودند - بنده هم همراه بود ، چنانچه امروز

کہ ہمدہم است اوشان را پیشتر از ان جائے روانہ ساختم و بہ شہر رسیدم
و عرض مرقومہ یازدہم مع محمد مراد کہ روانہ ساختن بود در اینجا مانده بود
درین خط ملفوف است، خواهد رسید۔ دیگر ہمہ وجوہ خیریت است۔ زیادہ
بزدگی، بزدگی، بزدگی۔

بجمع خورد و کلان اینجا از اینجا بے بزدگی و سلام نیاز قبول باد۔ و
جمع خورد و کلان اینجا سے از ہنود و اہل اسلام آداب بزدگی و رسوم سلام پیام
بجائی کرتے۔

۱۱۵

قبلہ حاجات و کعبہ مرادات سلم اللہ تعالیٰ
بعد عرض سلام مشہود رائے فیض رائے می گردانند۔ احوال ضعیف
مقرون بحمد است و سلامتی ذات والا صفات از درگاہ سبحانہ ہمیشہ
مستدعی، بحسب اتفاق نواب محمد قاسم خان بہادر از اترپردہ (اتر چھندی)
وارد بسولی شدہ چون سبحان شاہ را سر راہ یافتہ و لیکن مرسل خدمت
نمودہ، یقین کہ از احوال عاجز ذات مبارک از لوجہات ظاہری و باطنی غافل
نخواہد بود۔ چنانچہ از تشریف فرمودن حضرت در شہر قسطنطنیہ کلی گردیدہ۔
ہنوز استحکام ماندن خود در اینجا چندان بنظر نیامدہ کہ احوال خود را مفصل
می نوشت لیکن نواب مذکور را شایق و ثنا خوان جناب مبارک یافتہ چنانچہ
می گفتند کہ اگر او سبحانہ جمعیت خاطر بدہد، دل لے اختیار می خواہد کہ ہر روز
مبتغی خدمت گردد، و این را میرزا اسماعیل زبانی نواب نقل می کردند۔
اضعف دران روز حاضر نبود۔ بہر صورت در کمال اشتیاق ہستند۔
و اکثر مولوی کلیم اللہ صاحب را دیدہ و ارادت ایشانرا در جناب عالی

یا فیه اکثر مستفیض خدمت می شود - امید که این مہجور از سرفراز نامہ و
رعائے خیر فراموش نہ فرماید - عذر کا غزوالبشا معاف -

۱۱۶

مخدہ و نصلی و نسلم -

مخدومنا و شفیعنا و عطفنا و ملاذنا و معاذنا اعاذک من کل
مایکدک و صاندک عما سالتک و یحفظ سامک الفوتہ بالمومن و الطلع المنصور
الموعود انکان ممکنا فارسلوا الینا باستعہم الوجود بلطفکم الممجد و السلام
علیکم و علی کل من عبدالمعبود و الصلوۃ علی من اسمہ فی الارض محمدؐ و فی السماء
محمودؑ و علی آلہ و اصحابہ ذوی العز الممدود و الشرف المحمود و
علی اتباعہ الذین فی جباہہم اثر السجود - یا مخدومنا بحسب الاتفاق و ظهور
التمنا و الاستدعا و الاشتیاق من قاسم علی خان ذوالاخلاق
ان یقع الملاقات قولوا لہ احوالنا ما ہوا المعلوم فی خدمتکم و قولوا لہ
ارسل الی بعض الاشخاص یرسل الینا مبلغا معتددا حتی اجمع لہ المجدود
من الרכبان و الفوارس و الرجالہ فاما موجود و صلح بینہ و بین المرہۃ
(مرہٹہ) فیحصل لہ باصلاحہم کل مقصود و یرجع الیہ المقصود و الربط
القی بیننا و بین المرہۃ معلوم فی خدمتکم الشریف ثم الکلام ثم السلام
علی سید الانام -

حضرت صاحبی مشفق کرم فرمای نیاز مند سلامت
بعد عرض نیاز ملکشف ضمیر میری گردانند احوال نیاز مند را بچشم خود در سنبھل
معاینه فرموده بودند بهمان پنج است - خواسته بود که به شهر رسیده
سعادت خدمت حاصل نماید لیکن به سبب بعضی موانع رسیدن شایعمان آباد
در توقف است - توقع که تا رسیدن نیاز مند بخدمت مشرف از دعای شریف
عالمی را یاد فرموده باشند که تا ازین برکت ادعیه آن صاحب شافی مطلق
شفاء کامل عطا فرماید - و هر مکان آن ضلع که پسند خاطر عاظر گردد ایامی
رود تا به ترمیم و تعمیر آن پرداخته شود - زیاده هر چه تولید و اشتیاق خدمت
مشرف است و بس -

مرزا صاحب مشفق قدردان فیض رسان سلامت
بعد سلام و نیاز و آرزوی حصول مواصلت که اہم مطالب و اقصی مقاصد است
مشہود بغیر ہدایت پذیر می گردانند کہ از استماع تشریف فرمودن سامی
بسیار خوشی خاطر حاصل شدہ و دل متناقص حصول ملاقات کہ فوائد عقیبی
است زیادہ از حد گردیدہ ، او سبحانہ تعالی جل شانہ سبے سازد کہ
مستغنیہ خدمت گردیدہ و فائدہ دینی حاصل سازد توقع تا حصول خدمت
فیض در جہت بعنایت نامحبات مشعر بحزیت حال فیض مال یاد و شاد می
فرمودہ باشند کہ باعث سعادت و اطمینان خاطر تواند شد و سابق عریفہ ^{نیاز}

مع آدم نواب صاحب ارشاد خان جیو ارسال نموده از نظر اشرف گذشت
باشد۔ زیادہ چہ عرض نماید۔

۱۱۹

مرزا صاحب شفق مہربان کرم فرمائے محبان سلامت
بعد اشتیاق ملاقات مسرت آیات واضح ضمیر سیر باد۔ قبل ازین احوال
طبیعت مفصل مرقوم نموده بود۔ الحمد للہ کہ نسبت سابق فی الجملہ رو بہ افاق
آرودہ ، امید از شافعی معینی آن دارد کہ امراض بالکلیہ رفع گردد۔ توقع از
آن صاحب آن دارم کہ در دعا خیر یاد آیدہ باشم کہ دعا بزرگان باعث
سود و بہبود ہر دو جہان است و موجب رفع امراض ظاہر و نہان گزایدہ
چہ مصدع گردد ، والسلام۔

۱۲۰

قیاض زمان حضرت میان صاحب پرور شد مدظلہ العالی
بعد ادائے آداب تسلیات بجا آورده معروض می دارد کہ بتاریخ ہفتم شہر
المہرجب بہ خیریت بہ پبلی بہیت مع خورد و کلان خیریت است۔ کلیہ سلا
آن ذات والا صفات شب و روز از درگاہ کرم و کار ساز مدام مطلوب
دارد ، امید کہ بہ دعا ظاہر و باطن یادی فرمودہ باشد۔ زیادہ چہ عرض نماید
و بزرگی غلام ابراہیم بعد عجز و نیاز قدسوس برسد۔ و خواجه احمد و رحیم الدین
و دین اللہ قدسوس برسد۔

۱۲۱

حضرت صاحبی قبلہ دو جہان سلمہ اللہ تعالیٰ
پس از آرزوے ملازمت ہر ایا افادیت معروض می رسانند۔ اینجا بفضل
الہی خیریت است۔ صحت ذات میمنت آیات ہمیشہ از درگاہ اللہ مسئلت
ممودہ می آید۔ حق تعالیٰ بخیریت طرفین عن قریب حصول ملازمت سامی
میسر گرداند بحرمۃ النبی وآلہ الامجاد امیدوار است کہ از..... یادآوری
این عاصی فراموش نشود۔ بیاد عالی ہمہ مخلصان است۔ زیادہ چہ عرض
نماید۔ غلام زادہ فتح علی فتح اللہ، ابوالفتح وغیرہ او تسلیات بجائی آرند
اکرام الدین، کریم الدین، حسام الدین بندگان می رسانند۔ غلام محمد مع مادر خود
وغیرہ با تسلیات معروض می دارند۔ صاحبی میان پیر علی سلمہ اللہ تعالیٰ اسلام
خوانند۔ میان معصوم، میان عبدالحی سلام می رسانند۔

۱۲۲

حضرت مرزا صاحب و قبلہ فیض رسان..... سلمہ الرحمن سلام
بعد سلام نیاز و آرزوے حصول مواصلت کہ نہایتہ ندارد، مشہود ضمیر منیر
می گرداند کہ نظر یک جہتی و یک دلی حضرت کہ با قبلہ گاہی بندہ بود کردہ،
اظہاری نماید کہ احوال شاہچہان آباد ہر راستے عالی روشن است کہ اوقات
اوراد و اشتغال نہایت بہ نیکی رسیدہ، مولوی صاحب نظر محمد جمیو ثوبہ
فرمودہ، یک خط بہ حافظ صاحب بہادر در باب اینکس نوشتہ، بندہ
را رخصت کردہ اند۔ نوشتہ اند کہ چیز سے بطریق یومیہ مقرر کردہ مکان

جایدار معین سازند کہ بخاطر جمعی در یاد الہی مشغول باشند۔ امید از ذاتِ عالی نیز اُن است ... کہ ہمیں خط خود بہ حافظ صاحب بنویسند و یکے از مریدان و آشنا یانِ راسخ را بر نگارند کہ دعائے بندہ بہ اعراف گزارند۔ و تمامی رویداد بندہ میان سید رحیم الدین کہ مشرف خدمت می شوند گذارش خواهند کرد۔ امید کہ بر طبق اُن لوطہ خواهند فرمود۔ زیادہ نگارش ترک ادب است والسلام۔

۱۲۳

قبلہ اگیہان، کعبہ دو جہان سلمہ الرحمان

از مکتر بن عبودیت الیام صدام (کذا) لہ بعد اداے آرزوے ملازمت اکسیر خاصیت و تمناے استحصال فوائد حضور کرم ظہور کہ تا مرتبہ نیست کہ در محضر و تقریر آید۔ معروض راے ملک راے گردانیدہ می آید۔ دو دفعہ کرامت نامہ فیض نشانہ متضمن ... از تقریر مقصود حاضر بودن نیازمند ورود فرمودہ معزز و ممتاز نمود۔ الشاء اللہ تعالیٰ عن قریب از فضل و کرم مجیب الدعوات و آنحضرت ایان راہ بود، رسیدہ مستحصل شد فیض در حبت می گردد۔ لیکن امیدوار است کہ از سرفراز نامہ قوت بخش سرفراز و ممتاز می فرمودہ باشند کہ درین فکر موجب زندگانی شود۔
و آنکہ در باب حقیقہ مرقوم قلم جوہر رقم بود احوال اُن ...
بالمشافہ عرض خواهد شد۔ دیگر التماس دارد اگر اشعار اُنعالی قدرے مرحمت شود، عین نوازش بود، زیادہ بحر بندگی۔ بیستہ یاد آمد
یارد دل بادہ بکف جان بلب بیش ازین یاران چه سازم جز جا

کہ یہ "چنورام" ہو سکتا ہے۔

قبلہ قدردان صاحب کعبہ دوجہان فیض رسان بندگان سلامت
 آداب بندگی بجا آورده معروضی دارد۔ دو دفعہ عنایت عالی را..... می رساند
 معزز و سر بلند گردانید۔ از فحوائے مضمون فرض مشحونش آتش بے قراری بلندی گرفت
 حق تعالیٰ آرزو سے فرمایا زود برین جلوہ ظهور نماید لیکن از ورود وثیقہ.....
 سر بلندی قدرے تسلی مضطرب می شود۔ گاہ گاہ سرخراز و سر بلندی فرموده باشند۔
 و در آن کار کہ لاله صاحب لاله نصر اللہ جیو آرزوہ دل ہستند انشاء اللہ تعالیٰ
 امید و اتق است کہ در عرصہ چند روز..... می رساند۔ تسلی والد خانہ زاد
 ضرورت است۔ بجزہ اگر زندگی است مارا ازین قسم..... وصول خواهد نمود۔
 زیادہ بجز بندگی چہ جرات نماید۔ مگر آنکہ..... بخدمت فیض درجبت والہ
 صاحبہ کہ یاد می فرمایند بندگی و کورنش بعد نیاز قبول باد۔.....

قبلہ من سلامت بعد ہزاراں نیاز عرض بموقف باریافتگان حضور پر نور
 می رساند۔ شاہ سالم برائے ملاقات بجزہ در امر وہ آمد۔ چند روز توقف
 نموده، روزے پر باطن ایشان حق تعالیٰ مرا آگاہ گردانید۔ حلقہ ہائے مقامات
 ایشان بے نور محض بہ نظر در آمدند۔ دوبار مکرر اتفاق افتاد۔ من حیران ماندم
 از ایشان نقیشتہ احوال نمودم۔ شاہ جیو ظاہر ہا خند کہ مرزا صاحب قبلہ
 بہ لوہ آب ارشد خان می فرمود کہ ایشان کسب از مرزو بکنند۔ من برائے
 مصلحت پیش شما آئدہ ام کہ می خواہم بجناب عالی در شاہجہان آباد بروم لیکن

می ترسم که بے امر عالی روم دربار امید که بر الطاف و نوازش قدس خود نظر نموده که از جوانی تا پیری بخدمت عالی صرف نموده و بجز جناب عالی کسی منظور نظر او نیست و محبت بندگان عالی تمام دارد توصیرات او عفو شود و ارشاد گردد که در اینجا قدم را از سر ساخته بجناب عالی مشرف گردد - در چند روز همه مقامات ایشان به نظر کرم حضور نموده با خازن نامه میرجا که ارشاد شود در اینجا بنشیند که از تو بهیات عالی بقیه عمر او صرف بیاد الهی نماید - و دیگران رو بر آگاه سازد و فرصت که رو برو التماس نماید - (نیاز) پنج گانه که از عالم امر است و اصول اینها فوق العرش که بلا مکانیت موصوف است پیوستن باعتبار استعداد معرفت که درین لطائف اوسبحانه تعالی نهاده است آن استعداد صعود نموده باصل خود پیوندد و لطائف به سینه می ماند و آنچه به نظر عالی می درآید ارشاد فرمایند - و در حق همایه فقر که ارادت بجناب عالی (دارد) توبه مبذول شود که نصیب او تقوی گردد - مجبوری که هست هست 'زیاده چه عرض نماید -

فضایل
جناب فیض مآب حضرت صاحب قبله و کعبه نیاز مندان دام است
معروض می دارد از خدمت فیض در حیت مرخص گردیده به بدرقه فضل الهی و توبه حضرات عالیات بعافیت تمام به فرخ نگر رسید - مراغبه که موجب این حرکت بود، علاج کرد - به توبه خاص حضرت که در همه حال شامل حال این غلام است، شفا ع که باید رو نمود - هر چند درین ظلمت کوره کفر اوقات گذاری می نماید لیکن شب و روز از جناب مفضل حقیقی مسئلت

دارد که وجه معاشی در شهر دست دهد که بخاطر جمع تحت اقدام حضرت بوده
که این چند الفاس مابقیه را به الفرام رساند و تحصیل مآربا بآئے اقروی
نماید۔ انشاء اللہ بعد چندے به قدسوس مستفید گردد۔ واجب بود لورض
رسانند۔

میاں پیر علی صاحب سلام شوق مطالعہ فرمایند۔ مجمع مستر شان
مجلس صنیف سلام و نیاز می رسانند۔
بجناب عالیہ حضرت والدہ صاحبہ بزرگی بعد نیاز۔

حضرت و قبلہ خداوند خدا لگان فیض رسان عالم دعالیان سلمہ اللہ تعالیٰ
بعد ابراز ماسم نیاز و آرزوے قدسوس شریف کہ زیاده از حد است بتقدیم
رسانیدہ مروضہ رائے فیض پراسے می گردانند۔ نوازش نامہ عطامی کہ از روی
غلام پروری به تفصلات بے غایات بنام خلیفہ فیض اللہ جیو و این غلام
در مقدمہ تہجد یومیہ مولوی صاحب تہاد اللہ جیو از روشن خان عنایت شدہ
بود، غرور و نمود، معزز و ممتاز گردانید۔ چنانچہ مرقومہ مفصل معلوم شد۔
حق سبحانہ تعالیٰ ذات مبارک را با این ہمہ کرم و فضل دیرگاہ سلامت
باکرامت داراد۔ خلیفہ موصوف پیش از ورود عنایت نامہ به ارادہ
قدسوس والا روانہ سہیل شدہ، رجا کہ بفضل خدا بخیر و خوبی رسیدہ
قدسوس شریف نمودہ با مشر۔ فدوی حسب الارقام عالی بنا بر مہربانی
یومیہ مولوی معز اللہ بروشن خان بجنور خانصاحب بہادر بسیار از بسیار
تہجد نمودہ خان مذکور ظاہر ساخت کہ تمام اہلکاران را پناہ فرمائیدن کاغذ
محرکار در بسولی طلب داشتہ ام، درینجا کارندہ نیست کہ خط نوشتہ بفریم

کہ یومیہ مولوی موصوف رسائیدہ و بندہ بعد از فراغت کاغذ بہ عرصہ برخ
سنبھل رسیدہ۔ یومیہ مولوی صاحب دامن دامن بے باقی کردہ خواہم حال آئیدہ
ماہ بہ ماہ رسائیدہ خواہد شد۔ خرا و بزمین با خان مذکور نیز زود از حضور رخص
سنبھل می شود، در اینجا رسیدہ یومیہ مذکور ادا خواہد نمود۔ امیدوار فضل
و کرم آنست کہ فدوی در ہر حال غلام و خادم جناب عالی تصور شدہ، ہموارہ
تا حصول قدیموں عالی بصورت نواز عشق نامحبات غطای مشعر بر کار خدات
معزز و ممتاز می شدہ باشند کہ باعث سعادت غلام ازان متصور است۔
زیادہ چہ عرض نماید۔

بغالی خدمت نواب صاحب قدردان فیض رسان نواب ارشاد
خان بہادر آداب نیاز قبول باد۔ خان صاحب محمد جیو و خلیفہ فیض اللہ
جیو سلام بندگی مطالعہ نمایند۔

۱۲۸

پہو العزیز

بموقف عرض خدام ملائک احترام حضرت صاحب و قبلہ مدظلہ العالی
می رساند۔ آداب تسلیمات و ادب کورنشات زیادہ یارای اداے دارو کہ
ہموارہ بندگان آستان عرش اقران را سرتیاز بعقبہ عقیدت و ارادت افتادہ
و عالیہ بدوش در بندگی ایستادہ، لب اظهار سود ادب است۔ پس عرض
اقوال مناسب است کہ از روز عزمیت مکر بستگان بارگاہ کہ بان جائیگاہ
رونق افزای شدہ، کلبہ احزان ہجوران تیرہ و آہ بانالہ ہم صغیر۔ اوسبحان
زود ترین بہ شرف قدیموں فائز فرماید۔ بارے بہ کوید عاقبت مزاج اقد
کہ از خطوط اندرون و بیرون جان نالوان بہ تابوت قالب افتادہ می ماند۔
اما رقم عاطفت چون با اسم این کم سعادت سواد بخش صفحہ کاغذ

نمی گردد موجب شقاوت اعمال و افعال خود دانسته دست افعال هم بداند
افضال دراز می کند - ع هم در تو گریزم اگر گریزم
که واقعی این همه چشم نمائی ناست ایستگی با من است - مزاج بد کارهاست
لیکن از ابر فیوضات عالیه مرتجی شست و شو با من آنهاست -
چرا که غائبانه از تفقدات و کرم کرم ما دریغ نمی فرمایند - یکے از آنها
این است که بعنایت یک رویه معرفت شیخ سرباهاست بلند ساخته
به تسلی پرداخته و مزاج اندرون محل به سبب استعمال ماء الجبن باصلاح
تمام آمده - دوسه سهل خورده شده اما اخلاطی که باید برآمد نشده
معالج در تدبیر جلاب دیگر است - اما آثار صلاحیت آنست که اکثر اواراد
ذکر عالی از سر نیاز ادا می فرمایند - باقی کیفیت زبانی محمد مراد بسماع عالی
خواهد آمد و در این سال شدت سودا و خفقان در غلام بیشتر است -
ظاهرا این همه از بعد خدمت است و یا خود آن صدمات دورانی و احتیاجات
این و آنی دامن گیر حال است - چون تصور دست خود به دامن توصل عالی
متصور می کند - صورت جمعیت بهم می رسد - اللهم زدنا یقیناً - زیاده
خدا رب -

بخدمت نواب صاحب نطفه العالی عرض کورنش قبول باد -
و بخدمت ارشد خان صاحب سلمه الله تعالی سلام نیاز قبول باد و میان
ظفر علی و محمد علی سلام اشتیاق مطلقه نمایند - دیگر به همه صاحبان سلام
شوق قبول باد - دوبره حسب حال مروض جناب عالی -

بیل چنبیلی کیوراسب سچی مسکینه باس
اس دوبری روپ کو میگه تهادی اس
کله مقام و امید رحمت دارم - مرا به ساده دلی می توان بخشید
و مردمان خانه غلام عرض بندگی به نیاز تمام مروض می دارند -

حامداً و مصلياً

حضرت صاحب و قبلہ قدردان دام افاشتکم بیدار ظہار مراتب
 آرزو مند، معروضی دارد۔ احوال بندہ درخور شکر است۔ و اوقات پیمزہ
 می گذرد۔ درین ولایہ استماع قدر شناسی و طلب نجای ہندوستان
 و صیت ہمت نواب قاسم علی خان و دریافت عقیدت نواب صاحب
 مرصوف بجناب سالی، خیال روزگار در سر این بے سرو پایچہ
 ہر چند تحریر فقیر درین باب بہ والا خدمت تحصیل حاصل است کہ خود
 رفاه و صلاح نیاز مند منظور داند، لیکن احتیاطاً یاد دہ شد۔
 اگر خواہش نواب مذکور درست است و بخاطر مبارک مناسب بود
 و مساعدہ معقول با رغبت تمام خودش ممکن بود با ہر قدر مردم بختیابانور
 خواہند کرد، از اطراف و شہر کہ با حضرت والا شہید و رفیق بودند و اخلاص
 داشتند، ہزار دو ہزار با اسب و بے اسب و پیادہ و سوار سوا
 نیز ممکن است۔ لیکن بدون مساعدہ برخواستن و کوشش بے دست
 و پایان متعذر است و چند کس چنینی اغرہ سردار نشستہ اند کہ برا
 آنها پروانہ علیحدہ و مساعدہ باید۔ این ہمہ بنا بر اطلاع معروض داشتہ
 ام۔ معہذا در آنچه سود و بہبود نیاز مند بود و بناے تراغنی افتادہ بوجہ
 احسن صورت کردہ باید بہ عمل آید۔ دیگر مراتب بجناب عالی چہ طراز د۔
 تا حصول سعادت ملازمت بہ عنایت نامہ محرز می شدہ باشد۔ زیادہ
 نوشتن از مراتب نیاز کم است۔ قبلہ بن! مرزا کاتب علی بیو...
 .. معتقد اند۔ بنا بر نوکری آن طرفہ می رسد۔ سفارتش ایشان بہ

ارشاد خان صاحب یا بہر کہ مناسب بود باید فرمود، تا..... منسلک شود۔

۱۳۰

قدہ و کعبہ مدظلہ العالی

بعد از عرض آداب تسلیمات عرض می رساند۔ ازان روز یکہ از خدمت عالی رخصت شدہ، روانہ شاہ آباد شدم۔ در بسوی رسیدہ در انتظار آدم یک مقام کردم۔ سوائے یک لوی سیاه نزد وے چیزے دیگر نبود۔ دین اثناء نوازش نامہ بنام محمد خان صاحب پرتو نزول بخشیدہ مرصوف آدم مشخص کردہ بودند۔ حسب..... سید نور اللہ الحسینی جالہاب بعزم شکر بندگان عالی در بسوی وارد شدند۔ برفاقت ایشان یارام تمام سواری ہم میسر شد۔ احقر مع الحیر رسید۔ محض بہ فضل البجناب بدرقہ حسب دل خواہ ہم رسید۔ تا تحریر بست و صوم شہر حال ہمہ والستہ بخیر و عافیت اند۔ درین ایام بیان غلام امام عازم شہر شدہ اند۔ از مدتی ارادہ داشتند حالا رخصت غائبانہ درخواستہ بخدمت حضرت مولوی صاحب می رسند۔ مرکوز خاطر ایشان مشروحاً زبانی وافحہ رائے شریف خواہد شد و خبر داخل شدن آنحضرت بہ شاہجان آباد زبانی میر نور اللہ معلوم شد۔ نہایت اطمینان و سرور حاصل گشت و خبر کوچ بندگان عالی استہار تمام دارد۔ چنانچہ ہمہ برآمدہ خود حق ہنوز تاریخ کوچ مشخص نکرده، شاید دیر نگردد عن قریب شود۔ چون غلام بحضور اندک سعادت اندوز گشتہ نہایت از قلب برون خویش متأسف برگشتہ، او سبحانہ، سبب سازد تا زود سعادت قدوسی

۱۔ محمد رضا اکاکتور۔ ۲۔ حضرت مطہر کی طرف سے میر عبدالمبارز کے نام ہے
اسی سلسلہ نام معلوم ہوتا ہے۔

حسب دل خواہ مستعد گردد۔ دیگر جمیع وابستہ ہائے مابینہ قدسوس و
کورنش معروض می دارند قبول باد، زیارہ۔

۱۳۱

حضرت صاحب قبلہ فیض رسان صوری و معنوی سلامت

بعد اداے آداب تسلیمات بعرض می رسانند کہ نوازش نامہ عالی معصوب
میر اسماعیل ورود فرمودہ جمعیت ہائے ظاہر و باطن بخشید۔ بدریافت
مزاج مبارک شکر و سپاس الہی بہ تقدیم رسانید۔ الحمد للہ ذی الفضل والکرم
نوید تشریف فرمودن بہ سیر سبیل بعد خشکی راہ ہا کہ ارشاد شدہ بود
بہ امید خبر یافتن زود..... مسرتہا و تقویتہا کہ..... روزی شود
آمین آمین آمین..... لائق شدہ است۔ خصیہ جانب چپ آماہید
و بالیدہ گشتہ و بعض وقت درد شدیدی کند کہ از شام تا بگاہ مقدار
چشم زدن قرارے نبودہ است و وجع مذکور منتقل ہم می شود۔ گاہے
در عانہ تا قریب ناف و گاہے در ران چپ تا زانو و گاہے بسوی گردہ
انتقال می کند و رنگ بول گاہے بہ صفرة گاہ بہ زنگی می شود و فیض
طبیعت نیست بہ تجویز بعضی فصد باسلیق نمودہ و اطلیہ و اضمہ
مثل پیہ بط و اکلیل الملک و کمون سیاہ و بنفشہ و بالونہ وغیرہ
و بخور مانند ورق بنج و سپند بہ عمل آمدہ روزے چند در مطلق زائل
گشتہ مگر و ہے باقی بود و ورم قدر راجع نیز باقی بود۔ اکنون
باز عود کردہ است۔ او کریم تعالی بہ برکات انفاس بترتیب فضل خود
فرماید۔

خط حضرت ابوالفتح صاحب و میاں مرید حسین صاحب سلمہما

ملفوظ عرضی بہ نظر الہی خواہد گذشت۔ جواب ملفوظ سرفراز نامہ
مرحمت گردد۔ امروز کہ سوم جمادی الاول است، احقر بہ درد و دم
گرفتار است، امیدوار است.....
آرزوی قدیم من جناب عالی کہ اہم ترین مقاصد است.....

۱۳۲

حضرت صاحب قبلہ فہن رسان صدیقی و معنوی سلامت
نوازش نامہ عالی محبوب زیرک ورود آقا فرمودہ، جمعیت بخش ظاہر
و باطن گردید۔ بہ دریافت عافیت مزاج مبارک شکر و سپاس الہی بہ تقدیم
رسانیدہ الحمد للہ حمد اکثر آ۔ از تہاد یافتہ بود کہ عنایت نامہ تضمن ورود ذات
بایرکات دین نوائے بدست میر ولی اللہ بنام نیاز مند ابلاغ فرمودہ شدہ
قبلہ دین و دنیاے من ہوز میر ولی اللہ نہ رسانیدہ اند۔ و نیاز مند ارادہ
می داشت کہ اگر آن قبلہ این بار تشریف تا اولوہ ہم بہ تقریبے خواہند فرمود
احقر قدم از مر ساختہ سعادت یا یوس حاصل خواہد ساخت لیکن از باعث
عارفہ قدرت بر آن نیافت اگر مقدار است آئندہ راقی تعالی نصیب خواہد کرد
نوشتیجات عالیہ کہ بنام حضرت ابوالفتح صاحب و میان مرید حسین صاحب
بودند رسانیدہ شدند۔ میان مرید حسین صاحب در استر ضائے والدہ
ماجدہ خود یک گونہ تقصیری فرمایند و کار آسان را دشوار گرفتہ اند۔
و مادہ اہلیہ ایشانست و والدہ ایشان از سبب فرط محبت دیگر فرزندان
را از گوشہ خاطر محو ساختہ بایشان اقامت گزیدہ اند۔ و در این باب

لے یہ، اور دیگر چیزیں مکتوبات جا بجا سوختہ ہیں۔ اس لیے ان کو مکتوبات
نامتوں و تمام ہے۔

اگر صلاح بوده باشد به نیجی ارشاد باید که عمازی احقر بطور نیاید
 نسخه عالی که از راه کمال کرم و احسان عنایت شده بود البتہ استعمال
 کرده خواهد شد۔ حق تعالی موافق سازد۔ شکر این ماهر دو بجای آرم۔
 جائے نماز منگل کوئی درین وقت سوداگران نیا ورده اند یکے از خدمت
 نواب صاحب قبلہ گاہے و دیگرے از دیگرے بدست آورده ارسال نموده
 است۔ ویک ہنگے یشکر سیاہ و سفید، و دو چکے پیر ساختہ اجمیری
 ابلاغ داشتہ است۔ خدا برساند، امیدوار پذیرائیت۔ نواب صاحب
 قبلہ گاہی پیرے بجناب آن قبلہ نوشتن فرمودہ اند بحسب آن بربر
 علیحدہ تحریر یافتہ، امید کہ جواب آن بربر علیحدہ ارشاد شود۔
 زیادہ جز اگر تو سے قدسوس میں عرض رساند۔ خدائے کریم میر
 فرماید کہ منہ و کرم۔

۳۳۱

حضرت صاحب مشفق قدردان دستگیر دو جهان سلامت
 بعد از وارم عبودیت و بندگی بجا آورده، معروض بعالی خدمت می دارد۔
 قبلہ من! نیازمند درین ولا چید روز بیماری کشیدہ ازین باعث از حصول
 قدوسی محروم مانده الحال از فضل او سبحانہ و تعالی و توجہ آن خدایگان
 مزاج بنده تندرست است۔ می خواہم کہ بحضرت عالی رسیدہ کشف
 ملازمت باشم۔ لکن زبانی میان غلام رسول معلوم شد کہ خود بدولت بروز
 یک شنبہ مراجعت بہ دہلی می فرمایند۔ ازین وجہ معلوم می شود کہ نیازمند
 سمحت بے نصیب است کہ بار بار ارادہ تہ تبرک منورہ و از بد نصیبی خود
 اتفاق نبود، زیادہ امید از توجہ آنحضرت چنان است کہ در حق این عاصی

۱۰ کلمات طیبات کے مکتوب ۳۸ میں جو صاحبزادہ مرہ حسن نام ہے۔

پر توصیرِ توبہ باطنی فرمودہ باشند۔
 اک لہرِ لطف کی ہمیں لبس ہے
 غم کے دریا میں پار کرنے کو
 زیادہ چہ التماس نماید۔

قبلہ سلامت! چادرِ درسلہ و دو خط مع میاں غلام رسول نزد
 نیازمند رسیدند۔ بخد مت شریف ارسال داشتہ امت و قدرے
 سبزی اُرد، بجناب عالی ارسال داشتہ، امید از توبہ آنحضرت چنان
 است کہ قبول شوند۔

۱۳۴

حضرت صاحب وقبلہ بن سلمہ اللہ تعالیٰ
 بعد از سلام سنت الاسلام بکشف ضمیر منبر باد کہ این فقیر بعد از چار ماہ لاچار
 شدہ در سنبھل آدم۔ از سبب مناقشہ برادران تا حال کاروبار در ماہ
 در سرکار حافظ رحمت خان نہ شدہ بود۔ الحال رو بکار شدہ است۔
 وقت رخصت در خدمت شریف اظہار کردہ بودم کہ یک رقعہ برائے محب اللہ خان
 باین مضمون کہ دو ندے خان بہ این فقیر وعدہ کردہ بود کہ مرا نزد خان بردہ
 ملاقات کنا بندہ اظہار بکنڈ و از نزد خود چیزے خدمت بکنڈ۔ و خبر
 خیریت والدہ بر عنایت نامہ بنویسند و بفرمایند کہ بر خور دار خیریت
 است۔ انشاء اللہ تعالیٰ خبر برگرفتہ می آید خاطر جمع دارند۔ از طرف فقیر
 اندرون خود سلام رسانند و بولو حسنا را دعا رسانند۔ و خبر خیریت والدہ
 و بر خور دار بنویسند۔ حضرت سلامت رقعہ برائے محب اللہ خان زود عنایت فرمایند۔

کہ لیر دو ندے خان

۱۳۵

حضرت صاحب و قبله دارین من سلامت -

بعد از تقدیم مراتب نیاز مندی بوضع می رساند - اینجا فریت است - صحت
ذات ساقی از درگاه اله مستدعی است قبل ازین نیاز نامه ارسال داشته
به نظر عالی گذشته باشد - همیشه سائر دوستان بیاد عالی تر زبان اند -
حق تعالی بخیریت طریق حصول ملاقات راحت آیات محصل گرداناد بحرمه
النبی و آلہ الامجاد - غلام زاده فتح الله ، فتح علی و غیره بزرگی بجای می آرند -
غلام محمد مع حمزه و عبدالله و غیره بزرگی بجای می آرند - اکرام الدین ^{معین خان}
حسام الدین ، کریم الدین تسلیمات بجای می آرند - سعادت قدوس معروض
می دارند - حاجتی میان محمد معصوم جیو و میان عبدالعظیم بخیریت اند -
سلام مشوق می رساند - غلام حاکم بزرگی بجای می آرد -

۱۳۶

حضرت صاحب و قبله نیازمندان مدظلم العالی

بعد عرض سلام و نیاز لا کلام بکتوف خدام ذوی الاحترام می گردانند که غنا
نامه گرامی که مشتمل بر انواع تفضلات بود از ورود آن گویا جائی نمانده
در قالب آمده ، مرده ، قدم مبارک که در آن مرقوم بود - او تعالی
عن قریب با حسن و جود به ظهور آرد که دولت ملازمت سر امر سعادت
میسر گردد - قاضی التفضلات بموجب طلب امیرالامراء غایب آن صحت
شده بودند - از خط ایشان معلوم شد که بعالی خدمت رسیده اند -

زیادہ چہ مصون نہ شود۔ والسلام۔

۱۳۷

بجناب فیض مآب حضرت صاحب قبلہ کونین و کعبہ دارین کامل ہادی
آگاہ دل می رساند۔ چون این مکررین ازان روزیکہ از خدمت سراسر
سعادت بخش شدہ آئندہ قالب... و حائل... تعالیٰ شایہ حال
است۔ از تحریر و تقریر بیرون است و ہمیشہ دل متعلق بجناب عالی
می باشد۔ لیکن بہ سبب امورات دنیوی کہ ناگزیر بودہ مقتصر است
دعاء فرمایند کہ خلاصی یا بد، مدام بخد مت سراسر سعادت فیض مآب
باشند و باقی عمر گذارد۔

۵ ارزو دارم کہ خاک آن قدم

لوتیایے چشم سازم دم بدم

۵ اے آنکہ تویی کعبہ ارباب ارادت

گوروی سوے تو نمی آرم بکہ آرم
بہ اندرون تسلیمات می رسد۔ از مکررین ملائنا سلام و تسلیمات می رسد۔

۱۳۸

زبدۃ الاصغیاء خلاصۃ الاتقیاء حضرت مرزا صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ

سلامت۔

بعد ابراز شوق کہ مافوق آن متصور نیست، مکشوف راے
تو دد پیراے میگرداند کہ فقیر لغایت تحریر مستوجب حمد و صحت ذات

محبت صفات مطلوب - ثانیاً این که مدت المدت گذشت که از احوال
 مسرت مائل آگاہی نیست و دل نگران همان جانب است - بنا بران
 باشتیاق تمام متصدع میشود که آئندہ برخلاف ماضی بدست هر کس
 خطوط کیفیت خودی نویسان باشند که تسکین دلی می تواند شد -
 و در باب محبت اساس میان محب اللہ لیسر میان محظا پر صوح تمام
 از قدیم الا یام کہ بخدمت دارند - نوشتن سفارش اینها منظور است -
 یقین کہ بموجب فیض عام آنچه مقصد داشته باشند - توجہ خواهند
 فرمود - زیاده ایام حلاوت بدام باد -
 اسباق بحدیست کہ پایان نیست ، خواہش باطنی باشد ،
 ملاقات ممکن است -

۱۳۹

حضرت مشفق سلامت

از عزیزے کہ بحضور فقیر بخدمت شریف ظاہر نموده بود کہ شیخ قائم
 بیو در باب ممالعت و غلام آن با شخاصی کہ ارادہ برآدن ازین بلوہ
 دارند ، بخدمت نواب امیرالامراء عرض نموده است - استفسار فرمایند
 کہ درین باب چه حکم رسید از دیروز ممالعت می شود - شاید همین حکم رسیدہ
 باشد - عرض ہرچہ آن عزیز اظہار نماید بہ مخلص اطلاع فرمایند - و درین
 سہ روز آنچه یسبح شریف رسیدہ باشد بہ مخلص آن نیز مطلع فرمایند -
 جواب نوشتجات میر محمد حسین تا فردا نوشتہ بخدمت ارسال می نماید ،
 انشاء اللہ تعالیٰ سلمکم اللہ تعالیٰ و ابقاکم -

۱۲۰

بجناب فیض مآب مدظلہ العالی

گزارش مراتب عبودیت بسمت دارالخلا
مرۃ بعد ازئی زبانی غلامان کہ باین طرف آمدہ بودند دریافتہ
بود از ان باز خطی کہ مشرب بر نوید بعافیت رسیدن بندگان عالی بہ منزل
مقصود شدہ بالتحقیق وابستہ در سایہ آفتاب پایہ بہ امن وامان
و اصل منزل مقصود شدہ باشند و در امرے کہ مستند شدہ بود
بہ یکن توجہ عالیہ امید است کہ گرہ از کار بسہولت واشتود و ہم چنین
امیدوار است کہ شرف حصول دولت طریقہ نیز میسر آید کہ آن مقصد
اقصی و مطلب اعلیٰ است۔

ما جان حلقہ سلام قبول فرمایند۔ زیادہ بجز تہنای قدمبوس چہ
عرض آید۔

بجناب حضرت والدہ مرشدہ دامت ظلہا عرض عبودیت می رساند۔ میان
پیر علی سلام قبول فرمایند۔ مبارک النساء حبیبہ غلام مع والدہ خود عرض
قدمبوس عرض می دارد۔ اگرچہ لائق آن نیست کہ نامش علیحدہ بہ تحریر آید
لیکن والدہ اش بسماجت درخواست کہ نام او رأساً بعرض رساند کہ این
امر سبب سعادت و اعتبار او شود۔

۱۲۱

مدظلہ العالی

مظہر فضل و کرم مصدر عطوفت و رحم ، حضرت مرزا صاحب حمو

باستماع نوید بہجت جاوید رونق بخشیدن ساحتِ بلدہ سہل
کہ درین انتظارِ خبرِ فرحت اثر در گوشِ نبوش این حلقہٗ یگوش رسیده ،
حقاً کہ بجز رسیدن این مرزِ دہِ راحت افزاے سویاے دل کہ مثل
آیینہ از آتشِ مہاجرت مکر بود کہ به اصغایے این صیت روح بخش
زنگ را حک ساخته ، حق تعالی سبے سازد کہ عن قریب دیدارِ منظر الوار
میسر آید۔

تر قُدر آنست کہ گاہے این زمین بسوی را کہ بے تو بہ بزرگان
مثل گاہِ روخشکی دارد ، بہ بین قدومِ میمنت لزومِ سرسبز و شاداب
گردد۔ و فدوی را یکے از غلامانِ صمیم تصور فرمودہ از گوشہٗ خاطر گرای
محو و منسی نخواہد فرمود کہ حق تعالی از دعاے سابی از ہرالم
میدل بہ راحت گرداند۔ زیادہ بہ عرض نماید۔

۱۳۲

آداب کورنشاتِ یصدعجز و نیاز بجا آوردہ بعض اقدس
اعلیٰ می رساند۔ غلام بہ فضل او سبحانہ و بہ بین توبہٗ آنحضرت
قبلہٗ دین و دنیا بہمہ وجوہ مع والستہ بعافیت است۔ لیورود
لوازشِ نامہ کرامت اُمود مغتخر و مباہات اندوز گشت آنچه عزم مبارک
بہ سمتِ پانی پت تحریرِ حُلک در رسدک گردیدہ بود خیلے تو حش غلام
شد۔ آرزوے و تمنا آن بود کہ شاید بظرفِ سہل عزم فرمایند۔ چون
ازین حدود بہ متصل واقع است ، بجز استماع آن بہ سعادت ملازمت
مشرف خراہم شد۔ حالایم انشاء اللہ تعالیٰ بعد انقضایے موسمِ برسات
ارادہٗ احقر مصمم است۔ ہر جا کہ نزولِ برکت شمول خواہد بود کہ بہ

حصول شرف قدمیوس مستعد خواهد شد۔ و چون غلام را بہ لقب
مجددی مرقراز فرمودند، شکر این تفضل عظمی بکدام زبان بعرض
رسانم و اداے کورنشات این تفضلات بجای می آرم۔ اگر ارشاد
شود بھرکنده نمایم۔ و آنچه فیصلہ با اندرون محل تحریر شدہ بود کمال
سرور و اطمینان بہ پسر غلام حاصل شد۔ الحمد للہ علی ذالک۔ و
بخدمت جمیع یاران طریقت عرض سلام و بزرگی و نیاز قبول یابد۔
از نورالابصار محمد حکمت اللہ و والدہ اش آداب کورنشات
بجای آرند و حضرت والدہ صاحبہ و آیا صاحبہ کورنشات بعرض
می رسانند۔ و مردم خانہ حق کورنشات بہ عجز و نیاز بعرض می رسانند۔

۱۲۳

بسم اللہ حامداً و مصدقاً

قبلہ حقیقی برحق و کعبہ تحقیقی مطلق، حضرت صاحب مدظلہ
از کمترین مسترشدان بعد از اداے آداب بزرگی کہ شیوہ عبودیت
کیشان است و پیشہ عقیدت اندیشان معروفین راے عالی می گرداند
قدوی را آرزوے قدمیوسی بہ مرتبہ بود کہ بیان آن بہ بیان نمی آید
و بغیر آن متعسر ہے

اگر از خدمت دورم بے ترمنگی دارم

و لے قری صفت ہستم کہ طوق بزرگی دارم

لیکن بہ سبب عذر جلاب مقصر و مہجور خدمت ماندم انشاء اللہ فی
تعالیٰ از عقب بخدمت فیض درجبت سرایا حصول سعادت جاودا

شرف اندوز خواهیم گردید - حق تعالی آن سایه را بر سر خادمان و قدویان
سلامت دارا در زیادہ بندی و قدمبوسی -

۱۲۲

بجانب مستجاب مستغنی الاقباب اسوہ گیرندگان زمان سلم اللہ
المنان -

بعد عرض نیاز مصدق می شود کہ نامساعدی ایام بمثل ما مردم از مدت
است و بے جوہری این عاجز علاوہ مانع خریداری صاحبان ذی الاقدار
است مسموع شدہ کہ بندگان عالی نواب عالی جاہ او صلہ اللہ الیہ ما یتماہ
بجانب ارشاد مآب عرض نیاز و اخلاص می فرمایند - خوشا حال سعادت مندی
کہ بہ ذیل مکرمات پناہ آورد و چارہ کار بستہ خود را ازان عقدہ کشای
دنیا و آخرتہ خواہد - الحاصل کہ نواب موصوف ہر چند آنچه ارادہ داشتہ
بالعقل موقوف معلوم می شود لیکن ظاہراً تلاش اکرم کہ فی الجملہ سلیقہ
کار و بار دنیا داشتہ باشد و ازین امور کہ موائے نیاز مندی آنجناب لیلقتے
ندارد، اگر مناسب باشد در تدبیر رفاقت عقیدت مندی عالی جناب شان توفیق
میزول فرمایند - شاید ارادہ مرا بہ مراد رسد - در صورت منظوری این عرض
و اجابت این حرف کہ بواسطت مکاتیب صورت توان گرفت - بے استقامت
نیاز مندی کہ بسبب ہرج و مرج چندین سالہ سیما از ہنگام غارت عام وارد آمد
یقین کہ ملحوظ خاطر خواہد بود کہ درین حالت با و بے اسبابی با بے مسا
بر خواستن معلوم -

زیادہ نیاز مندی است والسلام والا کرام -

حضرت پروردگار برحق مدظلہ العالی

بعد اداے مراتب کورنش و تسلیم و تقدیم لوازم مدحت و تعظیم
بغرض جناب فیض انتساب می رساند کہ بہ فضل الہی ہم قرین فریت
بودہ خمس الاوقات یا استدعای سلامت و بقای ذات فالنفع البرکات
می گذرانند۔ و حصول سعادت قدمیوس و دریافت شرف حضور کرامت معمر را
از خداے عزوجل می خواہد۔ ششائزدہم روز پنج شنبہ حضرت قبلہ گاہی
بہ بدرقہ فضل الہی برائے زیارت حضرت خواجہ بزرگ ^{صلی} قدس اللہ تعالیٰ سرہ
العزیز روانہ شدہ، امروز منزل سویم است، امید کہ بعرصہ دو ماہ مراجعت
مع الخیر شود۔ قبل ازین صحیفہ الغنایت و اللطاف نواب صاحب و قبلہ
شرف صدور یافته بود، بنا بر ترددات سفر کہ از چند روز حیص مرض تمام
لاحق بود، فرصت کمتر جواب نیافتہ، درین صورت امیدوار است کہ عذرے
یومہ و جبہ درین باب گذارش باید و ارشاد شود کہ جائے شکایت نیست
زیادہ حداب ندید۔ الی غل رافت عالی بر مفارق ادانی و اعالی مستدا
الی یوم القیام باد۔

مردم محل و لحقہ باداے کورنش سعادت اندوز اند۔ روح الاین
غرض تسلیمات دارد۔

راہ "میاں صاحب" (دیکھیے مکتوب ۱۴۲ مجموعہ ہذا) کے خواجہ معین الدین الجیریؒ

۱۴۶

قبلہ من ! عریفہ نیاز، محبوب قاصد نواب صاحب قبلہ شاہجہان آباد
 ارسال یافتہ بود از انجا باز پس آید۔ الحال مع آدم خود با ہفتاد عدد
 پیرہ (پیرا) ابلاغ نموده است۔ از مبارک نظر خواہد گذشت۔ پستہ
 اندرین آیام درینجا ہم می رسد کہ داخل فیروزہ کردہ می شد۔
 نوشتہ میر سلمان صاحب از دکن رسیدہ بود۔ بلوفرضی
 از نظر مبارک گذشت۔ زیادہ جز بندگی چه عرض رساند۔

۱۴۷

قبلہ و کعبہ راستان سلامت
 روندا و اینجا برین منطاست۔ سابق سہ چہار روز بموجب جسے
 سامواں (گذا) بنوعی اشتہار شدہ بود کہ شاہنشاہ دریشاور داخل
 شدہ، بعد ازاں از زبانی دیگرے مردمان شنیدہ می شود کہ تا حال از
 افواج چیزے انفصال نیافتہ کہ عبور دریاے اتک نماید و درین ولا خبر
 کہ رگہا تہ را و مرہتہ از کوند معالمت نمودہ، در انتظار نیرہ را و
 مذکور سما نجا نزول دارد۔ بعد آمدن نیرہ را و مذکور از انجا کوچ کردہ و از
 کناٹ (گھاٹ) کاپی عبور دریا من ساختہ در میان دو آب قساد نماید۔ ازین
 سبب مردمان چیزے ہراس و خوف می کنند۔ زیادہ چه عرض نماید۔

سوال غنی

قبله و کعبه دین و ایمان سلامت
 احوال فدوی تا تحریر عریفه نیاز که چهارم جمادی الثانی است مع تبع
 و لواحق بخیریت است و غیریت آن قبله لیل و نهار مطلوب - سبب معصوم
 ماندن از خدمت گرامی هنگامه شادی است - چنانکه بر ضمیر منیر هویدا است
 انشاء الله العزیز بعد فراغت شادی بخدیت فیض درجت رسیده - قصور
 معاف فرماید و آنچه احوال روزگار فدوی با صاحب زادگی می گردد - اظهار
 احتیاج ندارد - بر آن قبله یوم احسن مبرهن است - در ایام شادی
 حافظ رحمت خان بهادر به اولوله تشریف خواهند فرمود - طبیعت چنان
 می خواهد که اگر صورت روزگار با حافظ صاحب رو بدید اولی است
 و موقوف بر مشورت آن قبله داشته - آدم را بخدیت گرامی رخصت
 نموده - هر چه درین باب در حق فدوی اصلاح باشد ایما فرمایند که بران
 عمل نماید - زیاده بجز بندی چه نگارد - بخدیت لواب صاحب بندی -
 و میان ظفر علی صاحب و اخون عبدالرزاق و ملا نسیم و ملا خازی محمد
 و سبحان شاه و جمیع حاضران مجلس سلام خوانند - از والده صاحبه بندی
 مطالعه فرمایند - از عاصی داری غلام حضرت بندی مطالعه فرمایند - ملا بهار
 بندی می رسانند -

در سنه ۱۲۸۸ قمری در روز شنبه ۱۴ جمادی الثانی در شهر کابل
 در منزلت صاحبزاده ...

حقیقت این است که بعد از فراط و تفریط مردمان فرید آباد و غارت
افواج شاه درانی محمد عظیم در سنبل رسیدند و بعد چنیز ماه دعوی توبلی محمد
باولی حد خود نمودند۔ چون روسای سنبل از نسب مشایخ اعلیٰ اطلاع نداشتند۔
بر محضر مہر نہ نمودند۔ بعد چنیز روز میان غلام فرید طبیب سر رہ و بملاقات
ما سبق کہ در شاہجہان آباد اتفاق افتادہ بود و شیخ محمد اکرم و شیخ نصرت
یار امام مسجد جامع را بہ یقین پیوہست۔ مہر بر محضر نامبرده نمودند و
معہذا نسب نامہ و مہر قاضی ملول مرد دیندار موتمن بود در دست
دارند با وصف این اسناد و استشہاد ارباب شرع بہ احتمال
طعن نہر نامی نمودند۔ بعد ہشت سال گواہی جنگی خان چودہری و
سید حمزہ ساکن برائے چودہری و اکثر شرفائے دہلی و سنبل نسب خان
مقرر گشت۔ و با قرار توبلی بودن اقامی و ادالی شہر از خان صاحب
امام الدین احمد خان تا چودہریان ہمہ بالا اتفاق مقرر اند۔ ارباب شرع
نیز مہر بر محضر نمودند و در بروئے خان صاحب بہادر اقرار کردند۔ چنانکہ
خان صاحب بہ روشن خان برائے اخراج غاصبان و قابض نمودن
محمد عظیم پروانگی دادند۔ اکنون روشن خان بسفارش کسے اغماض
می نماید و می گوید کہ از غاصبان مچلکا پانزدہ روز گرفتہ اند کہ
یا پروانہ خان صاحب بہارند تا خالی شدہ بدہند۔ در صورت صداقت
مدعی و کذب مدعا علیہ و ثبوت حق مچلکا و غیرہ
غلاف از دین داری است۔

خداوند نعمت!

بعد اداے لوازم بزدگی معروف می دارد - تا آخر بر پنجم شهر جمادی الثانی
 احوال ما جمیع غلامان بعافیت است - ازان روز یک درین جا آمده
 است موافق معمول یک یار بانواب ملاقات میسر آمد - چنانچه
 آن وقت از و کلامی مرسته مشورت بود - حرف و حکایت بمیان
 نیامده است - و تنخواه غلام که من جمله تنخواه محل بود - ازان جا
 موقوف نموده - همراه سایر کرده اند - در صورت سابق هفت هشت
 ماهه وصول می شد - در سایر چهار پنج ماهه سال تمام به وصول می آید -
 به سبب دوستی میان مسرور یک چند توقف نموده ام - و اگر
 نه صورت گذران در اینجا قلیل مواجب و عدم وصول معلوم
 باری خدا رازق است - و از دوسه روز در حال
 غلام عسکری خان از سر نو توجیه نواب صاحب معلوم
 میشود - چنانچه دلشب که گذشت پیش احمد خان
 فرستاده بودند - بنجاه رویه بدست آمد - و گرنه مطلق
 التفتات نمود - و نه برائے مجاری رفعت - مگر در سواری و
 غلام امام به نور سابق در سایر اخذ آخرت گناه مطلق ذکر
 در مجلس کیسه نمی کنند - امروز فردا ارادگان خود پیش
 ولوی فخر الدین است - شاید قریب روانه میشود - حضرت
 سلامت از کشف آوردن نواب صاحب ارشاد
 غلامان بهادر و عدم حصول سعادت ملازمت غلام

عجب انفعال گشته ، والله بالله هرگاه که در اینجا تشریف فرموده یعنی پیش
 تجاور خان مطلق بعلام اطلاع نه شد و الحال که میر ملک و صاحب تشریف
 آوردند ، غلام مستمند به سبب ناچاری ازین سعادت هم مقصر مانده
 است . بجناب نواب صاحب عذر بفرمایند ، تقصیر با معاف شود . تا حال
 فوج مرسته از کوسه فراغت حاصل نه کرده است . و تا که از اینجا مرسته کامیاب
 شده بر نمی گردد . نواب از اینجا کوچ نمی کند . و دستار و جواهر که برای
 احمد خان آورده بودند ، دوسه روز است به مشورت حافظ الملک پوشیدند
 و عبدالله خان فردا رخصت خواهد شد . احمد خان و حافظ و نواب و راکو
 (راکو) متفق علیه اند . حافظ میر سرور آداب کورنشات بجا می آرد .

که نواب احمد خان بخش والی فرخ آباد که حافظ رحمت خان که نواب
 عبدالله خان پسر نواب علی محمد خان که مرسته سردار

مکتوبات متوسلین حضرت منظر

(فیما بینهم)

سلسله مکتوباتیکه سالکان و احباب حضرت منظر فیما بینهم نوشته اند

[ذیل کے مکتوبات (مکتوب ۱۵۱ تا ۱۷۲ جو حضرت فخر
 کے توسلین نے ایک دوسرے کو لکھے ہیں) میں پہلے دو یعنی
 ۱۵۱ اور ۱۵۲ کسی "میر صاحب جیو" کے نام ہیں
 مکتوب ۱۵۳ بھی الہی کے نام ہے اور خیال ہوتا ہے کہ
 مکتوب ۱۶۶ کے "میر صاحب" بھی وہی "میر صاحب جیو"
 ہوں گے۔

"میر صاحب جیو" کے نام مکتوب ۱۵۱ جن "شاہ
 محمد" کی طرف سے لکھا گیا ہے ان کا ذکر کلمات طیبات
 کے مکتوب ۶۶ بنام غلام عسکری خان میں ملتا ہے
 غلام عسکری خان نواب عماد الملک کی سرکار
 سے والہ تھے اور شاہ محمد بھی۔ حضرت فخر
 غلام عسکری خان کو لکھتے ہیں: "مجموع شد کہ
 نواب وظائف قلیلہ رفیقان خود را کہ وجود پر یک
 ازینہا فائدہ دیگر دارد" بنا بر غیر حافی موقوف
 می نمایند، چنانچہ وظیفہ شاہ محمد کہ از یاران
 طریقیہ است داخل ذیل موقوفان شدہ، اگر تواسر
 گوئید کہ بنا بر دولت خواہی این فائدہ را موقوف نمایند
 کہ ضرر دارد" (مکتوب ۶۶)۔ شاہ محمد کے مکتوب میں
 "حضرت میر صاحب جیو" کو اطلاع دی گئی ہے کہ آپ کے سفارتیہ
 و شخصوں، حافظ محمد یوسف اور حافظ فتح اللہ کو ملکہ دلوادی گئی ہے
 اسی مکتوب میں بخشی کی طرف سے بطور صفائی لکھا گیا ہے۔ یہ بخشی

نواب غلام الملک ہی کی سرکار سے تعلق ہوں گے۔
 مکتوب ۱۵۸ س "صاحبزادہ والا قدر محمد ناز جو" کا ذکر
 ہے۔ یہ حضرت عبدالغنی ثانی قدس سرہ کی نسل سے ہوں گے۔ مکتوب ۱۵۸
 کے لکھنے والے نعمت اللہ، ممکن ہے کہ وہی صاحب ہوں جنکے
 نام حضرت فطریہ کا ایک مکتوب محترم عبدالرزاق ورنی لے مجھے
 میں ہے انھیں حضرت فطریہ نے مولوی نعمت لکھا ہے۔
 غلام حسن کے دو مکتوبات مولوی عبدالرزاق کے نام
 ہیں۔ یہ غلام حسن سرحد کے رہنے والے تھے۔ اور میان غلام قادر
 شاہ سے بیعت تھے جیسا کہ مکتوب ۱۵۸ سے ظاہر ہے مگر حضرت
 فطریہ سے بھی تعلق رکھتے تھے جیسا کہ افروز محمد نسیم کے نام ان
 کے مکتوب (مکتوب ۱۹۱ مجموعہ ہذا) سے بخوبی واضح ہے۔
 مقامات فطریہ میں حضرت فطریہ کے خلفاء کے ذیل میں غلام حسن
 نام کے جن بزرگ کا ذکر ہے وہ شیخ غلام حسن برادر شیخ
 محمد احسان احمدی ہیں جو شیخ عبدالحق محدث دہلوی
 کی اولاد میں سے ہیں اور مکتوب ۱۵۵، مکتوب ۱۵۶ کے
 غلام حسن سے جدا ہیں اور شخصیت ہیں۔
 مکتوب ۱۵۲ کے مکتوب الیہ ملا محمد فاروق ہیں
 اس نام کے ایک صاحب کے نام کلمات طبیات میں
 حضرت فطریہ کا مکتوب ۸۶ ہے انھیں معمولات فطریہ
 میں حکیم محمد فاروق لکھا گیا ہے۔ اور مکتوب ۱۹۳ کے مکتوب الیہ
 ملا تیمور حضرت فطریہ کے خلفاء میں سے ہیں۔ اسی طرح مکتوبات
 ۱۵۵، ۱۵۶ کے مکتوب الیہ مولوی عبدالرزاق (یا ملا
 عبدالرزاق) بھی حضرت فطریہ کے خلفاء میں ہیں اور مقامات فطریہ

میں خلفاء کے ذیل میں ان کا تذکرہ ملتا ہے۔

۱۵۱

سیادت مآب طریقت ایامیپ، مورد اسرار الی، مظهر تجلیات حضرت
نامتناہی کاشف دقائق معرفت، بازی راہ ہدایت، برگزیدہ اولاد حضرت
زبدہ ارباب طریقت، گل گلزار قدرت بے صنعت حضرت میر صاحب جیوا
از کمترین نیازمندان راسخ الاعتقاد و احقر ترین مستمندان واثق
الاعتقاد حافظ شاہ محمد بعد از عرض نیاز معروض خدمت فیض درجت باد
کہ بر طبق ارشاد گرامی و سفارش سامی حافظ محمد یوسف را و حافظ فتح اللہ
را جاگیر کنائیم و ہمیشہ امیدوار الطاف سامی ہستم و آنکہ بخدمت تشریف
کدام شفعہ اظہار کردہ است کہ بخشی از حضرت فغلی دارد وی گوید کہ حضرت بہر کسی
سفارش نوشتہ می دهند ہمہ غلط است۔ من برجیدہ از بخشی تکرار کردم و پرسیدم
بخشی در جواب گفت کہ مراجعہ قدرت است کہ بن این قسم عرف بجناب
فیض مآب بر زبان لسان بیان بیایم۔ حضرت سلامت! ہر کسے کہ فردی
باشد حضرت برائے عند اللہ نوشتہ می داورہ باشند بیشتر نصیب او
است۔ مایان موافق معذور در سعی کار سفارشی حضرت در یغ خواہم کرد۔
زیادہ ابرام نمودن موجب گستاخی و ترک ادب است۔

از راقم این عریضہ کہ حافظ نامدار نام دارد بعد از عجز بسیار
معروض باد کہ بندہ را از زبان مبارک ارشاد شدہ بود کہ غائبانہ در حق
این غلام سفارش بجناب حافظ شاہ محمد خواہند نوشت۔ حضرت بن چہار
ماہ شدہ است کہ از خدمت حضرت رخصت شدہ ام۔ و تا حال حضرت
نوشتہ نہ فرستادند۔ امیدوار است کہ حضرت نوشتہ بفرستند کہ حافظ

توجه در حق این بنده می کرده باشد۔

۱۵۲

حقائق و معارف آگاه فضائل و کمالات دستگاه سیادت
و نجابت پناه، سالک سلک شریعت، واقف امرار طریقت میرصاب
جیو سلمہ ربیہ از مسکین بعد عرض تسلیمات معروض آنکہ
اینصوب فریت است و فریت و سلامتی آن ذات بابرکات شب و روز
مطلوب ۔ فقیر بحضور بیت اللہ شریف ہمیشہ مستعدی است کہ
اللہ سبحانہ آن ذات بابرکات را از آفات دینی و دنیوی نگاه دارد
و ترقیات داری نصیب گرداناد۔ آمین یا رب العالمین ۔

دیگر آنکہ حیزد است کہ گاہے یاد نفرمودند ۔ باعث آن
زیادہ عمر است، و از آن ذات شریف بعید است کہ فرض خدا جل شانہ
ادائی سازند و بہ مستحبات عملی نمایند۔ واللہ باللہ فقیر بسیار
محتاج است اگر حق فقیر عنایت فرمایند گویا ادائے فرض و مستحب خواهد
شد۔ واللہ عاقبت کار با خداوند است۔ آن وقت را یاد نمی آرند کہ وقت
ضرورت حاضر کردہ بودم ۔ امید کہ آنجہ حق فقیر مبلغ سہ صد روپیہ اگر زیادہ
نباشد آنرا ارسال فرمایند۔ واللہ بدست خدیجہ حوالہ نمایند۔ زیادہ
والسلام ۔ لہذا بدست صاحبزادہ، والا قدر محمد زاکر جیو عرفینہ فرستادہ
شدہ کہ وقت احتیاج است۔ و موکد شدہ کہ حق فقیر را دادہ ارسال
فرمایند زیادہ چہ نگارش رود۔

مخدومی مکرری صاحبی مشفق حضرت فقر و عجز پناهی جیو
 همواره از آفات و بلیات دوران مأمون بوده خوش وقت
 و سلامت بر یادگاری کردگار خود باشند۔ از جانب کمرین خاکپای انصاف
 فقیر نعمت اللہ تعظیبات بندگی و تسلیمات سرافکنذگی بجای خدمت
 آورده عرض می نماید که بسبت سال شده که به سبب آشنائی اخوندزاده
 نزقویہ امید که خداوند بزرگو رحم کرده باشد، بآن صاحبی غایب آشنائیم
 و چندین کثرت مانند حضرت خواجہ و (۱) قدس سرہ بارادہ ملاقات شریف
 روانه می شوم۔ و با اشتیاق تمام شوق مند رویت آن صاحبی ام۔
 اما به سبب موانعات لایعنی منع می شوم۔ الحال از روی مهربانی اگر
 توجہ باین فقیر بکنز که از موانعات بلاقات مشرف می شوم۔ و از دعای
 خمس الاوقات یاد فرمایند که به برکت دعای ایشان بقرب خدا در سول
 برسم۔ چنانچه حضرت مرزا صاحبی قدس سرہ فرمودند
 محمد از تو می خواهم خدا را + خدایا از تو حب مصطفی را
 نیز بیت حضرت ایشان است
 خدا مدح آفرین مصطفی پس

محمد حامد محمد خدا پس
 و فقیر را از خادمان دانند۔ و الحال بغیر (بسن) کابل، حیرم۔ دعای
 فرمایند اگر بخیریت رسیدیم خواهیم آمد۔

۱۵۴

بجناب نواب صاحب و قبلہ نواب ارشاد خان صاحب عرض بندگی
قبول باد۔ و جناب عالی بعد رفتن نواب محب اللہ خان لعلام گفتہ فرستادہ
بودند کہ ایشان صبح بے ملاقات من نہ روند۔ بزدہ خود از دو گھڑی شب
باقی ماندہ آدم فرستادہ بود۔ ہر گاہ آدم آن جا رسید۔ معلوم شد کہ
ایشان یک پاس شب باقی ماندہ، کوچ فرمودند۔ تا چار عرض نمودم
بنا براطلاع معروض داشت۔
غلام حسن در خدمت ایشان عرض بندگی معروض می دارند۔
در خدمت نواب صاحب حافظ بختا ورخان صاحب بسیار بسیار سلام
گفتہ اند۔

۱۵۵

مولوی عبدالرزاق صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ
مولوی صاحب مہربان مجموعۃ الطاف و احسان کرم فرمائے
از جانب غلام حسن بعد دعوات و تحیات مشہود ضمیر منیر
باد۔ سہ چار صحیفہ شریفہ کہ از روئے الطاف مرسول داشتہ بودند۔
بفقر رسید۔ خیلے فرحت و سرور حاصل گردید۔ او سبحانہ آن مہربان
را با این یاد آور یا سلامت با کرامت داراد۔ و مضمون مندرجہ

معلوم شد مبلغ هفده روپيه که بچمد شاه پيشوري داده اند از آن صاحب
 سهوشده آن مبلغان بنام محمد شاه ولد غلام غوث بن غلام قادر شاه
 ساکن قصبه بٹالہ متصل کلا نور بود و مبلغ پنج روپيه بنام عبدالرسول
 ولد محمد شفيع که نوشته ام اوشان نیز ساکن بٹالہ منزلور اند۔ این
 مبلغان هفده روپيه و پنج روپيه معرفت گل محمد به میان عبدالنبي
 مرید حضرت غلام قادر شاه ساکن بٹالہ مذکور بدهند۔ میان عبدالنبي
 این مبلغان به بٹالہ خواهد رسانيد۔ و مبلغ سه روپيه بنام غلام رسول
 پدر عمر و مبلغ دو روپيه بنام محمد نور به گل محمد بدهند۔ او این مبلغ
 سه روپيه را به غلام رسول که او را صریحا داده ام و در خانه گل محمد
 می ماند خواهد رسانيد۔ و مبلغ دو روپيه به محمد نور امام مسجد خود
 را خواهد داد۔ و در حق عبدالله و دیندار بخار که ارقام فرموده بودند
 این پردو را به صاحبزاده فتح علی خان ملاقات کنانیده خاطر جمع
 نموده شد۔ و آنکه مرقوم فرموده اند که مردمان بیرون جات هرگاه خطوط
 خواهند فرستاد۔ مبلغان به اوشان رسانیده رسید گرفته خواهم
 فرستاد۔ لهذا به موجب نوشته آن صاحب به هر یک خط مرقوم شده
 هرگاه آن خطوط به آن صاحب برسند اوشان را مبلغان داده رسید
 نولیا نیده بفرایند۔

تفصیل مبلغان یک صد و شش روپيه این است۔ محمد شاه

ولد غلام غوث بن غلام قادر شاه ساکن بٹالہ هفده روپيه۔ میان
 غلام رسول ولد محمد شفيع ساکن بٹالہ منزلور پنج روپيه۔ مولوی عبدالرزاق
 ساکن پیشور ہشت و نیم روپيه۔ گل محمد ساکن پیشور در کوٹلہ رشید خان
 پنج روپيه۔ غلام رسول پدر عمر در خانه گل محمد منزلور سه روپيه کہ از
 راه فراموشی محمد شفيع پدر عمر مرقوم فرموده اند۔ امام مسجد گل محمد

دو روپيه - برادر عبداللہ مرحوم ساکن نر توپہ متصل حقرون قافی والہ
ہشت و نیم روپيه - محمد عارف برادر کلان محمد کاشت ساکن
ہشت نگر در محلہ پڑانگ ہشت و نیم روپيه - میان مسعود پیر زادہ
ساکن موضع ہوتی متصل گرہی ہشت و نیم روپيه - ملا خواجہ محمد
ساکن موضع ہند برکنارہ اباسند ہشت و نیم روپيه - محمد اکبر خان
ساکن ہشت نگر در محلہ بابرہ دو روپيه - امام مسجد محلہ بابرہ
فضل محمد دو روپيه - ملا ولی محمد محلہ بابرہ سید قام دو روپيه -
الہ یار ساکن محلہ بابرہ دو روپيه - ملا نسیم خلیفہ مرزا صاحب ساکن
سوات ہشت و نیم روپيه - ملا سیف الدین ساکن سوات خام
مرزا صاحب پنج روپيه - ملا تیمور باجوری خلیفہ مرزا صاحب ہشت
و نیم روپيه - استاد ملا رحمت کہ در موضع الہ ڈنڈ می باشد دو روپيه -

۱۵۶

متراف دکالات دستگاہ حضرت میان جیو میان عبدالرزاق سلمہ
از طرف مہجور الخدمت غلام حسن بعد از سلام سنت الاسلام
آنکہ فوازش نامہ عالی بنام محمد شاہ ولد فلان کہ اینجانب واقف نیست کہ
کہ کدام است و محض ہم پیری است۔ لہذا معروف خدمت گرامی میشود کہ مبلغ
یست و دو روپيه کہ نصف منہ یازده روپيه می شود منجملہ آنها مبلغ ہفده
روپيه بنام محمد شاہ ولد غلام غوث بن حضرت بیان غلام قادر شاہ ساکن قصبہ
بتالہ کہ متصل ہفت کروزہ قصبہ کلا نور در پنجاب واقع است و باقی پنج
روپيه منجملہ روپيه بالا بنام عبدالرسول ولد میان محمد شفیع کہ در قصبہ بتالہ
مستور بخدمت حضرت میان محمد شاہ صاحب معزالیہ متراف اند ہر سند۔ لکن

معرفت میان عبدالغنی صاحب که در مسجد محبت خان مدرس اند۔ چنانچہ میان گل محمد نور یاف جیو کہ در کوئلہ رشید خان متصل مولوی محمد سلیم صاحب جیو با خوب وجہ واقف اند۔ و این جانب را میان گل محمد مسطور از عبدالغنی مسطور ملاقات ہمہ کنائزہ بود، یاوستان مبلغ مرلور بدید۔ چنانچہ میان عبدالغنی جیو بخدمت صاحبزادہ جیو در قصبہ بٹالہ مذکور خواہد رسانید۔ چرا کہ میان عبدالغنی ولایت شاہ و این جانب دست بیعت بخدمت فیض درجت حضرت پیر دستگیر میان غلام قادر مرحوم و مغفور ہستیم۔ لہذا بخدمت سامی تصدق دادہ می شود کہ تحقیق ثابت فرمودہ مبلغ بایشان بدہند۔ و رسید از ایشان بگیند۔ و دیگر آنکہ مبلغ مذکور از محمد شاہ ولد مدرس صاحب کہ بن ازو واقف ہستیم کہ کدام کس است۔ ازو گرفتہ حوالہ میان عبدالغنی و ولایت شاہ کہ ہم پیر این جانب اند نمایند کہ حق بقدر رسد۔ و میان دیندار بخار بسیار تعقد نمودہ است کہ مبلغ مذکور از محمد حسین پیراچہ نوشہرہ والہ گرفتہ بشاریہا برسانند۔ درین باب تاکید تمام نمایند۔ و این قبض از مہر شیخ الاسلام رقم شدہ است، محض غلط است و نا منظور است مبلغ واپس نمایند۔

۱۵۷

میر صاحب جیو سلمہ اللہ تعالیٰ
میان صاحب مشفق فدویان کرم فرمایے من سلامت
فدوی لہا سکار (۱) اکو اب کورنٹات بتقدیم رسانیدہ معروض رای انوار
می گرداند۔ فدوی را پروم غلام دانستہ و شب و روز دعائے در حق فدوی
می نمودہ باشند و از دست بزدہ خدمتگاری فقیران پیچ نمی شود چرا کہ

برگشته بیگانه و نوکری است - بنا بران بجانب فیض آب معروف می دارد که
 یک هفته وظیفه بران مبارک خوانند که ترقی و جمعیت فدوی گردد - ازان
 بنده هم خدمتگاری و غلامی فقیران بجا آرد - امید که لطف فرموده یک هفته
 وظیفه در جمعیت فدوی بران مبارک بخوانند که جمعیت فدوی گردد و
 همیشه فدوی را غلام دانسته از والانامها ممتاز می فرموده باشند -

۱۵۸

(در گذشت خان)

برادران عزیز القدران امین و راز محمد و شاهر و فتح خان و
 جمیع اهل دهر ساکنان از این طرف عبدالله جان و علی محمد و سرافراز خان
 و دیندار و سجاد و امیر و حیدر خان و جمیع هر که علی خیل بود از دعای سلام
 آنکه قبل ازین تبر یافته بودیم که بعضی از کسان ایشان مردم بازاری گشته
 اند درین باب آنچه تمهید بود بطرف بازاری جواب فرستاده یک سرم از خود بود و شمایان
 نیز گفته فرستاده بودیم که با صلاح و مصلحت اینجانب دست داری نکنند - و این عجب
 کار است که بدون فرو صلاح مایان فونریزی کردند خوب نکردند حق بطرف خود داشتند
 اکنون از جانب ختم دعوی بر خود روا نمودند و کلمه مندی مایان نیز بدیده خود لازم داشتند -
 خراکیده نگا بهایی خود نمایند و آنچه شده شده باز خود را ملامت کنند خدا خواست
 صلاح کرده خواهد شد -

مهر

شاه صاحب مشفق مهربان از کسری شاه علی بعد از سلام سنت
 واقع رای عالی باد که بنده تا یوم تحریر حفت و قبله و والده صاحب متعلقان
 خود بخیریت است. و فریت ذات با برکات از درگاه ایزد متعال بدام مطلوب
 است. باقی احوال متعلقان آن خداوند اینست. احوال افلاس بے سامانی
 فقر و فاقه چه بیان نمایم که در محنتم نمی گنجد. و دیگر دوزان محمی بیگم و امامی بیگم
 فوت گردیدند. و درین عرصه پنج سال که صاحب از اینجا تشریف برده اند میان
 عزت الله صاحب از بر علی یکبار مقدار پانزده روپیہ فرج فرستاده بودند و یکبار متعلقان
 خود طلب ایشان کرده بودند لیکن بنده ایشان را ننگذاشت. بنا برین مقدمه که شاید مرضی
 آن صاحب نباشد تا حال آنجا هستند. و درین بے سامانی در گوشه عافیت نشسته
 بمرمت آن خداوند و عصمت خداوند کافی بگری برند. و خانمان صاحب دعا می کنند. آنچه
 صاحب کردند کس ظالم به مظلوم نمی کند و ما که این کتختائی بصاحب تجویز کرده بودیم
 دانسته بودیم نام حضرات در میان بود بعزیم ما جزادگی آن فریب خورده بودیم
 که شاید وفا خواهند کرد لیکن آنچه شرط بیوفائی را بود بظهور آمد. خوب جای خلاق اگر
 رفت ترس خدایم رفت. خدا از حق ایشان بخواهد پرسید و حق شرعی ایشان است
 حق شرعی را هم ترس خدا را فراموش کردند. از نشان پیرزادگی بعید بود. هزار حیف.

ع چو کزاد کعبه بر خیزد کجا ماند مسلمانان

حال هر چه شد، شد. برای خدا و بابر حاح طیبات حضرات خود را تا اینجا باید رسانید
 و گرنه کار از دست میرود تا حال بهر نیکی که گذشت گشت و حالا از مایه می شود.
 کار از دست میرود و عزت و ابرو در تغافل ماند. خبر شرط است ابروی شما است.
 پیشتر مختار اند هر چه بخواطریاید بکنند. ما بری الذمه شدیم و از جانب سید بیگم
 که خوشدانش شما است بعد از سلام مطالبه نمایند که سبحان الله ما با اعتبار پیرزادگی

شما نظر بناموس کریم و صاحب بناموس ما نظر نکردید - حیف به پرزادگی و نجابت
 که در عالم جوانی و بے سامانی گذاشته چنان رفتید که از پرچه کاغذ هم یاد نکردید -
 چه جای آنکه فریج خستادن و صاحب مختار اند - فریضه است تا حال ابرو و شمشا
 را از نا ماند و طالعی ماند - محرم روز مردار هم حلال است - برای خدا خود را
 در اینجا باید رسانید - و از خلوتی بزدگی بعد نیاز قبول باد و از معلقان بزدگی
 مطلق فرمایند و مردمان بنده بزدگی قبول باد - و از حاجی بیگم حلی و الی سلام قبول باد -
 و هیچ معلوم نیست که صاحب خود را کجا هم کرده اند - هیچ خبر زیستن و مردن
 آن خداوند اینجائی رسد - خوب بر نیجه که باشد خود را زود باید رسانید تا تسلی
 ایشان شود و گرنه ایشان هر دو مادر و دختر ازین جهان استعالی کنند -
 و ملا نسیم این خط را بخدمت عالی خواهد رسانید - جواب این رود عنایت خواهد
 فرمود - زیاده حد ادب - و بخط بنده نظر نخواهند کرد نظر بمطلب خواهند فرمود -

۱۶۰

بگرای خدمت میان صاحب میان ابوالحوالی سلمه الله تعالی
 الداعی بالحق البوسعید بعد سلام و سلامتی اینجا آنکه فقره در اینجا قرآنی
 قرصه دار بقال و گاه در شده چهار بقال تعالی می کند - گاه در باره یوشیدی
 نمی دهد - لهذا مرقوم در خدمت نمی گردد که از میر صاحب جو سلمه الله تعالی در روبرو
 قرصه برای اینجا بگرفته بفرایند - ان شاء الله تعالی نقد ادا کرده زانجا
 خواهد رفت - والسلام مع الکرام -

شاه نورخان بیو برخوردار سعادت مند سلامت
 از طرف قاسم بیگ بعد دعای معلوم باد که احوال اینجاست بخیر است
 و فریت ایشان مطلب شمارا پیست و دو روز شده که دفتر را برده
 رفته آید و آن در میان چنین توقف تا بهار خط نوسناده هم پای برسد -
 باید که به دیدن خط فریت تولید در حسینی قائم بودیم -
 جدای خواهد بود و برادر و همشیره همه برای فرزندی کز و والده را خون درم
 شده از خوردن و نوشیدن بند محتاج هم برای فرم فرم - بنا بران به زودی
 خبر دفتر باید فرستاد و الا آن در عاقبت دامن گیر خواهد شد به حسینی دعا
 برسد - شب و روز سرگردان می مانم - تصدق رسول خدا دیر نکند که
 صورت لوث به بیم -

فضیلت پناه کمالات دست گاه اخوند صاحب مهربان سلامت
 الحق اراده موافق وعده ای داشت لیکن اراده الله سبحانه چنین
 بود که امروز و فردا یک کار به ظهور آمده ان شاء الله تعالی بروزی جمع در آن
 کاریکه باین مقرر است خواهیم کوشید - والسلام -
 پیر صاحب تسلیات معروض باد -

برادر عزیز زرامی قدر ملان تیر و لعل خان بغایت باشند.
 از جانب عبدالعزیز خان بعد از سلام واضح باد الحمد لله والمنة که
 ادال اینجا بفضل الی مستوجب شکر و خیریت آن برادران مشرب روز
 قرین حال خط در جواب فرستاده بود رسید و کیفیت سدره معلوم گردید و بعد
 ازین ماه دردی رفس لعائن ارقام یافته معلوم شد. یعنی که مدرس مراع
 دارد هرگاه مراع بدست آید همان وقت بما اطلاع دهید که از گرفته آید.
 و شماره برالودی اینجا بن لعل خان را می فرستاده باشد از خبر گیری غافل
 نه شوید و اگر فتح خان آمده باشد، زود بفرستید که موجودات ما بآن بران موقوف
 است. هرگاه می آید. موجودات را که می شود واحد موجودات از سرکار
 رسد. یعنی که بمشارالیه بگویند در ملک عالی سرکار که از اینجا در آمده شد
 در پست ابرام برد (کذا) اینجا بن قرآن شریف آن برادر و سراسر
 در جان یکجا بود الا هر دو مانده و کافی اسباب از غمک حرامی نورا دلداران
 مانده (کذا) و یعنی که صراسان اینجا بن از سا هر کار و غیره تحقیق کرده
 مفصل بنویسد که خاطر جمع و اینچنین از سمت خود بعمل آید. حالا
 تلاش مبلغ با دلدرد (کذا) هرگاه چیزی مبلغ که بدست آید رخصت گرفته
 برای بیماری و سرانجام در پیر خواهم رسانید و حالا از بے اسبابی مسطور
 فعدان (کذا) اگر چیزی سس... اسباب... معلوم... و این تشکر
 کرمه سعکمار به دیده کوشش برده بشب آشکار کرد. باعث به جاری شد (کذا)

حاجی محمد رسول را معلوم باشد که غلاف حضرت مدینه که نزد محمود است
 اگر چهار پنج روپیہ می دیند البتہ خرید کرده بیاورد، توقف نکند و برای میرزا
 یک عدد عینک و یک عدد ششوزہ و کتاب موسی نامہ و سفینہ الاولیاء
 خریدہ بیاورد. مبلغ خرابیم داد. و برای میر احمد و نظرائہم و سید احمد علی
 فرزد خریدہ بیاورد، تاکید کنید دانید -
 اگر ملا خشتحال (خوش حال) می آید، همراه آرند و اجناس که نزد شما
 است فروختہ مبلغ آرند و بوریای که در خانه اند و یک دیگر خریدہ فرود آرند
 و آنچه اجناس فروختنی باشد که آورده نمی توانید. چنانچہ پالنگ و غیرہ و صندوق
 نیز همراه آرند -
 خدمت میر صاحب جو قبلہ دو جهان از جانب حاجی بی بی و والدہ میر علی
 و میر احمد زندگی رسانند. از جانب حاجی بی بی عابدہ خانم و عرب خانم
 اللہ یار خان، محمد عظیم و مادر محمد عظیم زبیدہ و قیدیہ محمد طاهر جانی خانم،
 جلد بیگ خان صاحب مرزا خان جو را سلام رسانند. نور نساه خانم زندگی
 رسانند -
 قصص الانبیاء که نزد آن برادر است، فرود همراه خود آرند -

افوزد صاحب مہربان فیض بخش فیض رسان میر مناقب صاحب

و اخوند محمد سلیم صاحب ازین جانب بخت تسلیمات و تعظیفات هر دو
دست قبولی بباد بالنون و الصناد - بعد از آنکه بنده محتاج دعای آن صاحب
است، بدعا یاد آورید - انشاء الله تعالی اگر خواست خدا بحیب خان
هم بدین تودی آید - بدین صاحبان میرسم - از طرف مایان ملا ظفر سید
بندگی ما رسانید -
زیاده والسلام -

۱۴۶

میر صاحب مشفق مهربان سلامت

از جانب حاجی اکبر (امان) بعد سلام و افح باد چون یک تمان
قیمت سواد و روپیه مصحوب شاد محمد خان فرستاده بود صاحب نوشته بود
که انشاء الله تعالی بعد آمدن ملا امان خان نوکری بر خوردار حافظ عبدالرحیم
کرده (کذا) - چون رفتن بنده یکایک جلوی برف آنکه بنده است
فرزاد دوپیر..... انشاء الله تعالی روانه خواهیم شد - دیگر... صاحب را
نوکری اخوند جاسر (کذا) خیلے... برای بر خوردار... بهر که خواهد
فرمود در روپیه خواهد رسانید -

البته دو روپیه را روغن بیارند - از حافظ عبدالرحیم و حافظ یار محمد
سلام بندگی برسد - برای ساکو (کذا) فرمایش نموده اند - اگر اتفاق شود البته
یک روپیه را برای اینجانب بیارند - زیاده چه -
از قاضی محمد اترق سلام برسد - اگر دو روپیه را روغن آورد فریده خواهد
فرستاده -

دادا جی صاحب مشفق مهربان امید گاه قدردان سلیم رب
از بنده محمد عجب بعد عرض عبودیت و بندگی معروضی رای خورشید ^{الجلال}
می دارد - در اینجا خیریت است و خیریت آن مشفق مهربان ^{قدردان} کیل و نهار از
درگاه رب المعبود خواهم و مستدعی است - بنده بے رخصت آن صاحب
درین طرف آمده بزبان مبارک فرمودند که از شمار حبیب (کذا) جاگرم
می دہانند - چون حصار رسیدیم از رام خان در و صول نیافتم - بر خذر خان
(خضر خان) تنخواه دادیم - چنانچه نزد خذر خان رسیدیم جواب دادند
که یہ بنارس بیائید از اینجا زرشمارای دہانم - اگر چه یہ بنارس ہم رفتیم
لیکن از اینجا ہم زرفود و صول نیافتم مبلغ یک صد و چار روپیہ بر خذر خان
طلب این کسی برآمد - بنابران ^{سودا} شد - مبلغ مذکور از خذر خان
اللہ را از ^{بگیرند} - بالخل در بندر صورت رسیدیم ^{کسی نیست}
برای ہمیں کار کہ در پیش است درین تردد ام - اکرام خان در صورت
شنیده کہ در ملاقات ہستند بہمان جارفتہ بخدمت آن مرشد جاودان
خواہند رسید - با ملا میان اخوند میان سلیم جیو کہ مدارات و لقمہ خواہند
فرمودہ گویا بر این بندہ عنایت فرمودند بیچ چیز از طعام یا پوشیدن پارچہ
سراخ اگر زمین خواہد امید رعایت مراعات خواہند فرمود - اگر خواہد شنید
کہ بر خردار محمد سلیم مدارات و رعایت از ان مرئی نہ شد این نیازمند
آزودہ خاطر خواہم شد - و از ملاقات ہم محروم - بر خردار درگاہی خان
و رسل خان و رحیم داد خان و نظام خان و و عظیم خان دعا میرسد -

خوبیاد خان و رسول خان و رضا خان و جمیع حاضران خورد و کلان سلام
برسد - بخدمت خذرفان (خرفان) و جمال خان و الورخان و جمیع
یاران سلام برسد - ازین ملک رخصت شده از بنارس در بندر سورت
رسیده ام - در دلداری اینجا رسیده برادر خواهیم کرد -

۱۶۸

حقائق و معارف آگاه شاه نور الله درویش از قدیم الایام به
این مخلص رابطه خاص مستحکم بدرجه کمال دارند - چنانچه کارهای فردی در پیش
است که تفصیل آن در برو این مهربان شاه موصوف اظهار خواهند
نمود - امید که توجیه بلیغ نموده بموجب اظهار خط به نجیب الدوله بهادر نوشته
عنایت سازند - و درین مقدمه هر چند که سعی موفوره خواهند فرمود، کار متوقع
خواهد گردید و نیز رضاندی کمال این دوستدار است که عند الله اجر عظیم و
عند الرسول صورت جمیل خواهد شد -

۱۶۹

اخوان صاحب جناب بهائی حافظ نور جیو سلمه الله تعالی
بنده رکن الدین بعد ابرار لوازم نیاز سلامت مندی بتقدیم رسانده محمود
رای گردانیده می آید - محبت خان میرسد - باینکه از حضرت صاحب قدس
گذاشده دهند و همیشه از مهربانی نامه مرزازی فرموده باشند - زیاده چه -

عبدالله خان جیوسلمه الله تعالی

صاحب و قبله مهربان مشفق قدردان کرم فرمائی نیازمندان
از صوب کمال خان بعد از بزرگی و فراگیری و افغانی و افغانی و افغانی
با د از طرف ملا داکو و اخون ایمن بزرگی برسد -
آدم را بخدمت شما فرستاده بودم - تا هنوز نه مبلغ رسید و
نه آدم آمده -

بند در این جا در ازار گرفتار بودم و زخم دارم و چیزی
برای خوردن و پوشیدن ندارم و قرض دارم شده ام - مشفق خود
دانست ، طلبیده بودم و در مراد نگر سکونت دارم - و قرض شما نه
خواهد ماند -

بسبب قرض در بنده افتاده ام - عبدالله و عبدالرسول آدم معبر
شیخ الله یار را مکرر بخدمت روانه نموده تر صد که مبلغ چهار روپیه
قرض بدست مشارالیه رسول دارم که بنده خلاص شود -
پس و پیش زود ادا خواهیم کرد -

ضرور ضرور آدم را چیزی داده زود رخصت فرمایند - سوائ
یک روز معطل ندارم که رهائی شود -
و مدام مسنون احسان خواهیم ماند و قرض شما را ادا خواهد

شد۔

اگر آدم سابق را چیزے دادہ باشند اطلاع بخشد کہ درین جا گرفتہ شود۔

و جواب این خط نوشتہ خیر اندیش را سر بلند دارند۔ زیادہ ازین بہ تاکید رود۔

ایام مخلص فواری مدام باد۔
درین وقت منکی باید کرد کہ تمام عمر احسان مند عوام
شد۔ و قرض واجب ادا خواہد شد۔
والسلام۔

حضرت صاحب قطب الدین بیومد اللہ اجلالہم، مرشد حقیقی
 ربی، حقیقی سلامت۔

کمترین نعر الدین تعلیم و بندگی و قدمی معروض بجانب ملازمت
 آن فیض باب می گرداند ازان روزی کہ از خدمت فیض مویست آن قبلہ
 حاجات و کعبہ مرادات این غلام بہ اعتقاد تمام مہجور و دور گردید
 شب و روز دل نیاز منزل بہ گرای خدمت آن قدوة الکاملین در
 حضور می ماند۔ اما لاچار۔

باقی شب و روز ایدہ از آنجناب این است کہ ہرگز ہرگز
 از نوازش و یاد دلی و دعا تغافل نخواہد فرمود۔
 این کمترین حلقہ بندگی در گوش دارد۔

و اگر در باب طلب این غلام ایمائے گردد تا قدم از سر ساختہ
 بہ گرای خدمت مشرف شود۔ تا این چنین کرم نہ فرمایند دل از ظرف
 بر خاستہ شود۔

زیادہ بجز بندگی۔
 و از ائمہ خاں سلام نیاز انجام و بندگی با تمام نیاز زندگی
 مقبول فرمایند۔

مشفق مہربان عواطف والطف نشان ملا محمد فاروق
سلمہ الرحمان۔

از خیر اندیش حاجی عبدالخالق بعد تسلیمات شوق آیات و
آرزوئے ملاقات بہجت سمات مشہود فقیر سیر فیضی تخمیری گرداند
درین جالبیب قحط غلہ والنداد وجوہ روزگار بر مردم قیامت
و اوایلا می گذرد۔ چنانچہ اسباب گذران بندہ نیز علی ہذا القیاس
بنا بران صاحب رامشفق و مربی خود دانستہ متصدع می گردد۔
پروانہ ہشت آنہ یومیہ این جانب بر مار نگینہ کہ از مدت مدید
بہ سبب ضعف پیری و ناسازی نزد فقیر است، ان را درین
رقیمہ ملفوف ساختہ در خدمت آن شفقت و رحمت دستگاہ
ارسال داشتہ، امید از کمال خوبی ہا و آشنا پرستی ہاے ان صاحب
این است کہ بفقیر زادہ بسیار توجہات و سعی کامل بذول داشتہ
یومیہ بندہ جاری فرماید کہ موجب غایت احسانها و باعث
دعا ہاے بہبودی ہاے ظاہری و باطنی خواہد بود و دیگر ہر چہ برہی
باشد، ازاں ہم عدول نخواہد شد۔
والسلام۔

اوتج (دیر) میں ملا محمد نسیم رحمۃ اللہ علیہ کا مزار اقدس۔

مزار حکیم صاحبزادہ محمد میر آغا جان مرحوم، جو ملا نسیم کے مزار کے مشرق میں دو فٹ کے فاصلے پر ہے۔ مغربی جانب ملا محمد نسیم کے مزار کا ایک حصہ بھی نظر آ رہا ہے

(۲)

باب نهم

مشمول بر بیست و هشت مکتوبات بنام خوانند

محمد نسیم

مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی

بنام اخوند ملا محمد نسیم

[حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۲۲۵ھ) کے چار غیر مطبوعہ مکتوبات یہاں پیش کیے جاتے ہیں۔ پہلے مکتوب میں ملا محمد نسیمؒ کے عنایت نامے کے پہنچنے کا ذکر ہے کہ اس کے ساتھ ایک تبلیغ اور نافہ شک بھی موصول ہوا۔ دوسرے مکتوب میں ہے کہ ملا سردار کے ساتھ ملا محمد حنیف اور ملا زبردست بھی آئے تھے لیکن موخر الذکر دو حضرات دجن میں سے ایک ملا محمد نسیمؒ کے خسر تھے) پانی پت سے رام پور چلے گئے۔ اسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ حضرت منظر جان جاناں رحمۃ اللہ علیہ کی اہلیہ صاحبہ کئی سال تک پانی پت میں قیام پذیر رہیں اور اب پھر ماہ سے دہلی میں ہیں۔ یہ بھی ہے کہ مرزا شاہ علی (ا) (حضرت منظر کے بھتی) عرصہ ہوا فوت ہو چکے ہیں اور ان کے بڑے صاحبزادے میاں بداری میرے پاس ہیں اور چھوٹے صاحبزادے میاں نظامی اپنی والدہ کے ساتھ عظیم آباد (پٹنہ) میں اپنے ماموں کے یہاں ہیں۔ صاحبزادی ایمینہ کا عرصہ ہوا نکاح کر دیا گیا ہے۔ نیز یہ کہ شاہ علی کی دوسری بیوی سے جو بچہ تھا

۱۔ اردو مکتوبات کے صفحہ ۲۰۲ میں ہے کہ "شاہ علی ان کا (اہلیہ کا) ایک حصہ ہونے کے باوجود فقیر کا طرف دار ہے"

وہ اور اس کی ماں بھی فوت ہو چکی ہے۔ اسی مکتوب میں حضرت شاہ غلام علی رحمۃ اللہ علیہ (م سنہ ۱۲۴۰ھ) کے متعلق ہے کہ وہ مسند ارشاد پر متمکن ہیں اور ایک عالم ان سے مستفیض ہو رہا ہے۔ اسی کے ساتھ یہ بھی ہے کہ حضرت قاضی صاحب کے بڑے صاحبزادے احمد اللہ دامتوفی سنہ ۱۱۹۸ھ) اور دوسرے صاحبزادے صبغۃ اللہ بھی عرصہ ہوا کہ فوت ہو چکے ہیں۔

تیسرے مکتوب کے آخر میں حضرت قاضی صاحب کی مہر سنہ ۱۲۱۶ھ کی لگی ہوئی ہے (۱) اور ملا سردار کے متعلق لکھا ہے کہ وہ دو سال سے یہاں ہیں اور ہدایہ اور مشکوٰۃ وغیرہ پڑھ رہے ہیں۔ اس سے ظاہر ہے کہ مکتوب نمبر ۲ جس میں ملا سردار کی آمد کا ذکر ہے سنہ ۱۲۱۴ھ کا ہوگا۔ اسی مکتوب میں ہے کہ احمد شاہ در درانی (۲) کی مرتبہ ہندوستان پر حملہ آور ہوا لیکن اس مسلمانوں کو زیادہ ضعف ہو گیا، کیونکہ مسلمانوں کے سردار منتشر ہو گئے اور سکھوں نے لاہور کے علاوہ سرہند پر بھی قبضہ کر لیا اور وہاں کے مزارات کو بھی توڑ دیا۔ اب سنا ہے کہ شاہ امان اس طرف جہاد کی غرض سے آنے والا ہے۔

اس کے بعد ہی چوتھا مکتوب لکھا گیا ہوگا جس میں ملا سردار کا ذکر ہے کہ وہ دو سال تک یہاں رہے اور صاحبزادہ دلیل اللہ سے کتابیں پڑھیں۔ یہ بھی ہے کہ اب ملا سردار وطن جارہے ہیں۔

۱۔ فارسی مکتوبات کے صفحہ ۲۳۰ میں کہ قاضی صاحب ہمیشہ ہر آج پاس رکھتے تھے

۲۔ درانی کو در درانی لکھا ہے۔

تا کہ شادی کریں، آپ انھیں توجہ دیں۔ وہ چار مکتوبات یہ ہیں:

۱۷۳

الحمد لله رب العالمین و صلی اللہ علی خیر خلقہ محمد وآلہ و اصحابہ اجمعین
 مولوی صاحب مشفق مہربان اخوند ملا محمد نسیم صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ
 سلامت۔ فقیر حقیر محمد ثناء اللہ پانی پتی بعد از سلام سنت الاسلام و نیاز مندیہا
 و اشتیاق ملاقات بہجت آیات کثیر البرکات واضح راے گرامی می گرداند۔
 الحمد لله کہ فقیر معہ متعلقان بخیر و عافیت است، و بہ دعائے ترقیات درجات
 و کثرت برکات صاحبان مشغول و از کثرت گناہان خائف و با آخر رسیدن
 عمر و ضایع شدن آن در امور لاطائل نام و دشمنان و بدستگیری کردن صاحبان
 بہ دعائے حسن خاتمہ و مغفرت ذنوب ملتجی است اعینونی یا عباد اللہ
 الصالحین بالدعاء یغفر اللہ تعالیٰ لی و لکم ویرحمنا اللہ
 تعالیٰ و ایاکم۔ عنایت نامہ سامی معہ سہ و نافہ اشک رسیده بر سر و چشم
 ہما دم بحق تعالیٰ بہ این الطاف و مہربانی با سلامت دارد، و ملاقات ہائے
 مستوفی با ہم در فردوس اعلیٰ و دار الوصول المعلیٰ بپس آرد۔ و ما ذلک
 علی اللہ بعزیز، و الصلوٰۃ والسلام علی سیدنا محمد و آلہ البشیر
 المندہب و علی جمیع الانبیاء والمرسلین و علی الملائکۃ المقربین
 و علی آل محمد و اصحابہ اجمعین و علی جمیع عباد اللہ الصالحین
 بر خور داران گرامی قدر محمد حبیب و غلام محمد و غیرہما و والدات شان و جمیع
 یاران طریقت و محبت سلام مطالعہ نمایند و بر شریعت و طریقت و
 محبت مشایخ مستقیم باشند۔

۱۷۴

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين وصلى الله تعالى على
خير خلقه محمد وآله واصحابه اجمعين

اخون صاحب شفق مهربان اخون ملا محمد نسیم جو سلسلہ ربہ سلامت بعد از
سلام سنت الاسلام و اشتیاق ملاقات بہوت آیات مطالعہ فرمائند الحمد لله
کہ فقیر نجریت ست و محمد دلیل اللہ و محمد صفوة اللہ سپر مولوی احمد اللہ مرحوم بفضل
الہی نجریت اند و مولوی احمد اللہ مرحوم و محمد صبغة اللہ مرحوم از بد تہارہ حلت کردہ
بودند۔ شنیدہ باشند۔ بی بی صاحبہ والدہ مرشدہ اہلیہ حضرت ایشان شہید رض
از چند سال در پانی پت تشریف می داشتند حالاً از شمس ماہ در شاہ جہاں آباد
تشریف می دارند۔ مرزا شاہ علی رامت مدید شد کہ رحلت کردند۔ دولہ گذاشتہ
اند۔ یکے میان مداری در پانی پت در فقیر خانہ تشریف دارند۔ و میان نظامی سپر
خور ایشان مع والدہ خود در عظیم آباد پٹنہ نزد خال خود ہستند و بی بی ایمنہ دختر
مرزا شاہ علی از مدتی نکاح کردہ دادند۔ دلیر خورشاہ علی کہ اہلیہ دوم بود فوت
شدہ و مادر او ہم نیست و از یاران حلقہ میان محمد مراد صاحب و مولوی
غلام علی صاحب و میان عبدالباقی صاحب و میان محمد احسان صاحب نجریت
اند۔ و میان محمد احسان در رام پور اند۔ و دیگر صاحبان در شاہ جہاں آباد۔ مولوی
غلام صاحب بر مسند ارشاد شستہ اند۔ عالمی از ایشان مستفیدی شوند۔
مولوی محمد صدیق صاحب از مدتی رحلت کردہ اند، ملا محمد حنیف و ملا زبردست
و ملا سردار صوفیان آن مہربان نجریت بے نہایت رسیدند و خط آن مہربان
سانیدند از ادراک احوال تشریف بسیار خوشنودی حاصل شد۔ الحمد لله

کہ برمسدار شاد نشسته عالم را منور بآزند، فقیر را در وقت صافی بہ دعلے حسن
خاتمہ یادی آورده باشند و بودن چہار پیر و سہ صبیہ و دو مستورات ہم معلوم
شد، ملا محمد حنیف و ملا زبردست از پانی پت بطرف رام پور روانہ می شود،
راہ شاہ جہان آباد منظور است، ارادہ شاہ جہان آباد نہ کردہ اند۔ اگر فرصت
می یابند برائے مزار حضرت ایشان از رام پور بہ شاہ جہان آباد ہند رفت
والا ارادہ وطن خواہند کرد۔ عرضی و پوریائے مصلی و سہ شک نافہ و یک
کاسہ چوبی و سہ تسبیح زیتون کہ برائے والدہ مرشدہ تحفہ فرستادہ بودید
ملا محمد حنیف نزد فقیر گذاشتہ روانہ رام پور شدند۔ عرضی و اجناس تحفہ
مذکورہ ہر گاہ کہے معتبر روانہ دہلی خواہد شد، بدست او فرستادہ خواہد شد
و دو تسبیح کہ بہ فقیر فرستادہ بودند رسید۔ ملا سردار چند روز در پانی پت نزد
فقیر ارادہ اقامت دارند۔ بعد ازین باید دید، از طرف محمد دلیل اللہ و محمد
صفوۃ اللہ سلام و نیاز مطالعہ فرمائید۔ محمد صفوۃ اللہ بفضل الہی کتابها
سرف و نحو خواندہ است۔ حال کتاب ہائے منطبق می خواند۔

الحمد لله رب العالمین و صلی اللہ تعالیٰ علی خیر خلقہ محمد
وآلہ واصحابہ اجمعین

اخواند صاحب مشفق مہربان اخوند بلانسیم صاحب سلامت۔ از
فقیر محمد شاد اللہ پانی پتی بعد از سلام سنت و اشتیاق ملاقات بہت واضح
رائے گرامی باد، دو سال شدہ کہ خط آن مشفق مصحوب سہ کس از طالب علم
کہ یکے از آہنہا ملا سردار بود و یکے خسر شہادیکے مرد دیگر رسیدہ بود و از ان
خط خبر صحت مزاج و گہری حلقہ دریافت شدہ بود و شکر الہی بجا آورده بود۔

حق تعالی با صحت و تندرستی و جمعیت ظاهری و باطنی مشغولی به طاعات و
 ترویج طریقہ علیہ احمدیہ مجددیہ حر سنا اللہ تعالیٰ بہ اسرار الہی با داراد، دوس
 از انہائیک دور زمانہ بہ طرف رام پور رفتند، بار احوال شاہ معلوم نیست
 و ملا سردار از دو سال در این جا تشریف دارند، و بخریت ہستند، در تحصیل
 نسبت علیہ و خواندن ہدایہ و مشکوٰۃ مشغول اند، بخریت الشاہ بہ اقرباء
 ایشان باید رسانید، فقیر مع توابع بخریت است لیکن از علیہ کفر تنگ دل
 سابق از مدتہا در ہندوستان اسلام ضعیف بود و مدتی کالت روافض
 و تشویش آسیب سکھان بود و از قریب دہ سال تسلط مرہٹہ است، چند
 دہ وجہ دنیا داری چندان اذیت نیست، اما ظہور رسوم کفر و مغلوئی سلمان
 در ویشان را بسیار ناخوشی دارد، بادشاہ اسلام و لشکر سلمانان توفیق
 جہاد و اعلا کلمۃ اللہ ندارد، ظاہرا با ہم در سلمانان خرخاری است، سابق چند
 بار احمد شاہ در درانی خدایش بیامزاد، در ہندوستان آمد، بہ سلمانان ضعف
 تصدیع رسید و بیخ بندہ بیت نہ شد سرداران سلمان بر ہم شدند و ملک لاہور
 و ہر ہند در تسلط (۱) سکھان رفت، مزارات حضرات را شکستند و ہیا چہا کردند
 بیخ تدارک نشد، حالا سموع می شود کہ شاہ امان بہ ارادہ جہاد این طرف
 می آید، خدا کند کہ سلمانان تصدیع نہ کنند و کفار مستاصل شوند و غلبہ اسلام
 و عزت سلمانان بہ ظہور آید۔ والسلام علیکم ورحمۃ اللہ۔

بہر: شاہ اللہ
 ۱۲۱۶ھ

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين وصلى الله

تعالى على خير خلقه محمد وآله واصحابه اجمعين

افوند صاحب شفق مهربان افوند ملا محمد نسیم صاحب از فقیر محمد ثناء اللہ
 بانی بتی بعد از سلام سنت الاسلام و اشتیاق ملاقات بہجت مطالعہ فرمایند
 الحمد للہ کہ فیقر بخیریت است و خیریت سامی مدام مطلوب حق تعالی شمار سلامت
 دارد و بہ مسند ارشاد متمکن دارد و مسلمانان را از برکات شما بہرہ ور دارد
 بہ سبب بعد مسافت و عدم سلوک نامہ بران از طرفین در ترقیم خطوط ہم قصور
 است، ناچار دو سال کامل شدہ کہ ملا سردار و غیرہ سہ کس از طرف
 آمدہ بودند و نامہ گرامی رسانیدہ بودند و کس از ان برام پور رفتند باز خدمت
 رسیدہ باشند جواب نامہ نامی بہ دست آنها فرستادہ بودم و شاید کہ بعد
 از ان ہم بہ دست کسی دیگر روندہ آن طرف خطی فرستادہ بودم شاید کہ رسیدہ
 باشد ملا سردار دو سال درین جا تشریف داشتند تحصیل نسبت باطنی
 ہم ہرچہ در ارادہ الہی بود کردند و از کتب شریعت نزد برخوردار دلیل اللہ
 شرع و قایہ و بعضی ہدایہ و بعضی مشکوٰۃ شریف خواندہ مردے خوب است
 فقیر را از ایشان راحتے است و نسبت علمی دارد حق تعالی او را از کشف و شہود
 نسبتے دادہ است، این ہم غنیمت است، این قدر دریافت می کند کہ این قدر
 وقت کہ این جا صرف شدہ را لگان نہ رفتہ، حالا شوق وطن اورا غالب آمدہ
 بخد مت شریف می رسد، انشاء اللہ تعالی سدت نکاح ہم ادا خواہد کرد، برآ
 کسب طریقت بخد مت شریف حاضر خواہد شد، برادر ہم قوم و ہم وطن

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله
الذي هدانا لهذا

ما كنا لنهتدي لهدى
هذا لو لم يكن
بيننا وبينه
الحمد لله الذي
هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي
له لو لم يكن
بيننا وبينه
الحمد لله الذي
هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي
له لو لم يكن
بيننا وبينه
الحمد لله الذي
هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي
له لو لم يكن
بيننا وبينه

الحمد لله الذي
هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي
له لو لم يكن
بيننا وبينه
الحمد لله الذي
هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي
له لو لم يكن
بيننا وبينه
الحمد لله الذي
هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي
له لو لم يكن
بيننا وبينه
الحمد لله الذي
هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي
له لو لم يكن
بيننا وبينه

نکست مکتوب از قاضی محمد ثناء البدر پانی پتی صفحہ اول

(شما) است و با فقیر ربطے پیدا کردہ زیادہ از شفقت قدیم ہم قوی و ہم مہم
 پیاس خاطر فقیر شفقت بحال او سبزدول فرمایند و توجہ در تکمیل مشارالیه
 مصروف دارند۔ حق سبحانہ و تعالیٰ بہ بین توجہات ساعی مشارالیه راجع
 کمالات مجددی بہرہ نام نصیب کند اگر حیات من داد و فای کند و تقدیر
 مساعدت می نماید شاید کہ مشارالیه باز ہم برائے ملاقات این عاصی بیاید و
 مشفق من در وقت خاص بعد تہجد در حق این عاصی دعا کند کہ
 اللہ تعالیٰ بقیہ عمر از معاصی و مظالم محفوظ دارد و حسن خاتمہ نصیب گرداند
 کہ عمر باخیر رسید و مرگ بر سر آمد و توشہ آخرت بدست نیاید مگر آنکہ
 اکرم الاکرمین دستگیری نماید۔

۱۷۷

مکتوب اہلیہ حضرت مظہر بنام حضرت نسیم

(یہ مکتوب حضرت مظہر کی شہادت (۱۱۹۵ھ) کے بعد لکھا گیا
 اسی کے آخر میں حضرت مظہر کی اہلیہ کے قبی صابر اے شاہ علی
 کا بھی ایک مختصر رقعہ ہے)

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ والصلوٰۃ والسلام علی عبادہ الذین
 اصطفیٰ۔ اما بعد از اہلیہ حضرت شہید رضی اللہ عنہ انوی اعزی محمد نسیم صابر
 سلمہ ربہ۔ بعد از دعا و سلام مطالعہ نمایند کہ تاریخ ششم جمادی الاول ۱۲۸۵
 رسید مطالعہ آن مودب تسلی گردید و حق تعالیٰ اُن برادر را راہ قوت ارشاد و
 علم ظاہری زیادہ ترغایت فرماید۔ امداد و استعانت حضرات ہمراہ شمار مردم اہل

زیرا کہ شمایا دگار آن جناب قدسی مآب اند، وانشاء اللہ تعالیٰ از دعوات ترقی درجات
غافل نیستم۔ و جمیع خورد و کلاں دعا و سلام مطالعہ نمایند۔ والسلام علی من اتبع
الہدی۔ و ملا عبد اللہ نیز دعا و خیر مطالعہ نمایند۔

رقعہ شاہ علی بنام حضرت نسیم

بعد حمد و صلوات از فقیر شاہ علی بعد از سلام سنت اسلام مطالعہ نمایند
کہ مضمون رقیمہ واحد است و در ماہ ربیع الاول ملا نور محمد جوہر مرض تپ دق از
دار الفنا بدار البقا رحلت نمودند۔ جز صبر چارہ نیست اناللہ وانا الیہ راجعون۔
و فقرار را بقدر اشتیاق خود مشتاق دانند، و ملا عبد اللہ صاحب بسیار
بہ اشتیاق تمام سلام خوانند، ہر کہ باشد از خبر برسان یک بیک را سلام
برسان۔ و سلام والکرام۔

مکتوب والدہ ماجدہ حضرت نسیم بنام حضرت نسیم

(یہ مکتوب ملا نسیم کی والدہ نے دہلی بھیجا ہوگا۔ حضرت مظهر کے
اپنے دو مکتوبات بنام ملا نسیم میں ان کی والدہ کے فوت ہونے پر تدبیر
ہے۔ وہ ۱۱۹۰ھ سے کچھ پہلے فوت ہوئی ہوں گی۔
فرزند دلہند نور چشم قرۃ العیون بجائے جان بلکہ از جاں بہتر اعنی ملا محمد نسیم
سلامت باشند۔ ازیں جانب مادر و خواہر ان سلام مطالعہ باد۔ بعدہ ازیں جانب
تا تحریر عریضہ محمد انور دی بخیریت است و خیریت و سلامتی آن فرزند شہ و روز بلکہ

اَنَا فَاثِي خَوَامِ كَمَا اللهُ تَعَالَى دَرِ اَمَانِ خُودِ مَحْفُوظِ بِلَرْدَانَادِ - بِالنُّونِ وَالصَّادِ، بَعْدَهُ مَعْرُوضُ
 اَنَكْ شَمَائَاں اَكْرَشْتَه سِتِّی بَر خِزید وَاكْر اَسْتَادَه رَدَاں شَوید بِمَح سِسْتِی وَاكْلِی دَرِی
 كَار نَوَزید - وَاكْر شَمَائَاں چِزِے مَعذِرَتِ خَوَانْدِگِی مِی كَتِید وَاكْلِی اَتِید، حَالَا بَایدِ كِه خَط
 بِدَسْتِ اَدَمِ اَعْتَبَارِی بَایدِ فَرَسْتَادِ كِه تَسْلِی خَاطِرِ مَائَاں شُود - بِرَاے بِمِیْنِ كِه اِیْن جَا
 خَبَرِ هَلْتَش رَسیدَه بُوَد وَا مَائَاں بَسِیَارِ گَرِیدِ وَرَحْمَتِ حَشِیدَه اَنَد، حَالَا بَاَزِ خَبَرِ سَلَامَتِ
 بِمَدَدِ اِیْرَدِی رَسید، شُكْرِ اِیْرَدِی بِجَا اَوْرُكَمْ وَبِمَح خَبَرِ سَلَامَتِ شَمَائَاں چِزِے مَالَش
 لِفَرَسْتِید، بَسِیَارِ جَمِیعَتِ نَمَاطِری شُود بِسَبَبِ دَر مَانْدِگِی - وَاكْر حَالَا شَمَاغْی اَیْدِ
 بَایدِ كِه مَلَا خِیرِ مَحْمُودِ رَا خَوَاهِ خَوَاهِ لِفَرَسْتِید - اَنَك نُوشتَه زِیَادَه دَانْتَد - وَا دَعَا وَا سَلَامِ اَز
 جَانِبِ مَحْمُودِی وَصَا خِزَادَه مَحْمُودِ فِیاضِ وَصَا خِزَادَه مِیَاں مَحْمُودِ عَظِیقِ وَ مِیَاں مَحْمُودِ رَجَاةِ وَ
 مَحْمُودِ تَوَكَّلِ وَ عَلِی شِیْرِ دُجَمِیعِ صَا خِزَادَگَانِ اَوچِ مَطَالَعَه بَاد -

۱۷۹

فَضَائِلُ وَ كَمَالَاتُ دَرِ سِتِّ گَاهِ حَقَائِقِ وَ مَعَارِفِ اَگَاہِ زَبْدَةُ السَّالِكِیْنِ قُدْوَةُ الْعَارِفِیْنِ
 كَلَمَةُ تَكْرَارِ شَرِيعَتِ بَلِیْسِ بُوَسْتَانِ مَعْرِفَتِ جَامِعِ الْمَعْقُولِ وَالْمَنْقُولِ حَاوِی الْفُرُوعِ
 وَاَلْاَصُولِ اَعْنِی صَا جِی اَخُوْنْدِ زَادَه حَیْوَ دَامِ بَر كَاتَه - اَز جَانِبِ اَحْقَرِ الْعِبَادِ عَاصِی رُویَا
 سَیدِ غَلَامِ تَعْلِیْمَاتِ بِلَاغَاةِ وَ تَسْلِیْمَاتِ بِلَا نِهَايَاتِ بَلَكِه مِرْدُودِ دَسْتِ پَسَرْنَهَادَه بِرَأْنِ
 ذَاتِ سَمَائِی صِفَاتِ بَصَدِ عِزِّ وَ نِیَازِ مَوْصُولِ وَ مَعْرُوضِ بَاد -

بَعْدِ اَز دَعَا وَا سَلَامِ خِیرِ مِتِ اِنْجَامِ وَ شَرَحِ شَوْقِ لِقَا وَا مِلَاقَاتِ كِه حَدِ بَیَانِ وَ
 بَیَانِ نَدَارَد - مَعْرُوضِ اَنَكْ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ اِیْنِ عَاصِی دَر گَاہِ بِسَلَخِ شَهْرِ صَفَرِ دَاخِلِ خَانَه خُودِ
 لَه دِیدَه وَ دِیدِنِ وَ زِیَارَتِ حَضَرَتِ بَیْشِ اَللّٰهِ رُوْنَمَه مِیَاں كِه مَشْرِفِ شَدَمْ - وَ چِند
 تَبَكَّاتِ حَضَرَتِ مَلَكَةِ عَظْمَه وَ حَضَرَتِ مَدِیْنَه مَنُورَه زَادَه هَمَا اَللّٰهُ تَعَالَى وَ تَكْرِیَا بِدَسْتِ

دارند و قیمه فرستاده ام خوابدی دهند - تبرکات مذکوره برین موجب است تبرک مک معظمه
 سمره هشت روز در آب زمزم نهاده شد - که آب خوب جذب کند - ملک و شکر تری ایضا
 به آب زمزم تر شده و هر سه چهار یا پنج مرتبه داخل حضرت بیت الله شده و به در و دیوار
 درون و بیرون حضرت بیت الله و حجر اسود و کون یانی و عراقی و تحت المیزاب و به مقام ابراهیم
 علیه السلام و در گنبد مولی رسول الله صلی الله علیه و سلم خصوصاً بر آن موضع شریف
 که تولد آن صاحبان بر آن مکان شریف شده داخل و مساس شده - و زیارت حضرت
 بی بی خدیجه رضی الله عنها نیز مشرف شده - تبرکات حضرت مدینه منوره - زائر که رسول الله
 به همراه نان خورده اند - نان خاک شفا گرد فرش مواجه رسول الله و روضه مبارکه
 که در شان او حدیث وارد شده **مَا يَنْقُ بَيْتِي وَمِنْ بَيْتِي رَأَوْضَةٌ مِنْ رِیَاضِ الْجَنَّةِ** و داخل پخره مبارکه دو بار بشویند - به است و مقسم رحیب المرجب و به دوازدهم
 ربیع الاول که اهل مک معظمه و جده و اهل بغداد و بصره و دیگر جوانب برای یافتن می آیند
 و بهتر از زلال رت - نزد دعاستون و بآب دوازدهم ربیع الاول نیز خاک شفا و گرد
 فرش مواجه و روضه مبارکه مذکور شده اند تر کرده ایم **عَجْوةُ الْبَنِي** که اسم آن خراست
 که رسول الله صلی الله علیه و سلم در همه اجناس خراستین اختیار کرده می خورد و همه تبرکات
 مذکوره داخل در پخره مبارکه رسول الله صلی الله علیه و سلم که غیر از چند خواجه خاصه دیگر
 کس قدرت ندارند که بر آن جائے بروند - داخل شده اند و همه پخره مبارکه و به محراب
 رسول الله صلی الله علیه و سلم و به منبر شریف و به آستانه بی بی عائشه صدیقہ و دیگر فوہ
 (نہ) آستانه که جائے اجابت است مساس و مالیده شده که همه هشت تبرک شد
 سه تبرک حضرت مک معظمه و پنج تبرک حضرت مدینه منوره شده بدست دارند و قیمه
 فرستاده شده - به صاحب مہربان خوابدی رسد - و خاک شفا و با گرد فرش
 رسول الله صلی الله علیه و سلم اگر بیمار و مریض باشد بقدر دانند در آب انداخته بدین
 و اگر آن مہربان ی تواند ہم چنین طور بکیند -
 دیگر عرض ازان مولانا آن است که در حق بنده همیشه دعا کرده باشند

حکایت آن سردار کائنات و خلاص وجودات و در گنبد حضرت صدیق اکبر و حضرت علی رضی الله عنہما و در محراب رسول الله صلی الله علیه و سلم و در پخره مبارکه و در آستانه بی بی عائشه صدیقہ و دیگر فوہ

که الله تعالی ایمان این فقیر را با تقصیر خطا نه کند - و از محبت دنیا دل بنده سر داند
و محبت خود و رسول الله صلی الله علیه و سلم این فقیر چنان مشغول دارند که یکدم از ذکر و
فکر خالی نباشم - و شب و روز به عبادت و ریاضت و کار آخرت مشغول باشم -
و باز به همراه ایمان و خیریت آخرت بر آن مواضع شریف بنده مشرف شود و در
جوار رسول الله صلی الله علیه و سلم در حضرت جنت البقیع مدفون شوم - و خبر خیریت
و سلامتی خود بدست دارنده رقیمه ارسال نمایند - و این فقیر از غلامان خود بدعا
خیر که خاص انتفاع آخرت باشد در حق بنده همیشه کرده باشند - والسلام
باقی ایام بکام خود باد -

احقر العباد سید غلام

۱۸۰

هو الغنی

بسم الله الرحمن الرحیم - الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام

علی سید المرسلین و علی آل و صحابه اجمعین

عرض داشت بنده کترین غلام و کترین عتبه بوسان جناب فضیلت و شرافت
پناه، حقایق و معارف آگاه غواص بحر عرفان نائب حضرات خواجگان عمده الاتقیاء و زبدة
الاصحاب و مخدوم مشفق اعنی حضرت اخوندزاده صاحب جیوه صوته الله تعالی مع من
یحب عن الآفات و البلیات و مع الله المستفیدین بطوله لقائه و دوام فیوضه
همیشه بر عباد شریعت علی مصدرها الصلوة والسلام و ارشاد طریقہ عالیہ نقشبند
علی صاحبها الرضوان و الاکرام متمکن بوده کامیاب دارین باشند - اینکه احوال
فقیر ذره نظیر مستوجب حمد ست و صحت و تندرستی آن ذات یا برکات از درگاه
حبیب الدعوات مسؤل و مطلوب ست -

ازین جانب بعد از تعظیفات بندگی و تسلیمات سرافکندی معروض راء
 عالی می گردانند که تبرکات مدینه منوره و کعبه شریفه نزد حقیر امانت آن (بزرگ) می
 بود بدست ملا عبدالقدیر و ملا ولی محمد فرستاده شد امید که رسیده خواهد شد
 مکرراً آنکه قصد مصمم فقیر چنان است که تریارت و در خدمت آن صاحب حاضر
 می شوم. اما به سبب خدمت خانه و آزار بدنی که آنکس رحمت مانده شدیم. اگر
 مهربانی حق جل و علا می شود پس از صحت بخدمت خواهیم رسید. و بر جمیع یاران
 آن جا سلام معروض باد. و در حق فقیر در اوقات مخصوصه دعا کرده خواهد شد.
 زیاده والسلام - ه

اگر از خدمت دورم بدل شرمندگی دارم

چون قمری طوق برگردن نشان بندگی دارم

مشتاق آن قدر که ز تقریر عاجزم به چون گنگ خواب دیده ز تعبیر عاجزم

ازین جانب فراموشی محال است به و زان جانب نمی دانم چه حال است

هر شب دعا می کنم بر خاک می مالم جبین

جمع کن باد و ستان یا جامع المتفرقین

مکرراً آنکه هفت تایی مسواکها و دوسه تایی شانها دوسه تایی تسبیح بدست

مشار الیهما فرستاده شد امید که رسیده خواهد شد. و از جانب بر خوردا

محمد پیر حقیر غلام آن (صاحب) تعظیم مع السلام قبول فرمایند. و از جانب محمد

مشرّف و عبدالقدوس جدید برادر محمد بصیر تعظیفات و تسلیمات به حضرت

افزند زاده صاحب جیو و جمیع مستفیدان معروض باد. ه

برگ سبزست تحفه درویش به چه کند به نوا همیں دارد

عبدالقدوس بنده درگاه

هو الغنی

ہر صبحم کہ سجدہ بنام خدا کنم
اول دعائے دولت جمع شما کنم

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی سید المرسلین وعلیٰ

آلہ واصحابہ الطیبین الطاہرین

عرض داشت کمترین بندگان و کمترین خدمتگاران بجناب فضائل و فواض
پناه حقایق و مغارف اگاہ عمدة السالکین قدوة العارفين اخوندزاده صاحب جو
سلمہ اللہ تعالیٰ عن الآفات مع احباب و متبع اللہ المقبتین بدوام بقائہ ہمیشہ
برسند تدریس و ارشاد متمکن بوده کامیاب دایرین باشندہ آنکہ سرفراز نامہ آن
ساجی در اسعد زمان و اطیب احوال رسید، بسیار خرمی و خورسندی حاصل گردیدہ
ازین جانب بعد از تعظیفات بندگی و تسلیحات سرافلندی معروض رائے خوشید
ضیائے می گردانند۔ احوال این حدود تا حالت تحریر بخیر است و صحت و تندرستی مزاج
شریف عنضر لطیف مدام مطلوب مرغوب است۔ و آنچه آن مہربان نوشته بودند۔
کہ عدم اطلاع و مرض طولی شیوہ برادری و مروت نبوده راست است۔ اما بسبب
گرمی و رمضان و دوری منزل پریشانی و خرج آن سالی صلاح نبود۔ مخدوما
صاحبان! خط فرحت نمط کہ مصحوب فضیلت پناہ عبد القدیر اخوند صاحب و ملا
ولی محمد اخوند صاحب در باب عذر و معذرت فرستاده بودند۔ در زمرہ قبول
بالرأس والعین افتادہ سرت و فرحت حامل آمدہ۔ کہ موجب سرفرازی دینی
و دنیوی گردیدہ۔ چرا کہ این جانب را معلوم است کہ غم و اندوہ شریک است۔ و جدائی
متصور نیست و نخواہد شد و در اوقات مخصوصہ بدعائے سلامتی ایمان این
فقر را یاد آرند۔ امید کہ مقرون با حاجت است۔ و از جانب جمیع باران

و مستغیدان این جانب تعظیبات و تسلیمات بر حضرت اخوندزاده صاحب جیو
 دیاران و مستغیدان آن جا معروض باد۔ والسلام علی من اتبع الهدی و
 التزم متابعت المصطفیٰ علیہ من الصلوٰۃ افضلها ومن التسلیمات اکملها
 و علی آله اجمعین۔ زیادہ ایام بکام باد۔۔۔۔۔ سکوت۔۔۔۔۔ صاحبہ درودہ دوآبہ۔

حوب اللہ
 عبدہ

۱۸۲

(مکتوب محب اللہ و محمد قدوس)

بسم اللہ الرحمن الرحیم اللہ الاکبر ہو اللہ الہادی والرشاد
 حضرت مستعان قطب الاقطاب قافلہ سالار شاہ راہ طریقت والی
 مالک حقیقت ہادی سرگشتگان بادیہ ناسوت دریائے خوں خوار نسیم نسیم
 نسیم نسیم شفیع مطاع بنی کریم۔

کشف الدجی بجالہ

بلغ العلیٰ بکمالہ

صلو علیہ و آله

حسنت جمع خصالہ

تاج شاہی لولو لالائے تو

قبا بادشاہی راست ہر پالا تو

عوض این است کہ دریں جاخیز و خیریت ست۔ و خیر و خیریت اک جناب
 عالی متعالی از درگاہ رب العزت مدام مطلوب است۔ علی الخصوص فقیر محب اللہ
 و فقیر محمد قدوس بدعا و منتظر است۔ امید است کہ از خاطر عاظم شرف فراموش
 نہ خواہد شد۔ زیادہ دعا و سلام بے نہایت مرسل و مقبول باد۔ تھہ کمیگی
 کہ پیر نسیم رنوائے داتہ رسی توتر شوچہ داد نیادہ پرے رب
 دے ستا جمال لوی۔ دیگر زندگی بجناب فی بیان صاحبان و صاحبزادگان

ترجمہ پتو: کیا ہوا جو میں آپ سے دور ہوں۔ آپ کی روشنی مجھے پہنچتی ہے۔ جب تک یہ دنیا
 ہے اللہ تعالیٰ آپ کے جمال کو قائم رکھے۔ (دین) (از ناقل)

اعتق غلام محی الدین معروض باد۔

شیدائیات حضرت مستغان میاں محمد معبر شاہ صاحب جو سلسلہ ربہ و
میاں محمد نور و ملا محمد نعیم و ملا آخوند سیف الدین و ملا حاجی و میاں صاحب معلم کو دکان
و میاں محمد کاظم و ملا رحمت و شاہ لطف اللہ خاں - و ملا جان محمد و ملا محمدی و ملا عبد القدیر
و ملا دلی محمد و جمیع یاران صحبت و طریقت دعا و سلام بلا نہایت باد۔

۱۸۳

پرواکریم

حضرت اخوندزادہ حیونہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین و الصلوٰۃ والسلام علی رسولہ الکریم محمد و آلہ اجمعین الطاہرین
عرض داشت ہندہ کترین بحباب زبدۃ العارفین قدوۃ السالکین سعادت و
شرافت پناہ حقایق و معارف آگاہ جمع الحسنات و منبع الفیوضات حمد صفات
قدسی آیات سلمہ اللہ تعالیٰ عن جمیع الامراض الظاہری و الباطنی بکمال شفاعت و متع اللہ
و المستفیدین بطول بقائہ و صونہ اللہ تعالیٰ عما لا ینق بکرمۃ انبیائہ و رزقہ اللہ تعالیٰ
الدرجۃ العالیہ ببرکۃ احنفیائہ ہمیشہ بر مسند تدریس و ارشاد متمکن بودہ سلامت
باشند۔ از جانب دعا گوئی خمس الاوقات خدمت گار آن ستودہ صفات بعد از تحیات
وافرہ و تعظیمات متکاثرہ معروض رائے مہر انجلائے می گرداندا حوال فقیر ذرہ نظیر موجب
حمد دست صحت و سلامتی آن ذات شریف عنصر لطیف دایم مطلوب و مرغوب است
اگر از خدمت دوم بدل شرمندگی دارم : و لے قمری صفت ہستم کہ طوق بندگی دارم
گاہے گاہے بہ بوسہ ام بنواز : تاکہ گردم ز عمر بر خور دار

بیت افغانی

لائے تمام ذرہ بادشاہ دے : ذرہ بادشاہ تختہ کے کوزہ اومہ
پیارا میرے دل کا بادشاہ ہے ۔ میں بادشاہ کو تخت سے کیوں اتاروں گا

خمیر افغانی

ہنہ یا راجہ خیسٹہ دے تر آفتاب بچ بہ کلدہ را سر کنڈ کما لہ نقاب
وہ یار جو آفتاب سے زیادہ حسین ہے ۔ چہرہ نقاب سے کب کھولے گا
بیتانہ پہ ذرہ زہیر کما بے حجاب : یو سبب اوکھی مے مسبب الاسباب
جدائی نے دل سے بے اندازہ مغموم کیا ۔ ایک سبب اے مسبب الاسباب بتا دے

چہ تمام ملاقات ووشی لہ احباب

کہ میری ملاقات دوستوں سے ہو جائے

درایغہ مددے پہ دنیا کین پیدا شو : اوکھوے پہ ہسے شان مذہب شو

افسوس میں دنیا میں پیدا ہی نہ ہوتا ۔ اگر نہ ہوتا تو ایسا نہ ہوتا ،

لکہ جہیم وہ بھی ان پہ لبوسوے : ثوبہ کرازم پیدا ہسے اور اولوے

جیسا میں ہوں جدائی کے شغلوں سے جلا ہوا ۔ کب تک میں جلا ہوا پھروں گا

چہ سینہ مہ در سست عمر تنو کبابہ

جو میرا سینہ تمام عمر کیا ب ہوا

مکرر در خدمت صاحبزادہ و در خدمت والدہ با حقیقی و معنوی تعظیلات

و سبب کی قبول باد ۔ ثانیاً در خدمت صوفیان خالقاہ و طالب علمان درس السلام و علی

من لدیکم قبول باد ۔

فقیر محب اللہ

بندہ کاہ
عبدالقدوس

۱۸۲

مَنْ لَهُ الْمَوْلَىٰ فَلَهُ الْكَلْبُ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي زين البنين بحبيبه المصطفى ومن على المؤمنين
بنبيه المحبتي عليه الصلوة وعلى آله البررة التقى والنقى
عرض داشت كثرين غلامان وگهترین عتبه بوسان محب السد وعباد قدوس
كجباب زبدة الفضل و عمدة الاتقياء مظهر اسرار رباني محبوب سبحانی حضرت
افند زاده صاحب جیو همیشه بر مسند ارشاد و تدریس متمکن بوده کامیاب دارین
باشند۔

بعد از تعظیمات بندگی و تسلیمات سرافکندگی معروض راس مہر انجلائی می گردان

احوال فقیر ذرہ نظیر تا حالت تحریر مستوجب حمد است۔ وصحت و سلامتی آن
ذات شریف عنہ صر لطیف مدام مطلوب و مرغوب رست ثنائیا این کہ سرفراز نامہ
آی منبع الفیوضات کہ نامزد این مسکین بے تمکین نموده بودند۔ بہ ورود آن
مسیح و مسرور گردید۔ چون درین وقت سموغ گردیدہ کہ طائر روح صاحبزادہ
فضل احمد پجرہ حواس را در ہم شکستہ و بجناب قدس پرواز کردہ از اصغارا این
معنی این جانب را عزین بسیار و اندوہ بے شمار روئے داد۔ لاکن بحکم کریمہ انالہ
وانا الیہ را چون سوئے از صبر و رضا چارہ و گذر نیست حق جل و علا در حق آن
صاحبان و مایان مقبول الشفاعت سازد۔ ثالثاً آنکہ یک ہفتہ شدہ کہ خادمہ
آن صاحب تسلیم حق جل و علا کردہ خلق گردا گرد برائے تعزیت می آیند و با خود
روضہ منورہ و مرقد مطہرہ را خلل ظاہر شدہ بکار چونہ برائے ساختن روضہ شریف

۱۸۳۱ صاحبزادہ فضل احمد معصومی المعروف "حضرت جیو صاحب" کی وفات

۱۸۳۱ء میں ہوئی تھی۔ اس لیے یہ مکتوب ۱۸۳۱ء کا قرار پاتا ہے۔

این جانب مشغول است۔ بنابر آن در آمدن فقیر نزد آن صاحب توقف افتاده۔
زیاده والسلام والا کرام۔ و از جانب خاکسار غلام آن کلمه عذر عبدالقدوس
جدید به زبده العارفین واسوة السالکین جو و نبر مخدومی استاد صاحب جو
و محمد نسیم و ملا شایست و سید غلام و حافظ کرم و محمد کاشف و ملا نصرت و جمیع
آشنایان و طالب العلمان تعظیمات و تسلیمات قبول باد۔ و در حق فقیر
دعای سلامتی ایمان کند که فقیر ہم می کند۔ والسلام علی من اتبع الهدی۔

۱۸۵

بوالقادر

قبلہ برحق و کعبہ مطلق دام اقبالہ
از کمترین عاجزان میر محمدی بعد از عرض بندگی آنکه در مدت بیست و
ہشت ماہ کہ از نزد مرزا قادر بخش کہ در شہر آمدہ ام اگر ہمیر صاحب میر فتح علی خان
نسیم نان ہم میر آمدہ یک پارچہ بمن ہم می دادند و سوائے (او) دریں شہر با هیچ کس
تعلقہ ندارم و شعار بندہ سوال کردن نیست۔ و چونکہ آن قبلہ را بجای حضرت
خواجہ بہار الدین صاحب می دانم عرض می نمایم کہ ارادہ بندہ در اجیر شریف
ہست و درین جا مریدان و آشنا ہای (بے) حد بزرگ من ہستند۔ چنانچہ پیشتر
من دریں جا بودم خبر گیری می کردند۔ الحال از فاقہ میرم پس باز قصد کردہ ام
کہ بروم و زاد خراج ندارم امید کہ اگر دہشت رس باشد۔ چیزے راہ خراج ہرچہ توفیق
باشد بدیند کہ جان بخشی خواهند نمود۔ و اگر نزد آن قبلہ نباشد پس از برای من
این قدر مریدان و معتقدان آن قبلہ ہستند اگر ہمہ ہایک یک تنگہ بدیند خراج
راہ اجیر خواهند شد۔ و سوائے این دو صورت اگر در بھرت پور کسی از خواجہ سریان
نواب وزیر آشنای یا خادم آن قبلہ باشد یک خط سفارشی نوشتہ بدیند کہ ایشان
راتا اجیر رساند ازین سبب عزم کردہ ام کہ اکثر آدمیان خواجہ سریان نزد شاہ قطب الدین

بہ ناگوری روند۔ درین خط ہم باید نوشت کہ ایشان را تا اجمیر رساند، بندہ بہر صورت
 پنج چار تنکہ از کسے گرفتہ تا بھرت پور برس۔ ہر چہ بخاطر شریف دستگیری باید
 نمود کہ اگر شما نخواہند کرد بہ کہ گویم، دعا دارم کہ بہ مرزا قادر بخش باز نویسم

۱۸۶

..... کہ بردن از حوصلہ تحریر و تقریر است معروض
 می دارد۔ سرفراز نامہ کہ مشتمل بر ملاحظہ فرمودن رسالہ فضل ذکر خفی کہ مرقوم
 قلم فیض رقم گردیدہ بود، پرتو ورود فرمود۔ از مطالعہ آن ہمیں افتخار بفرلک بود
 الحمد للہ علی ذلک حمد اکثر، کہ منظور نظر عالی گردید۔ این خادم دیرینہ را از در
 تصنیف و تالیف کارے نیست، لیکن آن شخص رسالہ در فضل ذکر چہرہ ادعا
 نمودہ کتبہ طعن بجناب عالی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ عنہ و بہ بیان
 محمد اعظم قدس سرہ نمودہ بود۔ لہذا نسبت غلامی کہ بجناب اقدس حضرت مجدد
 و اخلاصی کہ بر دوح پرفتوح میان محمد اعظم قدس سرہ دارد تاب نیاوردہ بریں معنی
 اور القاب سیریح و شش کہ در تحقیق معانی قرآن مجید بمطالوعہ دارد و کتب دیگر را کہ ملاحظہ می نماید
 ازاں استنباط نمودہ در رد او نوشتہ۔

و این بغیر شب و روز نظر موت می باشد و ہر سال در بدن خود تغیرے می یابد دندان

ہمہ رحمت - چند کہ باقی ماند طاقت خوردن ندارد.....

..... یہ دونوں مکتوبات (مکتوب ۱۸۵، ۱۸۶) صاحبزادہ حکیم محمد مرآغان
 مرحوم و مغفور کی حرافت کے مطابق حضرت نسیم کے نام تھے اور مجموعہ ہذا میں بھی انہیں
 اسی ذیل میں رکھا گیا ہے۔ مگر یہ دونوں حضرت منظر کے نام لکھے گئے ہیں گے۔ اس سلسلے
 میں قوتی کے آخر میں کچھ ملاحظات پیش کر دی گئی ہیں۔ ملاحظہ ہو صفحہ ۲ (استدراک)۔

۱۸۷

ذات والا صفات ابوالبرکات جمع الکملات منبع المروت معین المجد و
 الاحسان مظهر اسرار ارشادات موضع اسرار ربانی مخزن انوار ربانی مرشد حقایق
 مرفق صدقانی عده الفضلاء الکرام زبدة العرفاء العظام بخوند زاده جیو محمد
 نسیم ادام اللہ برکاتہ و قیوضاتہ۔

معروض بعد از ادائے تسلیمات سرافکنہ لی و تعظیم بندگی آن رست
 کہ این جانب تا الحال موجب حمد است و مستوجب شکر است۔ خیر و خیریت است
 ولیکن از احوال شما اطلاع ندارم و من شمایان را از درگاه ذوالجلال جو یا نسیم
 کہ اللہ تعالیٰ آن ذات مشاؤون الہیہ (را) در حفظ و امن خود نگاه دارد۔ و بر
 شریعت محمدی مستقیم دارد۔ و بر طریقت حقیقت محکم دارد، از دعا و فراموشی ندارد
 و فراموشی از این جانب محال است بہ و زان جانب بھی دائم چہ حال است

زیادہ از سلام ایام بکام باد۔ امید است کہ این کمیۃ بے بضاعت و کم ہمت
 را بدعا و یاد آورند۔ و دیگر معروض آنکہ بایان طریقہ شریفہ عالیہ مشغول دارم۔ لیکن
 حضرت جیو محمد غلام حسن در طریقہ عالیہ قادر بہ اجازت دادہ و ضرور گفتہ کہ در
 شب و دو شب و جمعہ ہر کنید بنا بر امتثال امر بعضی اوقات مشغول این طریقہ کردم
 پدہ ایم کہ نفع بسیار دارد و مرطالبان را۔

۱۸۸

بسم اللہ الرحمن الرحیم

محضت شریف صاحب کمالات عالیہ و مقامات سامیہ حضرت علامہ نسیم
 جیو سلمہ اللہ تعالیٰ۔ بعد از سلام نیاز گذارش می نماید الحمد للہ بزدہ ناسپزدیم
 حرم بجزیت است۔ و سلامت و عافیت ذات سامی صفات با جمیع توابع

مستعدی است، بنده را ضعف مرض که در هر سال بواسیر دمی خود نمود
 ضعف مضاعف شد، نظریه این نا توانیها در عالم اسباب امید حیات نه مانده
 الا ان یسار الله سبحانه فانه یفعل بالضعیف بالتحیر فی القوی - امید که دعا
 کنند اما اگر حیات باقی است صرف در یاد الهی گردد و حسن خاتمه حاصل شود
 و اگر عمر به آخر رسید مرگ بر کلمه توحید و غفور و عافیت شود آمین - به استماع افاده
 و استفاده که طالبان بسیار به توجهات شریف به نسبت و گاهی رسیده هدایت
 مستفیدان می نمایند دل بسیار خوش است - اللهم زد فرد - درین جا به سبب
 اختلافات مجمع انعقاد نیافت - چندان کس در حلقه می آیند و هدایت متفرع
 بر اینست درین وقت ضعف و سستی و پیری مهتری شدن سخت
 متغیر است، الکریم آنچه در و می بگذرد آن دید، ملا محمد اعظم چند روز
 این حالت شریف داشته خدمت شریف می رسید - بحال ایشان توجه فرمایند
 ایشان از مخلصان آنحضرت اند - حاجت تحریر و تفریب نیست - خیال و آشکار
 است - اگر مناسب دانند و یکبار ضعف و سستی و پیری و سستی
 باطنی ایشان را غشایند - در خدمت شریف نیز حاضر خواهند شد - و اوقات
 به توجهات شریفه بدل جمعی سر خواهند برد - بلکه توجه و همت بحال ایشان مبذول
 دارند که در خلوت و نسبت خود در اجتماع طالبان ترقیات پیدا نمایند - این است
 آنچه بخاطر فقیر آمده امید است که بهیچ معروض لبند خاطر عاظم آید - والسلام
 خدمت حضار مجلس شریف و صاحبزادای بزرگ منش سلم الله تعالی سلام
 و التماس دعا -

مشک عنایتی رسیده خبر اکرم الله تعالی خبر الجزاء - کتاب تحفه اثنا عشریه وجه
 تحریر آن بسیار گران شده است - بدو چند رسید شش روپی رسیده دو توله مشک
 بر آجرت تحریر کتاب که به شش روپی فروخته می شود فریده به سلم یا آن که فروخته خواهم
 خورد و دستیاران نیز این چنین کتاب و کرم و کس که این ها دارد سر، مرادوی
 اسحاق (کذا) -

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلوة والسلام
على رسوله محمد وآله الطيبين وصحابة الأكرمين أئمة الطائرين إلى
يوم الدين

بعد السلام علیکم ورحمة اللہ تعالیٰ وبرکاتہ کہ سنت اہل اسلام است
ولعبد از تعظیمات بلاغایات و تسلیمات بلاغایات کہ نشانیہ خاک را آن است
بموقف عرض رسانندہ می آید بنظر اخلاق کریمانہ اُن ذات مجتہ صفات
اگر چه از حد ادب بیرون است - حافظ شیرازی گفتہ است -
اَنَا لَكَ خَاكٌ رَأَيْتُ كَيْفَا كُنْتُ ۚ اَيَا لَوْ كِهْ كُوشَةُ رِجْمٍ يَمَا كُنْتُ
وَاَنَا لَكَ چَشْمٌ مَرَّخٌ بَصَدِيحٌ لَّا كُنْتُ ۚ قَاسِقٌ وَلِي كُنْتُ لَكِی اَيَمَا كُنْتُ
رفتم بہ طیب و گفتمش در دنیاں ۚ گفتا بغير دوست بربند دنیاں
گفتم غذا گفت از خون جگر ۚ گفتم بر شیر گفت از سرد و جہاں
يَا مُتَخَلِّقًا يَا خَلَّاقَ اللّٰهِ تَعَالٰی اَلْعَفْوُ الْعَفْوُ ۚ حاصل
الكلام اُن کہ فرد

تو ابر رحمت اُن بہ کہ گاہے ۚ کنی بہ حال لب تشنه لگا ہے

زیادہ از حد ادب بیرون است -

عوضہ کثرین خادمان محمد

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حق حق حق محمد و نعلی علی نبیہ محمد وآلہ وصحبہ اجمعین
 حقایق و معارف اگاہ سند ابن طریقہ عالیہ مولوی محمد نسیم حبیب اللہ
 تعالیٰ۔ از فقیر سقم صیف الدین احمدی النقشبندی السمرقندی القاروقی
 الحسینی الحسینی بعد از سلام علیک کہ سنت النبی صلی اللہ علیہ الصلوٰۃ
 والسلام است۔ واضح باد کہ ہمہ برادران ملک رسیدند و این جانب
 از حب وطن دریں ملک افتادہ است، و بہ سبب وابتگان
 آنجہ تکلیف می گذرد، بخدا روشن است، مرزا صاحب و دیگر
 خلفاء حضرات دریں ملک کہ بودند البتہ خدمت می فرمودند۔ الحال
 کسے نیست کہ یک دام ببندد۔ اگر نظر حضرات عالی شان از
 محاسنان آن ملک چیزے جمع نموده خبر این جانب بگیرند،
 ثواب عظیم خواهد شد۔

دور دستاں راز بہمت یاد کردن بہتر است
 ورنہ ہر نخلے بہ پایے خود ترمی افشکند

زیادہ۔

مکتوب غلام حسن

اللہ سبحانہ و تقدس شأنہ

ہموارہ باوجود مسعود مسعود کمالات و عرفان آموذ و معارف آگاہ، تورع و
 اتقاء دستگاہ مجموعہ خوبی با جامع کمالات، مصدر حسنات منبع فیوض البرکات
 مقبول جناب حضرات قدسی درجات اخوی مکانی ملا محمد سیف زید ہر گاہ،
 را دیده باطن فیض موطن بکمال الجواہر معرفت محل نموده با شتاب جمالی
 لایزالی مبرا ز عیظہ و ہم و خیال است منور و قرین گردان دلت بالیون والساد
 ازین درویش اشتیاق اندیش بعد از سلام مسنون و دعوات مستحضر خود را بہ اجابت
 مقدون مشہود آنکہ لہ الحمد سبحانہ احوال را و شمع این درویش مستوجب حمد
 است. و المسئول فی اللہ تعالیٰ عافیتکم و صحتکم و سلامتکم و علو درجائکم دین و
 آدم ابشال دین جا آمد اخبار تحت مدار موضوع است بہ استماع خبر
 حیرت ذاب سامی این درویش کہ غلام حسن نام از حد بیار حسندی رود داد
 بہ اکرم اللہ تعالیٰ حیر الخیر از این نشانے بہتہ معرفت و شناسائی طرفین می نگارد
 اول آنکہ یک وقتے من الاوقات از جناب مقدس الالاقاب قطب الاقطاب
 محم خطیرہ قدس رب الارباب پر و مرشد حضرت مرزا صاحب ام قدس اللہ
 تعالیٰ روحہ الاقدس در سنگام گذشتن ایام برسات لبشما امر شدہ بود کہ
 مزار فالین الاوار سید نور محمد قدس سرہ کہ از سبب کثرت برسات تبدیل
 صورت مرقد ایشان شدہ بود بہتہ تعمیر و مرمت آن لبشما امر شدہ چنانچہ این
 درویش نیز بہ ہمراہ شمارفتہ و سنگ و کلوخ جمع نمودہ بہ اتفاق ہمہ بکر مزار
 شریف مرتب نمودیم و بعد از آن یک جا از آن جا عود نمودہ بزرگارت مرقد
 شریف حضرت نظام الدین قدس سرہ آمدہ در فاتحہ خوانی ماندیم خدمت

شریف شہا بزودی فاتحہ خواندہ رواں شدند و این درویش در عتب
 شما فاتحہ خواندہ بہ چینی و زودی در راہ آمدہ ملاقی شد۔ این نشانہ ہم یاد آور
 فرمائید۔ دویم این است کہ در ہنگام سکونت و حیات حضرت پیر و مرشد مرزا
 صاحبی ام قدس سرہ و روحہ مکان خلد بنیان ایشان بہ مقدارے یک صد
 و چند عدد روپیہ پیش بندہاں گروی بود، چوں جناب حضرت ایشان ازیں
 دارالفنار رحلت فرمود بحسب تقاضا ربی بی صاحبہ جناب حضرت ایشان
 را در اُن جا دفن نمودند۔ بعد از ارتحال خادماں و مریداں را بندہاں
 مذکور اُن بہت طواف مرقد منور ایشان و زیارت نمی گذاشتند و می گفتند
 کہ این مقام گروی بایان است۔ تا حساب و معاملت گروی بایان نہ کنند
 بہت زیارت نہ خواہیم گذاشت، مخلصان و مریداں بسیار بہ تنگ آمدند۔
 آخر الامر این ماجرا را مولوی محمد نعیم بہارچی در پورب استماع نمود۔ مبلغ را بقدر
 وسعت و امکان جمع نمود، روانہ اُن طرف شد۔ این درویش در اُن ایام در
 رام پور بود۔ ملاقات طریقین پیر آمدہ و واقعات را اظہار نمودہ قدرے
 مبلغ کہ بہ نزد اُن درویش بود تسلیم مولوی مذکور نمودم۔ مولوی در شاہ جہاں با
 آمدہ اُن مکان سعادت انجام را از بندہاں حلاص نمودہ و قدرے از اُن حجرہ
 چوبہا فروخت صورت مرقد منور حضرت ایشان قدس سرہ مرتب نمودند۔ الحمد للہ
 و الشکر للہ سبحانہ۔ و بی بی الحال در پانی پت اقامت دارند۔ پناہیہ مولوی شہا
 دوروپیہ در ماہیہ می دهند و یک روپیہ ملا مرادی دینند و سیر علی فوت شدہ
 شہیدہ باشند۔ و دو پسر اُن بودند۔ یکے بدار می نام کہ او محض تا قابل و دیو
 طور ہی باشد۔ و دویم پسر ایشان والدہ خود را ازیں جا بچمتہ تفرقہ المعاش
 برداشتہ بہت پورب نزد قاری خود بردہ۔ و میان عبد الحفیظ و میان بہادر
 فوت شدہ اند۔ در موضع مقدس ایشان قدس روحہ تدفین یافتہ اند۔ و محمد
 احسان در قوای خوردہ بطرف رام پور آمدہ بودند۔ نواب فیض اللہ خان مبلغ

سبب رویه به او نشان داده بود باز طرف پورب رفته اند و این درویش در قصبه
 امرویه سکونت می داشت - از سبب نزد تاخت مردم فرنگی و مرسته قصبه
 مذکور خراب شده بود - از آن این درویش از آنجا برخاسته آمده در رامپور
 سکونت نمود - در آن جا به تو جهات حضرات قدسی درجات در پیش این درویش
 بعضی مردم آن جا به داخل طریقت شدند و بسیار محفوظ و شاکر گشتند چنانچه
 از آن جمله پسران مولوی عبدالرزاق که مرد فاضل و تقوی بوده بهیت نمودند
 به اراده الله سبحانه تعالی - به موجب قسمت آب خورد این درویش تا درین
 ملک رسیده درین جا بعضی مخلصان مستفید شده اند - چون خبر شما موصول
 شد بسیار خرسندی رویداد - امید که جواب این مکتوب بزودی قلمی و
 ارسال دارند که ان شاء الله تعالی بدرجه اتم و اکمل است - چون این درویش
 به سرو سامان درین ملک رسیده حبت و حوسه حالات ایشان در دل بسیار
 بود - در ربیع الاول وارد این ملک پشاور گردیده ام - از احوالات شما
 متفحص می بودم - شخصی شاه نعمت الله نام به این درویش اظهار نموده
 که میان محمد نسیم از راه نر توپ به طرف دہلی تشریف بردند - به سبب حاجتی
 صبر نمودیم - درین وقت که آدم شما درین جا آمده و از احوالات ایشان بیان
 نمودیم به همین لب تشنگی گویا که شما آجیات رسیدند - شکر خداوندی بجا آورده
 شد - چون محض به سرو سامان و به خرج بودیم طاقت رسیدن خود بخدمت
 شما ملحوظ نه شد - هر چند که آدم شما با و ت شد که شما را سوار نموده می بریم
 این درین وقت طاقت معلوم نه شد - به اشتیاق بالا بطاق حالت گشت
 خداوند کریم ارحم الراحمین است به هر قسم که خواهد ملاقات دوستان مخلصان
 نماید خواهد آورد -
 بجه مشغول کنم دیده و دل را که سلام به دل ترائی طلبیده و دیده ترائی جوید
 هر چند که به سرو سامان از آن طرف آید بجم - فاما احوال و اوضاع این ملک

به خرسندی و وقت بخیر

و بی سرو سامانی این دیار چون معلوم شد شیمانی رود داد که چهره در پی ملک
آمده ام - باز خواطر به همان طرف هندوستان مائل است - فاما اشتیاق
ملاقات ایشان از حد منجا و زاست - این چند کلمات و نشانی ها که
نگارش آمده قطره است از بحر محیط هرگاه آن جامع المتفرقین موافقت
فیما بین میسر آورد - راز پانیکه در دل و دلایت نهاده اند به معرض
اظهار خواهد آمد - زیاده چه قلمی گردد - والسلام
مگر این که از احوال و اوضاع میان غلام علی واقف اند که چه
قدر مرد قابل و مشتیار اند - از شاه جهان آباد - تباہی خورده در رامپور
رسیده اند - یاران این درویش نوشته اند و خط او شان رسیده
و قاصد بخوردار صاحبزاده فتح علی خان مخصوص به طرف این درویش
فرستاده در آن نوشته اند که بحیثیت پاسبان خاطر شما مبلغ پانزده
روپیہ جواب صاحب بوجه دریا بہ میان غلام علی نموده اند بسیار
خوشنودی حاصل گردید - این درویش در پشاور در کوٹلہ رشید خاں
که مشہور است سکونت دارد - اگر کرم بخشی فرمایند این
نشانے معتبر است -

والسلام والسلام والسلام

مکتوب غلام حسن

برادر عزیز القدر ملا نسیم لعافیت باشند
 از غلام حسن بعد ادعیه و افیہ مطالعہ باد۔ مبلغ ہشت ونیم
 روپے بنام شما نزد اخون عبدالرزاق پیشوری فرستادہ ام بگیرند
 در سید مرقوم سازند۔ ملا سیف الدین بعد سلام مطالعہ نمایند مبلغ
 پنج روپیہ بنام شما نزد اخون عبدالرزاق فرستادہ ام بگیرند و رسید
 بدہند۔ و مبلغ ہشت ونیم روپیہ بنام ملا تیمور نزد اخون (عبدالرزاق)
 مسطور فرستادہ ام خبر بہ او شان برسانند۔ جمیع یاران طریقہ
 سلام رسانید۔ و آرزو است کہ حق تعالیٰ باز سبب سازد کہ ملاقات
 میر آرد۔

مگر آں کہ ملا رحمت را کہ ہمہ سداہ ما کردہ بودند چوں در
 موضع الہ ڈنڈ منزل کردیم بہ استاد ظاہری ملا رحمت ملاقات
 کردیم۔ چنانچہ مبلغ دو روپیہ بنام استاد ملا رحمت فرستادہ ایم از
 اخون عبدالرزاق گرفتہ بہ او شان رسانند۔

رقیمہ غلام حسن اس خط از رام پور در سوات
 بہ موضع اوچون متصل چلدرہ بملا نسیم برسد۔

۱۹۳

مکتوب اخوندزاده عبداللہ

عرض داشت کمترین فدیایان قدم بوسی درویشان فقیر
 حقیر اخوندزاده عبداللہ بجناب حضرت مشیخت پناہ خفایق
 آگاہ اخوندزاده جیو در آن وقت کہ از دلی شریف روانہ شدہ
 بود۔ در راہ چنین التماس شد کہ اللہ تعالیٰ اگر موئے مبارک بحیرو
 عافیت بہ وطن رساند، این حقیر را بعد از چند مدت بیک جزو از
 اشعار شریف بنوازند۔ حضرت ایشان در جواب فرمودند کہ اگر
 اللہ تعالیٰ مایان را بمع اشعار شریف بوطن رساند، سوال شما را
 بجا خواہم آورد۔ فی الحال ہر گاہ کہ مرضی صاحب است اگر بدست
 حامل رقیمہ مہربانی فرمایند۔ فہو المقصود، و اگر فرمایند برادر را
 می فرسیم یا خود بخدمت حاضر خواہم شد۔

زیادہ بخیار باد

ع۱ مولانا محمد نسیم علیہ الرحمہ

ع۲ این موئے مبارک در خانقاہ ادب (ریاست دیر) ہنوز محفوظ است

۱۹۲

مکتوب عبداللہ

مرنی کامل و شفیق مکمل محقق دقایق و محرم اسرار ربانی مظهر فیوضات
 و دردت نسحانی، زبدۃ السالکین عمدۃ المتورعین قدوة العارفين اعنی
 اخوند صاحب محمد نسیم جیو سلامت۔ از جانب کمترین قدسوسان عبداللہ
 بعد از تحفہ سلام خیر الکلام و آرزوئے ملازمت سرا سر سعادت کہ
 شیوہ نیاز مندی است معروض آن کہ دریں وقت تجدیت سامی
 معروض داشتہ کہ بعضے سخنان از جناب حضرت قبلہ دہمائی حضرت
 صاحب حضرت جیو معلوم و مفہوم شدہ است بہ بعضے سخنان بہ فہم
 فقیر نمی آیند۔ پس ایشان مرنی کامل اند۔ امید کہ آن سخنان نامعلومہ
 برائے طالبان فقیر ارسال فرمائید۔ کہ ایشان بجای حضرت جیواند کہ
 این کار فیض رسائی طالبان خواند شد۔ و از توجہات بحق فقیر می فرمودہ
 باشند و فقیر نیز از دعای صاحب فارغ نیست، خاطر شریف فرمودہ
 باشند۔ مگر معروض می دارد کہ از کتاب خانہ یک جلد کتاب از کتابها
 حضرت شیخ جیو یعنی جلد اخیر از مکتوبات ضرور ضرور مہربانی فرمودہ غایت
 سازند کہ جلد اول بدست آمدہ برائے جلد اخیر بسیار در کار است
 مہربانی می فرمودہ حوالہ آدم این جانب فرمائید۔ زیادہ چہ عرض نماید
 از جانب اخون نعمت خان و محب اللہ خان و ملا قلندر و
 تمامی یاران حلقہ تعظیمات بعد اشتیاق قبول باد۔
 زیادہ چہ عرض نماید۔

۱۹۵

مکتوب بشارت الله

بسم الله الرحمن الرحيم

نحمده و نصلی جناب معظم و مکرم مرکز دائره عرفان و محیط کره ايقان ادا
 الله فیضنا هم - مفتقر الی الله شر النفس کثیف الطبع - منبع خواہش و ہوا
 و از خدمت گاری اقدس جدا و سرگشته بادیہ ریخ و عنا و تنہائی - و غریق لہجہ جدالی
 امید و ارتوجہ و عنایت و راجی شفق و کرامت مدبر و سیاه بشارت الله
 عفی عنہ و کان الله ادا ب و لوازم عبودیت و انکسار و مراسم کوشش و تسلیمات
 غلامی و اضطراب و مودی ساختہ التماس می نماید از زبانی اخون سعد الله
 صاحب سلمہ و ملا محمد اعظم صاحب سلمہ نظر عنایت ساری بحال حضرت مولوی
 نعیم الله صاحب مرحوم مصروف است - ازین جهت بندہ ہم عرض نموده
 کہ در حق این فدوی در اوقات مخصوص و امورات مرہو یا دداشتہ
 دعا فرمایند کہ الله تعالی در غلامی حضرت صاحب سیدی و مرشدی و مولای
 طبیب القلوب و الارواح و سیلتی الی وصول الله حضرت شاہ شامان
 غلام علی صاحب مدظللال کما لهم راسخ داشتہ و ترک ہمہ داده و توفیق
 رفیق عنایت نموده براسے خود کند، قولاً و عملاً و فعلاً دیگر بس تمنائے
 و گرنہ نیست و ہمیشہ یاد فرما باشند و از پارہ کاغذ دریغ نہ فرمایند
 زیادہ حداد ب -

و باقی احوال فدوی زبانی اخون محمد اعظم و ملا سعد الله معلوم خواہد
 شد - و بہ صاحبزاد ہائے عالی مراتب و حضار مجلس شریف بعد اداب
 سلام التماس دعا -

مکتوب حاتم

بعرض خادمان حضرت صاحبی خدایگانی قبلہ دوحسانی معین فضل و کرم
 منبع تفضل و شریعت صاحبی خدایگانی حیو مدظلہ العالی - از بندہ کترین
 حاتم بعد لوازم بندگی و کورنشآت کہ ذریعہ افتخار نیازمندان است
 بجا آورده می رساند - کترین شب و روز انتظار و دعای خیر جناب سامی
 بوده است - امیدوارم کہ مرثدہ خیر خیریت مزاج شریف و از صاحبزاد
 قلمی و مرحمت فرمایند - کہ باعث جمعیت و طمانینت خاطر ازین خواهد شد
 بنده از گوشہ خاطر فراموش نہ فرمودہ ہموارہ دعای خیر در حق بنده می
 فرمودہ باشند - ورنہ روز محشر دست بدامان فیض تو امان تنای
 خواهد داشت - امیدوارم کہ دعای خیر ہموارہ در حق بنده می فرمود
 باشند - کہ باعث جمعیت خاطر ازین خواهد شد -

زیادہ حدادب

۱۹۷

مکتوب محمد نصیر

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله علی سبحانہ والشکر علی اعطاء فیضانہ

مکتوب بجناب ارشاد مآب قدوة السالکین زبدة العارفین لگانہ

حضرت محمدیت مقرب بساط احدیت مقبول بارگاہ بے پون زینت بخش

تحریر یافت ۵

آرزو دارم کہ خاک آن قدم بہ توتیاے چشم سازم دم بدم
 کمترین عقیدت گزین خلفہ طالب علم اداب تعظیبات معتقدانہ و مراسم کورنشانت
 نیازمندانہ بجا آورده بموقف عرض حاشیہ بوسان بساط فیض مناظر الجمن
 ہدایت موطن آن قبلہ ارباب تحقیق و توحید کعبہ اصحاب تدقیق و تحریر مخزن
 لطایف النسیہ معدن معارف قدسیہ، کریم الاخلاق عمیم الاشفاق حضرت
 پیر دستگیر مد اللہ ظللال اجلالہ و افضالہ می رساند کہ اگرچہ بحکم بیت مولوی
 ۵ نہ تنہا عشق از دیدار خیزد ۶ بساکیں دولت از گفتار خیزد

اس فدوی جان نثار از مدت بسیار آرزوے پاسے بوس ناصیہ سایان فیض
 نشان کہ اکبر عسب وجود و فروغ بخش بیشتانی سجود دست فوق الحد دارد
 ز بس بہ مکتب غم عشق لاغری کردم ۶ تنہم بہ کاغذ مسطر کشیدہ می ماند
 لیکن قطع مسافت بہ سرب کم ہمتی دشوار ساختہ از حصول این دولت محروم
 دین سورت بہ مقتضائے فیض آن قبلہ انام امیدوارم کہ اگر آفتاب بوجہ
 خاص دربارہ درہ بے مقدار تابا بہ ہر اربعہ از گرداب اضطراب مناص خلوص بہ

مصرع

یک نظر قمر الہ مستغنی شوم ز ابناء جنس

پیوستہ خورشید برایت بر آوج «معادیت» و دریائے عنایت موج در موج
 باد۔۔ توئی مقصود گر مشغول غیم ۛ توئی معبود گر نزدیک دیرم
 ۛ ز ہے صفا عمارت کہ در قماشائیں ۛ بدیدہ یا ز غم گرد نگاہ از دیوار

پشتو ۛ دسحر باد ۛ معنیر ۛ ۛ عاشق چیری

اذا لقیت حبیبی فقل له خبری

فرما نظر دلہ! شما شاد درست جہاں کہ نہ دی

ای جناب! قدمال دایما بصری

فقر محمد نصیر

ترجمہ بشیوہ: اے باد سحری خوشبو عاشق کی طرف ۛ لا۔ جب تو میرے محبوب سے
 ملے تو اس کو میرا احوال پہنچا۔ آپ کی نظر عنایت کافی ہے اگرچہ سارا جہاں
 تہ ہو۔ اس لیے کہ میری نظر صرف آپ کی طرف متوجہ ہے۔

عشیت پناه عفویت دست گاه افروز زاده صاحب علم الشریعہ
 ازین جانب خادم الفقراء محمد غلام سلام ملا کلام مقرون صحت با شہ
 بعدہ عرض آنکہ عجب انصاف است کہ در غازی استقامت کردند و
 شب گذرانیدہ میان و غیال نایان از خادمان آن صاحب باشند اگر
 تقصیر نمودم توبہ کردم۔ برائے عند اللہ از ان جانب استقامت در دیدہ
 کوہی اختیار کردہ کہ خدمت آن صاحب مشرف شوم۔
 زیادہ

برادر عزیز اخوند زاده حبیب السلام و خدای تعالی شما را از
 آفات دوزخ محفوظ دارد۔ و در حق ما دعا بخیریت خاتمہ دیریت دارین
 عنایت نمائید۔ بعدہ معلوم آن کہ پیش شما حبیب است و حال آن
 است کہ در این جا ضرور در کار است۔ پس باید کہ ہمراہ آدم نفرسید کہ
 ماجور دارین شوید۔ ایام بکام باد۔

انوار سدر فیض اقدس از باطن منور مقدس عالی جناب ارشاد
 مآب شیخ الانام مقتدر طوائف اسلام منبع علوم روحانیہ مجمع فیوض سبحانی
 مرشد کامل اکرم قدوہ مشایخ عرب و عجم اعظمی انوندرزادہ کہ اسمہا ہے شما
 معلوم است جو بعافیت سلامت بالشدید ازین جانب بعد از
 تعظیبات دودستہ و تسلیمات پیوستہ آن کہ ازین جانب مقرون
 بخیریت و خیر خیریت صاحب جمع خور و کلان مدام از درگاہ رب المعبود
 مطلوب است۔ مرام آن کہ مایان خدمت گار شما ہستیم و شما فراموشی
 دعاری فرمایند و اشتیاق ملاقات صاحب بیاری داریم و لیکن
 راہ مایان نیست و صاحب مرحمت رفتن این جانب نہ فرمایند (یعنی فرمایند)
 و مایان را پای رفتن کوتاہ است۔ چہر متعذیان براہ شمشہ اند
 امید کہ خدمت گار صاحب قدیم در امان دعا و رحمت بہجور
 نفرمایند۔

مہر

تمتہ بالخیر

مکتوب حکیم صاحب جزادہ محمد میر آغا جان صاحب بنام مرتب

(حکیم صاحب مرحوم نے معذریہ ذیل مکتوب اپنے دست مبارک سے نقل کیے ہوئے مکتوبات کے مجموعے کے آغاز میں لکھ کر شامل فرمایا تھا یہاں
بزرگوار ج کیا جا رہا ہے)

جناب عترم مکرم شفق مہربانم حاجی الطربین الشریفین جمع الفضائل ڈاکٹر علامہ مصطفیٰ
خان صاحب، صدر شعبہ اردو و سندھ یونیورسٹی حیدرآباد سندھ زید فضلہ و عنایتہ
السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ خیریت جانیں نیک روزی یاد۔

ورد گرامی نامہ کے وقت احقر بوجہ بیماری لاحقہ شرف جواب دہی سے
محروم ہو کر جیل کو مامور کیا۔ سفر حج سے خیریت واپسی مبارک ہو۔ سال بسال آپ کا
حج و زیارت روضہ اطہر سے مشرف ہونا نعمت الہی ہے۔ آپ کے طفیل۔ خدای عالم
احقر کو بھی نصیب فرمائے۔ اسے بسا آرزو کہ خاک شدہ ویا نصیب۔

حسب الارشاد مکتوبات موجودہ نور محل مسجد صاحبزادگان اوج خود
نقل کر کے حاضر خدمت گرامی کر رہا ہوں۔ اگرچہ پیرانہ سالی کی کمزوری سنگ راہ تھی
مگر نقل مطلب کے لیے کوئی اور قابل اور لائق نہ پا کر باوجود کم فرصتی و کمزوری
تعمیل ارشاد کی کوشش کی گئی جو محض فضل و توفیق الہی تھی اور جناب کی نیک نیتی
و اخلاص اور فیض رسانی کی برکت۔

اجرت تحریر کی ضرورت نہیں اور نہ بھیجنے کی تکلیف فرمائی کہ یہ اپنا ہی
کام ہے اور آپ ہی ہمیں امداد نشر و اشاعت کی دے کر، سرفراز و مہزون فرما رہے
ہیں۔ جزاکم اللہ فی الجزا فی الدارین۔ امید ہے سید سے ممتاز فرمائی گے والسلام
علی من اتبع الهدی۔

۳۸۹

احقر محمد میر آغا جان، اوج ریاست دیر یحییٰ پاکستان ۶۰ پیر الہی

اِشَارِيَّہ

فہرستِ اعلام

الف

آصف علی ۲۲	احمد سعید ۲۲
ابراہیم مٹا ۱۵	احمد شاہ ابدالی (دُرانی) ۵، ۴۷
ابوالبرکات سید حسن قادری	۵۲، ۵۸، ۶۰، ۷۲، ۸۸، ۹۰
پشاور ۱۴	۱۲۲، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۵۵، ۲۰۲
ابوالحسن زید فاروقی ۱	۲۰۶، ۲۳۵، ۲۳۹، ۲۴۹
ابوالعوالی ۱۲۵، ۲۲۱، ۲۲۴	احمد علی شاہ نقشبندی ۲۲
بوالفتح ۷۵، ۱۶۶، ۱۶۷	احمد کبیر ۲۲
۱۷۰، ۱۸۳، ۱۹۲، ۱۹۳	احمد، میر ۲۲۴
ابوالقاسم خان ۳۴، ۱۲۶، ۱۳۳	احمد خواجہ ۱۸۳
ابوسعید ۲۲، ۲۲۱	ارشاد حسین فاروقی ۲۲
احسان حسین فاروقی ۲۲	ارشاد خان، نواب ۴، ۶، ۸
احمد اللہ ۱۹، ۱۰۲، ۱۰۷	۹، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷
احمد حاجی ۱۱۳	۵۸، ۵۹، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۷۵
احمد حسین ۲۲	۸۲، ۸۵، ۸۸، ۸۹، ۱۰۵، ۱۲۷
احمد خان ۵۸، ۶۲، ۲۰۷	۱۶۵، ۱۸۲، ۱۸۸، ۱۹۱، ۲۱۵
۲۰۸، ۲۳۰	ارشاد خان ۷، ۶۹، ۸۵، ۱۰۵

۱۸۵، ۱۸۹

الہیار ۲۱۷

ارشاد علی ۲۲، ۱۶۳

اللہ یار خان ۲۲۴

اسد اللہ ۸۶

اللہ یار شیخ ۲۲۸

اسد اللہ بیگ ۱۶۴

امام الدین احمد خان ۶۷، ۶۸

اسلم خان ۱۴۱

۶۹، ۷۰، ۸۵، ۱۶۵، ۲۰۶

اسلم اخون، ملّا ۲۲

امام الدین، اخوند ملّا ۲۲

اسمعیل، میر ۱۲۵، ۱۹۲

امامین ۶۶

اسمعیل، میرزا ۱۷۹

امامی بیگم ۲۲۰

اصالت محمود خان ۱۳۹

امان اللہ ۱۴۳

اعظم علی خان ۵۳

امان اللہ، اخون ۱۷، ۱۱۳

افضل ۱۴۴

امان، حاجی ۲۲۵

افضل خان (افضل الدولہ) ۶، ۲۹

امان خان، ملّا ۲۲۵

۳۱، ۳۸، ۴۸، ۴۹، ۵۲، ۵۳

امان، شاہ ۲۳۵

۵۳، ۵۴، ۱۱۵

امانی بیگم ۱۳۰

اکرام اللہ ۱۶۲، ۱۶۸

امداد حسین ۲۲

اکرام الدین ۱۸۳، ۱۹۶

امرناتھ ۱۶۰

اکرام الدین احمد، حافظ ۲۲

امیر ۲۱۹

اکرام خان ۲۲۶

امیر ناصر ۱۴۹

اکرم ۷۷

امین ۲۱۹

بشارت اللہ ۲۶۵

امین احمد اظہر، شاہ ۲۲

بندے علی خاں ۱۷۰

امین الدولہ (امین الدین خاں)

بہادر ۲۱، ۲۵۹

۷۴، ۷۵

بہار، مُلّا ۱۷، ۲۰۵

امین محمد خاں ۷۲

بہار الدین، خواجہ ۲۵۲

امینہ ۱۹، ۸۱

بہار الدین، میر ۱۴۷

آنا مل، لالہ ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲

بہرام بخش ۵۰، ۵۳

النور خاں ۲۱۹، ۲۲۷

بہرہ مند شاہ ۱۷۰

اولیا، مُلّا ۱۵

بیان ۲۵

ایزد بخش ۱۱۲

بیتو ۶۶

ایمن، اخون ۲۲۸

ایمنہ ۲۳۴، ۲۳۷

پ

ب

پنوں ۱۰۸

پیر جان، سید ۱۲، ۱۳

باز خاں ۲۲

پیر علی (شاہ علی) ۱۶، ۱۹، ۲۱، ۲۶، ۳۶

باز خاں، میر (۱۰)

۳۸، ۳۹، ۴۵، ۴۱، ۴۲، ۴۶

بحر الدین ۱۳

۷۸، ۷۹، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴

بختاور خاں ۶۰، ۲۱۵

۸۱، ۸۵، ۸۶، ۹۹، ۱۳۲، ۱۳۳

بخشی سردار خاں ۸۸

۱۵۸، ۱۷۵، ۱۷۸، ۱۸۳، ۱۸۷

برکت اللہ ۱۲۴

۲۳۰، ۲۳۲، ۲۳۷، ۲۴۱، ۲۴۲

۱۴۹

بساون رائے بیدار ۱۴۸، ۱۵۱

۲۲۲، ۲۵۹

پیر محمد ۹۱

ت

تیمرخاں ۱۶۱

تیمور، مُلّا (مُلّا تیمر) ۱۱۴، ۱۱۵

۱۸، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۲۳، ۲۶۲

ث

ثنا، اللہ پانی پتی، قاضی (سنا اللہ)

۱، ۲، ۳، ۵، ۷، ۸، ۹، ۱۱

۱۵، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۸

۲۹، ۳۱، ۳۲، ۳۴، ۳۷، ۳۹

۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۸

۶۲، ۸۷، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۰۷

۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۲۲

۱۲۳، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۰

۱۴۵، ۱۵۳، ۲۳۲، ۲۳۵

۲۳۶، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۵۹

ثنا، اللہ سنبلی، ۴، ۹، ۷۵

۷۹، ۸۳، ۸۴، ۱۸۷

ج

جانجاناں (دیکھیے منظر)

جان عالم خاں ۱۳۹، ۱۳۰

جان محمد، مُلّا ۱۶، ۲۴۹

جانی خانم ۲۲۴

جکھو ۱۶۲

جلال الدین، حکیم ۱۶۲

جلیل، مُلّا ۱۴

جمال احمد مجددی ۲۲

جمال خاں ۲۲۷

جنگی خاں ۲۰۶

جہانگیر، مُلّا ۲۲

جیون، سید ۱۵۱

جیون مل ۱۴۸، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲

چ، چھ

چنورام ۱۴۸، ۱۵۰، ۱۸۴

چتر مل ۹۹، ۱۴۸، ۱۵۱، ۱۵۲

ح

حاتم ۲۶۶

حاجی ۱۴۱	حقیقت رائے ۱۵۹
حاجی، مُلّا ۲۲، ۲۴۹	حکمت اللہ ۸۱، ۲۰۱
حاجی بیگم ۲۲۱	حکومت رائے ۱۵۵
حافظ رحمت خان (حافظ) ۵	حمایت اللہ خاں ۱۲۷، ۱۲۸
۵۸، ۶۲، ۷۶، ۸۸، ۹۱، ۹۶	حمزہ ۱۹۶
۹۷، ۱۳۲، ۱۴۰، ۱۸۳، ۱۸۴	حمزہ، سید ۲۰۶
۲۰۵، ۲۰۸	حمزہ، میر ۱۶۴
حافظ شاہ محمد ۲۱۲	حمزہ خاں ۱۲۵
حافظ شیرازی ۶۸، ۲۵۶	حنیف اللہ صدیقی ۱
حبیب احمد ۲۲	حیدر خاں ۲۱۹
حبیب اخوند، مُلّا ۲۲	خ
حبیب الرحمن خاں ۲۲	خادم حسین ۱۶۷
حبیب اللہ، شیخ ۹۹	خاڑی محمد، مُلّا ۱۷، ۲۰۵
حجت اللہ ۱۰۳	خدیجہ بنت بکر الدین ۱۳
حجن ۸۱، ۱۰۳	خضر خاں ۲۲۴، ۲۲۷
حسام الدین ۱۸۳، ۱۹۶	خلیق انجم ۱، ۴، ۳۳، ۷۹، ۸۷
حسن خاں، مُلّا ۱۲۳	۸۹، ۱۰۲، ۱۰۷، ۱۲۰
حشمت خاں، سید ۸۶، ۸۹، ۱۴۶	خلیل احمد سرہندی ۲۲
حفیظ الدین ۱۰۵	خلیل الرحمن سوائی ۲۲

خواجہ بادشاہ نقشبندی ۱۲۷	سی
خواجہ محمد، مُلّا ۱۷، ۲۱۷	راز محمد ۲۱۹
خواص، مُلّا ۲۲	راگھو زرگھنا تھ راؤ میر پھر ۲۸، ۲۰، ۲۱
خوشحال، مُلّا ۲۲۴	رام پرشاد ۱۵۵
خیر الدین حسین، میر ۱۳۱	رائے بہادر سنگھ ۱۴۰
خیر علی، میر ۱۳۹	رحمت اللہ، شیخ ۴۶، ۷۸، ۷۱
خیر محمد، مُلّا ۱۶، ۲۲۳	رحمت، ۸۳، ۹۹
د	رحمت اللہ کشمیری ۵۲، ۵۴
دائیم علی سرہندی ۲۲	رحمت خاں (دیکھیے حافظ رحمت
درانی (دیکھیے احمد شاہ ابدالی)	خاں) ۱۲۵، ۱۲۶
درگاہی خاں ۲۲۶	رحمت، مُلّا ۱۶، ۱۸، ۲۱۷، ۲۲۹
دلیل اللہ ۱۲۶، ۲۳۵، ۲۳۷	۲۶۲
۲۳۸، ۲۴۰	رحیم خاں ۱۰۰، ۱۲۵
دونڈیا خاں ۲۷۰	رحیم داد (رحیم داد) ۵، ۱۳
دونڈے خاں ۴۸، ۴۷، ۵۰	۳۲، ۳۵، ۳۸، ۴۰، ۵۷، ۵۸
۷۰، ۷۳، ۷۶، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۹۵	۸۷، ۸۸، ۱۲۰، ۲۲۶
دیندار (میاں دیندار) ۲۱۶، ۲۱۸	رحیم الدین ۱۸۲، ۱۸۴
۲۱۹	رحیم خاں ۸۶
دین محمد ۲۷۰	رحیم خاں خاں زادہ ۶، ۲۸، ۵۵

سجاد ۲۱۹	۱۱۴، ۵۷
سراج احمد مجددی ۲۲	رحیم دار (دیکھتے رحم دار)
سراج شاہ بونیری ۲۲	رسول خان ۲۲۶
سراج، مٹلا ۲۲	رشد علی خان ۲۲
سردار، مٹلا ۱۶، ۲۳۴، ۲۳۵،	رشید النبی مجددی ۲۲
۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰	رضا ۷۷، ۷۸
سرفراز خان ۲۱۹	رضا خان ۲۲۶
سعد اللہ، اخون ۱۷، ۲۶۵	رفیع، مٹلا ۲۲
سعد اللہ خان ۲۲، ۹۶	روح الامین ۱۴۶، ۱۴۷، ۲۰۳
سکندر خان، خواجہ ۸۲	روشن خان ۱۶۳، ۱۸۷، ۲۰۶
سلیم، اخوند میاں ۲۲۶	روف احمد رافت ۲۲
سنار معصوم ۹۰	ریحان حسین ۲۲
سید احمد ۶۶	ز
سید احمد، اخوند ۲۲	زبردست، مٹلا ۱۶، ۲۳۴،
سید حبیب ۱۵۱	۲۳۷، ۲۳۸
سید حمزہ ۲۰۶	زبیدہ ۲۲۳
سید غلام ۱۳، ۱۴، ۱۷، ۲۴۵	س
سید قاسم خان (دیکھتے قاسم علی)	سیال شاہ ۱۸۵
سیدن بیگم ۲۲۰	سبحان شاہ ۱۷۹، ۲۰۵

شجاعت علی ۱۰۵	سیف الدین احمدی سرہندی ۲۵۷
شنبھورائے ٹھاکر ۵۹	سیف الدین، اخوند ۲۴۹
شیخ محمد ۷۱، ۸	سیف الدین، ملّا ۱۵، ۱۷، ۱۸
شیر محمد ۱۲۸	۲۴۲، ۲۱۷
ص	سیف اللہ ۵۶، ۵۷، ۱۱۴
صالح خان ۱۰۵	ش
صالح محمد ۹۳	شادی رام ۹۹
صالح محمد، ملّا ۱۷	شادی لعل ۱۵۸
صبغۃ اللہ ۵۲، ۲۳۵، ۲۳۷	شاہت، ملّا ۱۷
صدر الدین، ملّا ۲۲	شاہتار ۲۱۹
صدر المشائخ (فضل عثمانی) ۱۳	شاہ علی (دیکھئے پیر علی)
صفوة اللہ ۱۹، ۲۳۷، ۲۳۸	شاہ محمد ۶۷، ۷۲، ۲۱۰
صفی القدر ۲۲	شاہ محمد پیر مجذوب ۲۲
صفی اللہ، خواجہ ۱۳	شاہ محمد خاں ۲۲۵
ض	شاہ مدار ۴۳، ۵۹
ضابطہ خاں ۳۴	شاہ نذر ۶۷، ۷۲
ضیاء الدین حسین ۱۳۵	شاہ نور ۶۹
ضیاء المشائخ (محمد برہیم) ۱۳	شاہ نور خاں ۲۲۲
ضیاء البنی مجددی ۲۲	شاہ ولی اللہ ۳۳، ۳۳، ۸۳، ۱۴۰

عبدالرشید مجددی ۲۲	عبدالہادی، میر ۶، ۲۸، ۴۰
عبدالستار جان ۱۴	۲۴، ۹۹، ۱۷۸، ۱۹۱
عبدالغزیر خان ۱۷، ۱۱۸، ۲۲۳	علی اللہ اخون سواتی ۲۲
عبدالعلی، سید ۵۱	عید خان، خواجہ ۶
عبدالغفور پشاوری ۲۲	عرفان، ملا ۲۲
عبدالقدوس ۱۶، ۲۳، ۲۴۶	عزت اللہ ۲۲۰
۲۵۰، ۲۵۱ -	عزت اللہ ابن راسخ ۵۱
عبدالقدیر اخوند ۱۶	عزت اللہ شاہ ۱۳
عبدالقدیر، ملا ۱۶، ۲۴۶، ۲۴۷	عزیز اللہ خان ۱۱۵
عبدالقیوم ۱۹۶	عزیز خان روہیلہ ۱۱۷
عبدالقیوم، شاہ ۱۳	عصمت اللہ شاہ ۵۶
عبداللہ ۱۹۶، ۲۱۴، ۲۱۷ -	عظیم خان، ۲۲۶
عبداللہ انصاری ۷۶	علامہ الدین مجددی ۲۲
عبداللہ جان ۱۴، ۲۱۹	علی حسن، سید ۱۳۰
عبداللہ جان فاروقی ۱۳	علی اصغر، میر (میرکھن) ۱۰، ۱۱
عبداللہ خان ۲۱۸، ۲۰۸	۹۲، ۹۴، ۹۵، ۲۰۸
عبداللہ، ملا ۱۴، ۱۵، ۲۲۲	علی خان ۱۳۵
۲۶۳، ۲۶۴	علی رضا خان ۴۷، ۴۸، ۵۱
عبدالنبی ۱۸، ۲۱۴، ۲۱۸	علی شاہ، سید ۱۵، ۳۷

۲۵۸، ۲۵۷، ۲۶۲	علی شیر ۱۶، ۲۲۳
غلام حسن، شاه ۱۳	علی محسن، میرا ۱۳
غلام حسین ۱۰۵	علی محمد ۲۱۹
غلام حسین، شیخ ۱۵	علی محمد خان ۱۱۲، ۸۰
غلام حسین تھانیسری ۱۸	علی نذر ۱۲۰
غلام حسین خان ۹۷	عماد الملک ۵، ۸۰، ۸۶، ۸۷
غلام رسول ۱۸، ۱۰۵، ۱۴۵، ۱۹۲	عمر خان ۱۱۲
۱۹۵، ۲۱۶	عمر، ملا ۹۲، ۹۳، ۱۱۸
غلام عسکری خان ۴، ۲۳، ۵۹	عنایت اللہ ۳۲۰
۹۷، ۹۵، ۸۲، ۷۹، ۷۲	عنایت خان ۴، ۵
۱۰۱، ۱۰۳، ۲۰۷، ۲۱۰	عنایت غوث ۱۰۵
غلام علی ۸، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۳۰	غ
۲۴۱، ۲۳۷، ۲۳۵، ۸۷، ۸۳	غالب علی خان ۶۹
۲۴۵	غلام امام ۶۰، ۶۱، ۸۱، ۸۲، غلام غوث ۱۸، ۲۱۷
غلام فرید ۲۰۶	۱۹۱، ۲۰۷
غلام قادر شاه ۱۸، ۲۱۱، ۲۱۶	غلام حسن ۴، ۱۰، ۱۷، ۱۸، ۲۰
۲۱۸، ۲۱۷	۲۱، ۲۲، ۲۳، ۵۹، ۶۰، ۶۴
غلام محمد ۷۷، ۷۸، ۷۳، ۱۴۵	۸۷، ۸۱، ۸۷، ۱۰۱، ۱۰۲
۲۳۶، ۱۹۶، ۱۸۳، ۱۵۲	۱۰۳، ۱۴۵، ۲۱۱، ۲۱۵، ۲۱۷

فتح محمد ۱۲۳	غلام محمد (حضرت جی) ۱۳
فخر الدین ۲۰	غلام محمد معصوم ثانی ۱۳
فخر الدین ۲۵	غلام محی الدین ۱۳ تا ۲۲
فدا احمد مجیدی ۲۲	غلام مصطفیٰ ۲۲، ۲۴، ۲۶، ۲۸، ۳۰
فدائے محی الدین ۱۳	۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰
فرحت اللہ ۱۶۲	غلام مصطفیٰ خان ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲
فصیح اللہ خاں ۲۲	غلام نبی ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸
فضل احمد معصومی ۱۲، ۱۴، ۲۳، ۲۵	غلام نبی، شاہ ۱۳
فضل عثمان (دیکھئے صدر المشائخ)	
فضل عمر (دیکھئے نوز المشائخ)	فاروق، ملا ۱۷، ۲۱، ۲۳
فضل قیوم ۱۳	فتح اللہ ۱۸۳، ۱۹۶
فضل محمد ۲۱	فتح اللہ حافظ ۲۱، ۲۲
فقیر اللہ ۱۲	فتح اللہ، خواجہ ۱۲۱
فیض اللہ خاں ۲۱، ۲۸، ۲۹، ۳۰	فتح اللہ، مرزا ۱۲۳
۲۵۹	فتح خاں ۱۱۳، ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۲۴
فیض اللہ، خلیفہ ۱۵۴، ۱۶۴	۲۱۹، ۲۲۳
۱۸۸، ۱۸۷، ۱۶۵	فتح علی ۱۸۳، ۱۹۶
فیض اللہ، ملا ۱۷، ۹۲	فتح علی خاں ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۴، ۲۱۶
...	فتح علی خاں، میر ۲۵۲

ق

قادر بازخان ۹۶

قادر بخش ۲۵۳، ۲۵۲، ۲۵۱

قادر دادخان ۱۳۲

قادر شاہ ۱۸

قاسم ۷۷، ۷۶

قاسم بیگ ۲۲۲

قاسم، شیخ ۱۱۴، ۱۹۸

قاسم علی خان (محمد قاسم خان، سید کریم الدین ۱۸۳، ۱۹۶)

قاسم خان (۵، ۴، ۳، ۱۱۹، ۱۲۲، ۸۶ کریم خان)

۱۷۸، ۱۸۰، ۱۹۰، ۲۵۲

قاسم خان ۱۰۱

قاسم خان، ملا ۱۰۰

قدرت اللہ ۵۶

قطب الدین ۱۷۷

قطب الدین، شاہ ۲۵۲، ۲۵۱

قطب الدین، شیخ ۱۵

قلندر بخش ۱۳۶، ۱۳۷

قلندر خان، خواجہ ۸۲

قلندر، ملا ۱۷۷، ۲۶۲

قمر الدین، شیخ ۲۲

ک

کامو ۱۲۶

کامیاب، خواجہ ۲۲، ۲۵، ۲۲۲، ۱۷۵

کبیر، ملا ۲۲

کرم، حافظ ۱۷

کرم خان ۸۵

کریم الدین ۱۸۳، ۱۹۶

کریم خان ۸۶

کلو کوکہ ۹۷

کلو، میر ۴۸، ۷۲، ۱۲۵

کلیم اللہ ۱۲۰، ۱۷۹

کمال خان ۲۲۸

کمال شاہ ۱۵۳

گ

گل محمد ۱۷، ۲۱۶، ۲۱۸

ل

لال محمد ۱۲۵

محمد ۶۷، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۸۸، ۱۸۹	نجمین سنگھ ۱۳۳۷
محمد ابراہیم خان ۲۲	علی خاں....
محمد احسان احمدی ۸، ۱۹، ۳۱	لطف اللہ خان، شاہ ۲۲۹
۲۳، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱	لطف اللہ، شاہ ۱۵، ۱۶
۶۲، ۷۹، ۸۰، ۸۲، ۹۵، ۹۷	م
۱۰۱، ۱۰۲، ۱۱۷، ۱۱۸، ۲۳۷، ۲۵۹	مبارک النساء ۱۹۹
محمد طویل خان ۱۴۱	محمد الدیولہ ۵، ۸۸، ۱۲۶
محمد اشرف ۲۲۵	محمد الف ثانی ۱۴۲، ۲۱۱، ۲۵۳
محمد اعظم، اخون ۱۷۰	مجیدین ۸۱
محمد اعظم (خلیفہ حاجی محمد افضل) ۱۲۲	محب اللہ ۱۶، ۲۳، ۲۶، ۸۶، ۸۸
محمد اعظم، ملا ۱۵۵، ۲۶۵	۲۵۱، ۲۵۲
محمد افضل ۱۶۱	محب اللہ (پسر محمد طاہر) ۱۹۸
محمد افضل خان ۱۲۵	محب اللہ خان ۵، ۳۳، ۴۸، ۴۹
محمد اکبر ۱۷	۱۲۵، ۱۷۵، ۱۹۵، ۲۱۵، ۲۶۲
محمد اکبر خان ۲۱۷	محب اللہ، ملا ۱۳۸
محمد اکرم، شیخ ۲۰۶	محبت خان ۲۲۷
محمد امیر شاہ قادری ۱۱	محبو ۷۲
محمد امین پشاورى ۱۲	محبوب علی، حافظ ۱۱۷
محمد امین شیخ ۷۵	محسن، ملا ۵۸، ۶۲

محمد خاں، میر ۱۲۵	محمد انور ۴۳، ۷۷، ۸۲، ۸۵
محمد خاں (ہمشیرزادہ دوند خاں)	۹۳، ۱۷۵۔
۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۰۰، ۹۰، ۷۴، ۵۳	محمد بشیر خاں ۱۵، ۳۰، ۳۵
محمد دلیل اللہ	محمد بصیر ۲۲۶
محمد درجات ۱۶، ۲۲۳	محمد بصیر ۱۶
محمد ذاکر ۲۱۱، ۲۱۳	محمد پارسا، خواجہ ۱۲
محمد رسا، شاہ ۱۲	محمد (پسر عبد القدوس) ۱۶، ۲۲۶
محمد رسول ۲۲۲	۲۵۶
محمد رضا ۵۱، ۵۲	محمد توکل ۱۶، ۲۲۳
محمد رفیع ۹۹، ۱۷۵	محمد حبیب ۲۳۶
محمد روشن ۱۵۲	محمد حسن جان ۱۲
محمد سرور، حافظ ۲۰۸	محمد حسن خان خانزادہ ۶، ۴۸
محمد سرور خاں ۶۱، ۶۲	۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴۔
محمد سلیم ۲۱۸، ۲۲۵، ۲۲۶۔	محمد حسین پراچہ ۱۸، ۲۱۸
محمد شاکر ۷۴، ۷۷، ۱۵۲	محمد حسین جان ۱۲
محمد شاہ ۱۸، ۲۸	محمد حنیف جان ۱۲
محمد شاہ پیشوری ۲۱۶	محمد حنیف، ملا ۱۶، ۲۳۲، ۲۳۷
محمد شاہ خاں باجوڑی ۲۲	۲۳۸
محمد شاہ ولد غلام غوث ۱۶۱، ۲۱۷	محمد خاں ۱۵، ۲۳، ۱۵۲، ۱۶۲
	۱۹۱، ۱۹۵
	محمد خاں آفریدی ۶

محمد عظیم ملّا ۱۲	محمد اشرف ۱۶
محمد علی ۱۸۹، ۹۳، ۹۱، ۶۹	محمد شریف ۱۳
محمد علی بیگ ۱۰۱، ۶	محمد شعیب ۵۶، ۵۵، ۴۶
محمد علی خاں ۱۷۶، ۱۷۲	محمد شفیع ۲۱۷، ۲۱۶، ۱۸
محمد علی، میر ۲۴	محمد صادق، خواجہ ۱۳
محمد عمر، خواجہ ۱۵	محمد صالح ۱۷۷
محمد عمر مجدی ۲۲	محمد صبغة اللہ ۱۹
محمد عنایت خاں بونیری ۲۲	محمد صبغة اللہ، خواجہ ۱۳
محمد غلام ۲۶۹	محمد صدیق ۲۳۷، ۱۹
محمد غوث، سید شاہ ۱۳، ۱۲	محمد صدیق خواجہ ۱۳
محمد فاروق ۷۰	محمد طاہر ۲۲۴، ۱۹۸
محمد فضل اللہ، شاہ ۱۳	محمد عارف ۲۱۷، ۱۷
محمد فقیہ الدین خاں ۱۶۸، ۱۶۶، ۱۷۲	محمد عبید اللہ، خواجہ ۱۲
محمد فیاض ۲۴۳، ۱۶	محمد عتیق ۲۴۳، ۱۶
محمد قدوس ۲۴۸	محمد عجب ۲۲۶
محمد کاشف ۲۱۷، ۱۷	محمد عظیم ۲۲۴، ۲۰۶، ۸۶
محمد کاظم ۲۴۹، ۱۶	محمد عظیم، حافظ ۱۲
محمد کلیم ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۰، ۴	محمد عظیم فرید آبادی، شیخ ۱۶۴

۲۸، ۲۵، ۲۴، ۲۱، ۲۰، ۱۹	محمدی بیگم ۲۲۰
۳۷، ۳۵، ۳۴، ۳۱، ۳۰، ۲۹	محمدی، ملا ۲۲۹، ۱۶
۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۳، ۴۴، ۴۸، ۵۷	محمدی، میر ۲۵۲، ۲۵
۷۵، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹	محمد یوسف، حافظ ۲۱۱، ۲۱۰
۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۹۲	محمد یونس ۵۱
۹۵، ۹۴، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲	محمد خاں، خواجہ ۸۲
۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۳	محمد، خواجہ ۵۵، ۵۳
۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲	مدار، شاہ ۵۹، ۴۳
۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹	مداری ۲۳۷، ۲۳۶، ۷۷، ۲۱، ۱۹
۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵	مراد، غازی شاہ ۱۲
۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳	مرزا خاں ۲۲۴
۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹	مرلی دھر ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۴۹، ۱۴۸
۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵	۱۵۸، ۱۵۷ -
۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵	مرید حسین ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴ -
۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱	مسرور ۲۰۷ -
۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴	مسعود پیرزادہ ۲۱۷، ۱۷
۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹ -	مشتاق رائے ۱۷۴، ۲۲
۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴	منظہر، میرزا جان جانان ۲، ۲، ۱
۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳	۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵

محمد بن الدین، خواجہ (خواجہ بزرگ)	تقین خان ۴۸، ۵۳، ۱۶
۱۴۸، ۱۴۸، ۲۰۳	نثار علی خان ۱۲۵
معین خان ۱۹۶	نجابت رو پیلہ ۳۹، ۲۸، ۱۵
منگلو ۱۴۱	نجابت علی ۱۰۵
مکھو ۱۶۳	نجف خان ۷
منصب خان ۱۳۸	نجیب الدولہ (نجیب خان) ۵
منظور ۴۷، ۲۰، ۷۷	۳۱، ۳۲، ۳۸، ۵۲، ۵۸، ۶۵
منور علی ۱۰۵	۹۶، ۶۸، ۷۰، ۷۲، ۷۳، ۷۷
موسیٰ خان، خواجہ ۸۲	۸۸، ۹۱، ۹۲، ۹۴، ۹۷، ۱۱۱
موسیٰ خان دھبیدی کشیدہ	۱۵۸، ۱۵۵، ۱۵۷
موسیوی خان ۵۹، ۷۱، ۷۷	نذرہ شاد ۷۷، ۷۷
مولوی (جلال الدین رومی) ۶۷	نسر اللہ ۱۸۵
مہربان، ملا ۹۲، ۹۲	نصر الدین ۲۲۸
میرزا محمد ۶۷	نصرت اللہ خان ۹۶
من	نصرت، ملا ۱۷
ناد علی ۱۴۵	نصرت یار، شیخ ۲۰۶
نامدار، حافظ ۲۱۲	نصری، ملا ۹۰، ۹۰
نامدار خان ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۳	نصیر احمد سیّد ۱۴۹
ناتک چند ۲۰، ۲۸، ۱۵۲، ۱۵۲	نظام الدین ۵۷

نور الدین اولیا ۲۵۸	نور المصطفیٰ ۱۶۰
نظامی ۱۹، ۲۳۴، ۲۳۷	نور النساء ۲۲۴
نظر احمد (نذر احمد) ۲۲۴	نور الہدیٰ ۱۶۰
نعت اللہ ۲۱۱، ۲۱۲	نور خاں، شاہ ۲۲۱
نعت اللہ، شاہ ۲۶۰	نور محمد ۱۶
نعت خاں ۱۳	نور محمد بدایونی، سید ۲۵۸
نعت خاں اخون ۲۶۴، ۱۷	نور محمد قندھاری، اخون ۱۴
نعت، مولوی ۱۱۲، ۱۳۲، ۲۱۱	نور محمد ملاً ۱۵، ۱۶، ۲۲۲
نعیم اللہ ۱۰، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۲۶۵	وحید الدین خاں ۱۷۴
نعیم اللہ ہراچی (محمد نعیم ہراچی)	ولایت شاہ ۱۸، ۲۱۸
۲۵۹، ۲۰، ۲۱، ۱۰۴	ولی اللہ، شاہ ۳۳، ۸۳، ۱۴۰
نعیم اللہ، سید ۱۰۴	ولی اللہ میر ۱۹۳
نور الدین حسین ۶۰	ولی النبی ۲۲
نور العلیٰ ۱۶۰	ولی محمد، ملاً ۱۶، ۲۱۷، ۲۲۶
نور اللہ ۲۹، ۱۹۱	۲۲۷، ۲۲۹
نور اللہ، شاہ ۲۲۷	ولی نظر (ولی نذر) ۷، ۹۱، ۹۲، ۱۲۰
نور اللہ میر ۱۹۱	۵
نور المشائخ (فضل عمر، ملاً شور)	پار علی خاں ۷، ۷۰
بازار ۱۳	

یار محمد، حافظ ۲۲۵

۲۶۳، ۲۶۳

یحییٰ، شیخ (حضرت جی صاحب)

۲۶۲ اوچوں

یوسف خان، سید ۱۴۰

بابڑہ ۲۱۷

یونس، خواجہ ۱۵

باجوڑ ۲۱۷

بٹالہ ۲۱۸، ۲۱۷، ۲۱۶، ۱۸

بھرا یوں ۱۶۲

بدالیوں ۱۳۳

بدھانہ ۳۱، ۲۹

بریلی ۲۲۰، ۲۱۷، ۹۱، ۸۶، ۲۲۰، ۶

بسولی ۳۷، ۴۰، ۴۶، ۴۸، ۷۸، ۷۹، ۷۹، ۷۹

۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۳، ۱۳۳، ۱۳۳، ۱۳۳، ۱۳۳

۱۷۹، ۱۸۷، ۱۹۱، ۲۰۰

بصرہ ۲۲۲

بغداد ۲۲۲

بکسر ۶

بمبئی ۱

بنارس ۲۲۷

بندرا بن ۱۵۶

بنگال ۱۱۹، ۱۷۱

اماکن

آنولہ - ۷، ۳۷، ۷۰، ۹۰، ۹۲، ۹۵

۲۲۵، ۱۴۰، ۹۶

اترچھینڈی ۲۲

اجمیر ۲۵۲، ۲۵۳

ارکات ۲۲۶

اکبر آبادی ۲۵، ۶۹

الہ آباد ۹۲

الہ ڈنڈ ۱۸، ۲۱۷، ۲۶۲

الروپہ ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۳۷، ۱۴۹

۱۸۵، ۲۶۰

الوچہ ۱۵۷

اوچھیانی ۹۴

اوتھ ۲، ۱۴، ۱۵، ۱۹۳، ۲۰۵

جکیرہ ۲۶۲	کھرت پور ۲۵۲، ۲۵۳
چوک ناصر خان	ہیکر ۱۵۱
حصار ۳۳	پانی پت ۱، ۱۹، ۲۱، ۲۹، ۳۱، ۳۵
حضروں قاضی والا ۲۱	۳۰، ۳۲، ۳۶، ۳۹، ۵۰، ۵۳، ۵۵
حیدر آباد سندھ ۱۳	۵۴، ۵۸، ۶۹، ۷۲، ۸۸، ۱۱۶
خورجہ ۱۵	۱۳۳، ۱۲۶، ۱۳۵، ۱۴۳، ۲۳۲
خیر پور ۱	۲۳۸
درگاہ شاہ ابوالخیر ۱	پٹنہ (دیکھتے عظیم آباد)
دکن ۲۰۴	پٹانگ ۲۱
دو آبہ ۱۲۱	پشاور ۱۲، ۱۳، ۱۷، ۲۲، ۲۳
دہلی دشا بھیاں آباد ۱، ۱۴، ۱۹	۲۰۴
۲۱، ۲۳، ۲۵، ۲۹، ۳۵، ۳۶	پنجاب ۲۱
۳۷، ۴۸، ۵۳، ۵۴، ۵۸، ۶۰، ۶۱، ۶۳، ۶۴	پیلی ۹۱
۶۹، ۷۸، ۷۹، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸	پیلی بھیت ۲۴، ۲۶، ۲۷، ۱۶۷، ۱۸۲
۸۹، ۹۰، ۱۰۲، ۱۲۰، ۱۳۲، ۱۳۳	تنگی ۱۳
۱۴۰، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۸۱	تھانہ ۱۳
۱۸۳، ۱۸۵، ۱۹۱، ۱۹۲، ۲۰۴، ۲۰۷	تھانیسر ۱۳۶
۲۲۵، ۲۳۲، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۲	جوں ۳۱
۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱	جدہ ۲۴۴
	پاند پور ۱۱۴
	چٹلی قبر ۱

سوات ۱۳، ۱۷، ۱۸، ۲۳، ۲۱۷، ۲۱۷	دھولان ۹۹
سورت ۲۲۷، ۲۲۷	دیر ۲۶۳، ۱۴۰۹، ۲۰۱
سونی پت ۸۸	ڈاسنہ ۱۵۳، ۱۴۹
سہسپور ۱۴۵	رام پور ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴
سہسوان ۶۶	۲۳۲، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲
شاہ آباد ۱۹۱	۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲
غظیم آباد (پٹنہ) ۱۹، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۷، ۱۲۷	روہیل کھنڈ ۴
۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۶، ۱۴۹، ۱۴۹، ۱۴۹، ۱۴۹	ریواڑی ۱۴۰
غانڈی آباد ۹۶	سرائے چودھری ۲۰۶
فرخ آباد ۵۹، ۸۰، ۸۷، ۹۵، ۹۷	سرائے ہندوان ۵۵
فرخ نگر ۹۹	سرحد ۲۱۱
فرید آباد ۲۰۶	سرولی ۹۰، ۹۲، ۱۰۱
قندھار ۱۳	سرہند (سپہرند) ۱۲، ۱۴۹، ۱۵۲
کابل ۱۳	۲۳۵، ۲۳۹
کٹہر محمد یار خان ۶۰	۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۳، ۴۴
کرولی ۱۰۳، ۱۰۳	۴۴، ۴۹، ۵۳، ۶۰، ۶۱، ۸۲، ۸۳
کلا نور ۱۸، ۲۱۶، ۲۱۷	۹۳، ۱۰۱، ۱۳۲، ۱۴۲، ۱۴۷، ۱۴۸
کنج پورہ ۵۲، ۴۷	۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۳، ۱۸۱، ۱۸۸، ۲۰۶
کوٹلہ رشید خان ۲۲، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۱۹	سندھ ۱۳

میرٹھ ۹۹، ۱۲۹، ۱۵۳، ۲۲۸	کوٹہ بونندی ۱۱۷
ناگور ۲۵۳	کول ۸۷
نجیب آباد ۶۷	گڑھی ۲۱۷
نرتوپہ ۲۱۴، ۲۱۷، ۲۱۸	گڑھی حضرت خیل ۱۳
نور محل، خانقاہ ۱، ۲، ۳، ۴	گلاوٹی ۱۰۴
نولہتہ ۵۴	گمبٹ ۱
پالشی ۳۴	لاہور ۵۸، ۶۰، ۲۳۵، ۲۳۹
ہرتاری ۵۱، ۵۲، ۵۴	لکھنؤ ۱۳۰، ۱۷۱
ہرداس پور ۱۰۴	مالاکنٹ ۱، ۱۳
ہشت نگر ۱۷، ۲۱۷	محله فضل حق ۱۳
ہند ۱۷، ۲۱۷	محله کاکا جمدار ۱۲
ہوتی ۱۷، ۲۱۷	مدرسہ غازی الدین خاں ۱۰۴
.....	مدینہ منورہ ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۶
.....	مراد آباد ۴۵، ۱۳۹
.....	مراد نگر ۲۲۸
.....	مسجد محبت خاں ۲۱۸
.....	مرشد آباد ۹۵، ۱۱۹
.....	منظر نگر ۳۱
.....	مکہ معظمہ ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۸

فہرست کتب و رسائل

احمد شاہ درانی (نصیر احمد جامی) ۱۴۸ شماتل ترمذی

٩١ اخبار الصناديد

بکرمواج ، تفسیر ۱۶۲ عوارف ۱۶۸

بیضاوی، تفسیر ۱۴۲، ۱۴۸ غنیۃ الطالبین ۱۶۲

جلالین، تفسیر ۱۶۲، ۱۶۸ قرآن مجید ۱۶۶

حُیْنِی، تفسیر ۱۶۲ | قصص الانبیاء ۲۲۴

حصن حصین ۱۶۸

حیات حافظ رحمت خاں ۱۳۲ | کلماتِ طیبات م، ۵، ۸، ۱۰، ۲۲

رسالہ در فضل ذکر خیر ۱۶۳، ۲۵۳، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲

رسالہ فضل و ذکر خفی ۲۵

رسالہ اردو کراچی (بابت جولائی ۱۹۶۷ء، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷

اکتوبر ۱۹۷۷ء

بمآثر الامرا جلد اول ۶۴

۱۶۲ رشحات ۱۶۲ مدارک، تفسیر ۱۶۲، ۱۶۸

رقعات کرامتِ سعادت ۸۷ مرزا مظہر جانجانا کے خطوط (مرتبہ)

سفرنامہ یولیر ۱۱۶

سفينه الاوليا ۲۲۲ ۱۰۳، ۱۰۷

سفینه خوشگو ۴۹ شرح و قایم ۴۴ مشکوة ۱۶، ۱۹۸، ۲۴۰ -

معمولات منظریه ۲۰، ۲۱، ۸۳

۱۰۴، ۱۱۹، ۲۱۱ -

مقامات منظره ۲، ۴، ۱۱، ۱۵

۱۹، ۲۱، ۲۳، ۳۰، ۳۳، ۵۷، ۶۴

۸۳، ۸۴، ۸۷، ۹۴، ۹۸، ۹۹

۱۰۱، ۱۰۴، ۱۱۲، ۲۱۱ -

مکاتیب میرزا منظر (مجموعه بمبئی مرتبه)

عبدالرزاق قریشی (۱، ۳۲، ۳۴،

۳۸، ۴۶، ۴۸، ۵۷، ۶۴، ۷۶،

۸۷، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۱۶

۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۶، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۲

۱۳۹ -

موسی نامه ۲۲

نیشاپوری، تفسیر ۱۶۲

وقائع عبدالقادر خانی ۲۲

برایه ۱۶، ۲۴۰ -

== پینچ پینچ ==

کتابیات

(سلسلہ مقدمہ و حواشی)

احمد ابوالخیر: ہندیہ احمدیہ، مطبوعہ، مخزن کتب خانہ خاص، انجمن ترقی اردو کراچی
 احمد علی خان شوق: تذکرہ کاملانِ رام پور، ہمدرد پریس دہلی ۱۹۲۹ء۔
 الطاف علی بریلوی: حیات حافظ رحمت خان، نظامی پریس، بدایوں ۱۹۳۳ء۔
 خلیق انجم، ڈاکٹر: مرزا مظہر جانجانا کے خطوط، مطبوعہ الجمعية پریس، دہلی ۱۹۶۲ء۔
 رحمان علی: تذکرہ علمائے ہند۔ اردو ترجمہ محمد ایوب قادری، مطبوعہ کراچی ۱۹۶۱ء۔
 رفوف احمد رافت: در المعارف، ملفوظات شاہ غلام علی، مطبوعہ
 نادری پریس دہلی۔

رفوف احمد رافت: جواہر علویہ، مطبوعہ نول کشور پریس پرنٹنگ پریس، لاہور۔
 عبدالرزاق قریشی: مکاتیب میرزا مظہر، مطبوعہ اجمل پریس بمبئی، ۱۹۶۶ء۔
 عبداللطیف: ہسٹری آف پنجاب (انگریزی)، مطبوعہ دہلی ۱۹۶۴ء۔
 غلام حسین طباطبائی: سیر المتاخرین، مطبوعہ نول کشور پریس لکھنؤ ۱۸۹۷ء۔
 غلام سرور لاہوری: خزانۃ الاصفیاء، مطبوعہ نول کشور پریس لکھنؤ ۱۹۱۴ء۔
 غلام علی، شاہ: مقامات مظہری، مطبوعہ مطبع احمدی ۱۲۶۹ھ ہجری۔
 فقیر اللہ علوی: مکتوبات، مطبوعہ کتب خانہ اسلامی پنجاب لاہور۔
 محمد امیر شاہ قادری: تذکرہ علماء و مشائخ سرحد، مطبوعہ اتحاد پریس لاہور۔
 عبدالقادر خاں: علم و عمل جلد اول (اردو ترجمہ و قائع عبدالقادر خاں)
 مرتبہ محمد ایوب قادری، مطبوعہ کراچی ۱۹۶۶ء۔

محمد حسن کرتھوری: مشائخ نقشبندیہ مجددیہ، اللہ والے کی قومی دکان، لاہور۔

نصیب اختر = شاہ عالم ثانی کے عہد کا دہلی دربار طبع اول کراچی،
۱۹۶۷ء (سفر نامہ پولیز)۔

نصیر احمد جامی = احمد شاہ درانی، مطبوعہ پنجاب پریس لاہور، ۱۹۶۹ء
نعیم اللہ بہرائچی = معمولات، مظہریہ، مطبوعہ مطبع نظامی کانپور، ۱۹۶۱ء

—————

(نوٹ :- مزارات کی تصاویر، ترکی کے جناب.....

Ahmed Tuncer Akalin کے شکر یہ کے ساتھ ان

کے تصویری کتابچے "SERHEND" سے اخذ کر کے پیش

کی جا رہی ہیں)۔

